

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Roskilde og Omegns
Museumsforening

13 bidrag til Roskilde by og egns historie. Udgivet i anledning af Roskilde Museums 50 års jubilæum

13 bidrag til Roskilde by og egn's historie

*Udgivet i anledning af
Roskilde Museum's
50 års jubilæum*

Redigeret af Frank A. Birkebæk

Roskilde Museum, 1979

13 bidrag til Roskilde by og egn's historie
Udgivet i anledning af Roskilde Museum's 50 års jubilæum

Udgivet af:
Roskilde Museum, 1979

Redaktion:
Frank A. Birkebæk

Grafisk tilrettelægning:
Søren Bloch

Repro og tryk:
Amtscentralen for Undervisningsmidler, Roskilde

Bogen er trykt på Mat Klipp-Cote, 100 g/m
Satsen er English Times 10/11

Oplag:
1.500 eksemplarer, hvoraf 500 er uddelt til museets venner.
Restoplaget ekspederes gennem:

Roskilde Museum
Sct. Olsgade
4000 Roskilde
(03) 36 60 44

ISBN 87 87719 16 9

Indhold

Forord	side	5
<i>Niels A. Christiansen:</i>		
50 år. Roskilde Museum 1929-79.....	side	7- 18
<i>Erling Bondesen:</i>		
Roskilde, by og landskab – geologi og samfund. En lokaliseringsstudie	side	19- 41
<i>Ulla Lund Hansen:</i>		
Vindinge i forhistorisk tid	side	43- 53
<i>Søren A. Sørensen:</i>		
En ornamenteret benøkse fra Højby ved Lejre.....	side	55- 62

<i>Ole Crumlin-Pedersen:</i>		
Lynæsskibet og Roskilde Søvej	side	63- 77
<i>Frank A. Birkebæk:</i>		
Det ældste Roskilde	side	79- 92
<i>Ingrid Nielsen og Ole Schiørring:</i>		
Roskildes middelalder på kort	side	93-110
<i>Niels-Knud Liebgott:</i>		
Nogle synspunkter på Roskildes middelalderlige lertøj	side	111-126
<i>Michael Andersen:</i>		
To miniatureøkser fra Roskilde.....	side	127-134
<i>Nils Engberg:</i>		
En undersøgelse i Algade 32.....	side	135-150
<i>Nils Engberg og Richard Frederiksen:</i>		
Tre grubehuse fra Roskilde	side	151-165
<i>Jens Riis-Jørgensen:</i>		
Boderække fra omkring år 1600. Bygningsundersøgelse af Bondetinget 17 og 19 i Roskilde.....	side	167-186
<i>Eugeniusz Gasiowski:</i>		
Roskilde Algade i middelalderen	side	187-211
Forfatterliste	side	212

Forord

Det hele begyndte for kun 50 år siden: den 12. november 1929 dannede en kreds af mennesker i Roskilde en museumsforening, og ved folkelige gaver i de første år, blev de samlinger grundlagt, som i dag fortæller Roskildes historie.

Byens vise fædre så snart, at det var et godt initiativ og derfor gav de husly og økonomisk baggrund for museets videre udvikling og stadige vækst. Senere trådte også Amtet til, og på den måde bidrog hver indbygger i området til at deres eget museum blev en levende realitet.

Roskilde Museum er altså nu blevet 50 år – ingen alder, men dog skal de første barnesko vel snart forsvares.

De er længe blevet trådt i Sct. Olsgade 18, i Liebes Gård, hvor byens sidste bøddel engang boede. Det er en del af husets egen historie, i dag fylder hele byens og egnens historie dette smukke hus til bristepunktet. Gaver og køb har gennem årene lagt brik til brik i det puslespil, som vi alle gerne vil samle for at opnå en dybere forståelse af egnens, byens og den enkeltes fortid.

Ordet museum er græsk og betyder museernes tempel, et sted hvor kunst, poesi og lærdom dyrkes. Men i anden sammenhæng kan det også betyde tumleplads. Og denne sidste betydning er vel ikke den dårligste.

At samle, bevare og formidle er museets ret og pligt. Indsamling og bevaring er de nødvendige (og spændende!) forudsætninger for at museet kan indtage sin plads i samfundet. Men folkelig gennemslagskraft får tingen først, når den formidles: når museet bliver brugt, når det bliver et sted man kommer for at se, høre, røre, opleve, studere, kritisere, aflevere, hjælpe – eller varme sig. Når museet bliver en tumleplads.

Dette jubilæumsskrift udgives på selve 50 års dagen for museumsforeningens dannelse. Det er meningen med skriftet, at det skal give et indtryk af, hvad studier af byen og egnen kan fortælle. Men naturligvis er det kun nogle få af de utallige emner, der trænger sig på, som kan blive behandlet her.

Roskilde Museum skylder mange mennesker tak for

skriftets tilblivelse. Først og fremmest forfatterne, som beredvilligt har givet deres spændende bidrag. Dernæst Sparekassen SDS, Roskilde afd. for økonomisk hjælp. Og endelig Søren Bloch, Amtscentralen for Undervisningsmidler i Roskilde Amt for lay-out. De har æren, vi andre glæden.

Frank A. Birkebæk.

50 år
Roskilde Museum
1929-79

Niels A. Christiansen

SUMMARY:

Roskilde Museum in 50 years

The Museum of Roskilde was founded rather late, i.e. in November 1929. However, it has now at its 50th anniversary attained a placement among the major Danish provincial museums. The museum has such big space problems that it has got the character of a museum store house. Still it has been able to work during its collecting and stabilizing period not only by acquiring new objects, but also by attracting the interest of the public in what was going on at the museum. It has very early worked towards specialization and co-operation with other museums. In recent years the budget has been improved and there has been a considerable increase of the staff.

Niels A. Christiansen

50 år Roskilde Museum 1929-79

Et jubilæum giver en kærkommen lejlighed ikke alene til at ønske til lykke, men også til at se tilbage. Kendskabet til de danske provinsmuseers fremvækst, deres vilkår i den første tid og forudsætningerne for deres hele eksistens vil nok kunne bringe store ændringer i et hævdevundet billede, hvad der muligt ville være til gavn for fremtidens museumsarbejde, men en sådan oversigt er afhængig af en mosaik sammensat fra de enkelte museer. I forståelse heraf besluttede Roskilde Museum omkring sit 40 års jubilæum ad åre at lade udarbejde sin museumshistorie, og nærværende lille oversigt er derfor kun at betragte som et resume i en skitse til en større frem-

stilling – her med forbigåelse af størstedelen af en række vigtige detaljer, især fra den seneste tid (Tids- og miljøplacering, næsten al personalhistorie, redegørelse for erhvervelser, oversigt over kilder m.m.m.).

De danske provinsmuseers historie begynder kun godt hundred år tilbage; besynderligt er det, at en gammel historisk by som Roskilde midt i den rige Hedeboegn først skulle opnå at få sit museum som et af de absolut alleryngste af de større provinsmuseer med stiftelse i 1929.

Stiftelse og de første år ca. 1930–40

Initiativet til museets stiftelse udgik fra borgmester V. Nørregård i tilknytning til tidligere planer med en presse-drøftelse i efteråret 1929. Efter et forberedende møde kunne det virkelige stiftelsesmøde finde sted den 12. november. Også boghandler A. Flensborg, kendt fra sine lokalhistoriske interesser, spillede i denne sag en fremtrædende rolle; han, borgmesteren og bl.a. lokalhistorikeren Fanny Fang valgtes ind i den første bestyrelse. I mange år fulgte man den praksis, at byens borgmester var formand. A. Flensborg blev kasserer og museets første leder, medens magister Victor Hermansen, Nationalmuseet, i de allerførste år i adskillige sager var en slags faglig konsulent. Under drøftelserne fremhævedes ustandseligt det ejendommelige synspunkt, at den nye

institution endelig ikke for nogen pris måtte strække sig videre end til at blive en lille lokalhistorisk samling for Roskilde by, eventuelt dog med enkelte ting fra Hornshered; derimod skulle den overhovedet ikke omfatte ting fra Hedeboengen, hvor al indsamling ansås for umulig.

Den økonomiske basis var Museumsforeningens kontingent suppleret med indtegningsgebyr for livsvarige medlemmer i forbindelse med kontingentgaver (ca. 3.763 kr.), hvortil kom årlige bidrag fra Amtet og Roskilde Sparekasse på hver 200 kr.; senere opnåedes en andel fra den årlige byfests overskud (svingende omkring 500 kr.). Det kommunale tilskud bestod i gratis bolig i stueetagen af Liebes Gård (Museets nuværende bygning) og lidt senere et par bidrag til indretning af museumslokalerne. Kustoden skulle aflønnes med fribolig, hvad der dog aldrig blev plads til. Mest betænkeligt var de lave indtægter, der med kontingent og ovennævnte tilskud ialt i de første år svigede mellem 2.000 og 2.400 kr.

I begyndelsen af det nye år 1930 strømmede gaverne ind, og mod al forventning indkom især ting fra bondekulturen, specielt fra hedeboengen, hvorimod der, ud over billeder, ikke indkom synderligt fra Roskilde. Indsamlingsarbejdet må have været fuldkommen hektisk, og antallet af protokolnumre nåede alene i 1930 helt op på 1584. Protokollen førtes af A. Flensborg, der også fore-

stod den første museums-mæssig klare og ganske kønne opstilling med udnyttelse af de forhåndenværende muligheder i syv rum, der dog måtte mangle magasin og ordentligt kontor; dragter og tekstiler var ordnede af Fanny Fang. Åbning for offentligheden fandt sted 1. april 1931, og pressen var fuld af lovord. Museets første publikation blev et særtryk fra Historisk Samfunds årbog af Fanny Fang om den gamle empiregård »Liebes Gård«, museets smukke bolig og den fortrinlige ramme om samlingerne dengang og i hele dets tid fremover. Kort efter gik man over til serien »Fra Roskilde Museum« årligt med et par aftryk af korte afhandlinger i pressen eller andet særtryk.

Endnu 1932 var et år med fremgang med 278 protokolnumres nyerehvervelser og med en lille udvidelse af museet med et kælderrum til jordfundne grave. De følgende år blev præget af krise i hele samfundet og indadt i museet. Et enkelt år nåede budgettet helt ned på 1.472 kr., og antallet af erhvervelser faldt i rivende hast (1936 og 1937 kun henholdsvis 37 og 43 protokolnumre). 1935 taltes der dog for første gang om pladsmangel. Det ville ikke være rigtigt at antyde, at samarbejdet i museet var præget af idyllisk harmoni; hertil var de ledende personligheder for forskelligartede ligesom også anskuelserne vedrørende museets opgaver. Stridspunkter var især stilningstagen til museets større vækst, der ikke måtte føre

til, at »det kunne blive noget Nationalmuseum«, og til- lige diskussion vedrørende indmeldelse i Dansk Kultur- historisk Museumsforening. Som et led i de forsøg, man i disse første år foranstaltede på at skaffe provinsmu- seerne faglig ledelse ved anvendelse af gymnasieskolernes cand. mag.'er specielt i historie, blev det daglige arbejde og den faglige ledelse, bortset fra den økonomiske, i oktober 1938 overdraget til en ung nylig tilflyttet time- lærer på Katedralskolen med tre års forudgående volon- tørtid på Nationalmuseet; stillingen var ulønnet. Ingen kunne vide, at denne ansættelse skulle vedvare i 40 år i omtrent resten af museets 50-årige historie.

To opgaver var nærliggende: Indmeldelsen i Dansk Kulturhistorisk Museumsforening, der fandt sted kort efter, og forsøg på at få museet statsanerkendt med del i den ekstraordinære statsbevilling, hvad der ligeledes lykkedes snart efter museets nye udvidelse med endelig fastsættelse 26. september 1945. Hertil kom dog også nødvendigheden af den omtalte hårdt tiltrængte mu- seumsudvidelse, der måtte betragtes som en livsbetingelse – også med henblik på den nye museumslov. Her – som på så mange andre steder – blev magister Chr. Axel Jen- sen som statens tilsynsførende en uvurderlig støtte og en klog hjælper med stor diplomatisk sans.

Museumsudvidelse og vækst ca. 1940–50.

Krigens beskæftigelsessituation støttede mulighederne for en udvidelse af Roskilde brandstation i det tilstødende tidligere sukkerraffinaderi fra 1760'erne ved at kunne give også museet bedre plads. Med Chr. A. Jensens til- slutning lykkedes det at gennemføre en plan udformet af den nye museumsleder med arkitekt Carl Møllers sikre og forstående hjælp således, at museet opnåede rådighed over hele hovedbygningen af Liebes Gård med udvidelse yderligere ved en gennemløbende kvist til gård- siden, hvorved udstillingsarealet blev tredoblet. Efter at arbejdet var påbegyndt 1942, lukkede museet 1943. Stue- etagen blev stort set bymuseum og oldsagsmuseum, me- dens 1. sal gav plads til bondekulturen, tekstil og noget senere legetøj; på 2. sal var håndværksmuseum og land- brugsredskaber. Roskilde by betalte tilskud til udvidel- sen, og statens ekstraordinære bevilling ydede igennem de følgende år beløb, især til indkøb af borgerlige møb- ler, foruden til erhvervelse af et par oldsagssamlinger. Ingen kunne dog dengang vide, at dette blev første og sid- ste gang, der i museets hele hidtidige historie skulle blive mulighed for at foretage en større museumsopstilling. Som fører udgav museet en lille bog udformet således, at dens gennemgang af museet tillige skulle give en kul- turhistorisk oversigt over væsentlige træk af byens og egnens hverdagslivs historie og dens kunstindustri. Lør-

dag den 20. maj 1944 fandt indvielsen sted. Tanken om det lille bymuseum, der for enhver pris ikke måtte blive større, var hermed endelig faldet til jorden og knust.

Arbejdsforholdene var dog under krigen yderst vanskelige; kælderetagen blev inddraget til beskyttelsesrum, og opvarmningssituationen tvang i lange perioder til lukning – blot en telefon var foreløbig et uopnåeligt ønske. Ikke desto mindre var den årlige tilgang af nyerhvervelser stadig voksende, og krigens omsmeltninger skabte grundlaget for museets sølvsamling.

1946 blev Wm. Villumsen borgmester og afløste Nørregård (død 1954). Der opnåedes nu for første gang et fast kommunalt tilskud ud over huslejegodtgørelsen. Det fordeltes på indkøb, bibliotek og repræsentationstillæg til den daglige leder (telefon, rejser, porto m.m.), og budgettet, der ved udvidelsen var nået op på 3.505 kr., steg nu til 7.342 kr. Takket være de gunstige lønningsforhold havde man nu en stadig stigende indkøbskonto, hvad der efterhånden var blevet en forudsætning og betingelse for den gratis medvirken af den faglige leder, der fra 1947 fik titel af museumsinspektør. Disse beløb forhøjedes endnu inden Villumsens afgang og blev begyndelsen til det faste stadig stigende kommunale tilskud. I 1945 kom den kendte lokalhistoriker Arthur Fang ind i bestyrelsen og kort efter en anden kendt lokalhistoriker forfatterinden Gudrun Eriksen, hvorefter museet kunne

drage nytte af disses lokalhistoriske viden. 1950 gik museets leder i de første 8–9 år (1929–38) A. Flensborg af helbredshensyn helt ud af bestyrelsen og døde 1½ år efter. Wm. Villumsen afløstes samme år af H. Løve Jørgensen, der var borgmester og museets formand de følgende 12 år.

Efter tilsynets anbefaling fik Roskilde Museum statsunderstøttelse for finansåret 1950–51 og gled dermed ind i den dengang meget lille kreds af Danmarks statsunderstøttede museer.

Arkæologisk periode med problemer ca. 1950–60

Arkæologi var dengang i almindelig opfattelse førmiddelalderlig arkæologi, og de senere perioder beskæftigede endnu kun en meget lille kreds væsentligt indenfor Nationalmuseet, der var den centrale institution indenfor al dansk arkæologi. Provinsmuseernes arkæologiske samlinger fra middelalderen og senere tid omfattede kun enkelte ting eller var ganske små. I Roskilde havde museumsinspektøren søgt at opnå nogen praktisk indsigt ved deltagelse i Nationalmuseets udgravninger, og havde selv foretaget mindre gravninger, naturligt også i samarbejde med Nationalmuseet – således under krigen i forsøg med anvendelse af gymnasiaster i de sommerferier, da krigsårene hindrede alle skolerejser. Opgaverne havde næsten alle været førmiddelalderlige, og resultaterne bøl

naturligt ses på baggrund af arkæologiens stade den- gang. Snart trængte sig dog helt nye nærliggende pres- serende opgaver frem. I 1940'erne og 50'erne foretog Nationalmuseet de store kirkegravninger i Roskilde efter- fulgt af talrige smågravninger og fremdragelse af enkelt- fund. Roskilde Museums første år havde givet det ind- tryk af Roskilde byjords fundrigdom, og et forsøg på at drage lære af lignende forhold i »Kulturens« arbejde i Lund var nærliggende. Selv om museumsinspektøren ikke følte sig som fagarkæolog (hvad vel iøvrigt yderst få museumsfolk var dengang) og var overordentligt stærkt hæmmet af sin skoletid, følte han dog, at museet måtte prioritere til fordel for middelalderarkæologien; selv om indsatsen nødvendigvis kun kunne blive iagt- tagelser med indberetning til Nationalmuseet og først og fremmest indsamling. Denne kunne redde det frem- dragne fra arbejdernes gravning (altid i skoletiden!) til senere krydsdatering og til skabelsen af en typesamling for studiet af hverdagslivets historie og kunstindustri – medens Nationalmuseet så vidt muligt måtte forestå de rent arkæologiske opgaver. Højdepunkterne blev de vældige Algadegravninger 1949–51 efterfulgt af Herse- gadegravningen 1953 samt flere mindre gravninger, og så rig var Roskildes jord, at resultatet for museet blev en arkæologisk middelaldersamling, der dengang be- tragtedes som en af landets største. Efterhånden tårnede

vanskelighederne sig dog op med gravemaskinens an- komst (første gang i Roskilde 1957) og den helt hektiske byggevirksomhed landet over i 1960'erne. Det blev der- for en værdifuld hjælp, at den nystiftede arkæologiklub påtog sig næsten hele det praktiske arbejde fra begyn- delsen af 1960'erne, indtil det 1972 lykkedes at få ansat Oluf Olsen som arkæologisk tekniker ved særlig kom- munal bevilling, dog i de første måneder med hjælp fra Fortidsmindeforvaltningen. En ny fase indtrådte ved museumsinspektør Frank Birkebæks ansættelse fra som- meren 1977 med muligheder for iværksættelse af fore- tagender som »Middelalderprojektet« og »Arkæologi 78 og 79«.

Gravningerne optog en vældig tid, men der nåedes dog også andet ud over det daglige. Udstillingsvirksomheden var i stor vækst. 1948 afholdtes den første af de årlige juleudstillinger, der – også ved udlån – skulle få så stor betydning for museet, og der leveredes i disse år assi- stance og betydelige lån bl.a. til Nationalmuseets store udstillinger. Der indkom et stort antal nyerhvervelser ved køb og gaver. Udover bondekulturens ting, middel- aldergrundfund og billeder lagde museet især vægt på keramik og møbler samt – som varsel om en ny tid – på legetøj. I 1956 var man lige ved at runde de 10.000 pro- tokolnumre. Desværre måtte oldsagssamlingen opmaga- sineres til fordel for middelaldersamlingen. I henhold til

statsunderstøttelsen førtes forhandlinger om museets love, der efter henstilling havde medført valg af livsvarige bestyrelsesmedlemmer, men efter senere ændringsforslag henstilledes det at fortsætte uforandret. Fra 1970'erne havde lovene dog en udformning, således at de 4 + 2 kommunalt valgte fra henholdsvis Roskilde by og amt fik flertal overfor Museumsforeningens fem medlemmer. De offentlige tilskud blev desværre ikke forøget i takt med byens fremgang og museets vækst, hvorfor også publikationsvirksomheden, bortset fra en Fanny Fang bibliografi, måtte indskrænkes til en lille række særtryk i specielt udstyr af enkelte af Arthur Fangs artikler fra andre steder.

Mere og mere trængte andre problemer sig frem. Fra slutningen af 1950'erne havde museumsinspektøren hvert år uden resultat gjort rede for de ganske utilfredsstillende pladsforhold; der blev dog gennemført en istandsættelse af lokalerne. Et andet problem blev efterhånden vanskeligheden i tid ved et stærkt øgede arbejde (gravninger, pladsmangel, arbejdet udadtil i henhold til den nye museumslov m.m.m.). 1960/61 blev næsten hele øverste etage (Håndværksmuseet) lukket og anvendt til magasin. En lille lettelse af problemerne vedrørende tid og arbejdsmuligheder blev opnået ved en depositumsordning i det nye byarkiv, således at kun alle originalbilleder (malerier, tegninger, akvareller), en omtrent komplet samling Ros-

kilde grafik, de ældste fotografier og specielle arkivalier (Gustav Wied m.m.) forblev i museet, hvor billedsamlingen nu og fremover var en af de vigtigste specialsamlinger. En lignende tendens til samarbejde med andre institutioner fandt sted ved stiftelsen af Fællesrådet for Historiske Foreninger i området omkring Københavns Amt (1960).

Formidling 1960–70

Foruden de rent administrative og videnskabelige opgaver, har museet også en formidlingsforpligtelse, der måske udadtil er den mest iøjnefaldende; den er ikke alene vendt mod skolen, men også mod det store antal af voksne museumsgæster, der tilgodeses ved udstillinger, studiekredse, foredrag, omvisninger, ekskursioner, publikationer m.m. Som en ganske naturlig følge af museumsinspektørens pædagogiske skolevirksomhed havde Roskilde Museum meget tidligt lagt an på en museumsundervisning især for gymnasiet ved tilrettelæggelse af specialer med tilhørende publikationer, arkæologiske gymnasiastlejre, hjemstavnslære på museumsbasis og med de første forsøg på en egentlig museumsundervisning koncentrerende sig om et lille afgrænset emne behandlet under variabel pædagogisk form, således at en almindelig museumsomvisning naturligvis her var udelukket. Det var derfor en begivenhed, da der

1959 af Roskilde Kommune blev henlagt et særligt beløb svarende til tre gymnasietimer til museumsinspektørens eksperimentering med museumsundervisning og almindelig formidling. Året efter indrettedes en ordning ved Statens Undervisningsdirektorat for Gymnasieskolerne med anvisning til museumsinspektøren i Roskilde af yderligere 3 timer, årligt henlagt under den gældende forsøgsordnings bestemmelser, dog således at der medfulgte forpligtelse til ikke herudover at påtage sig yderligere ekstra skolearbejde, herunder de ellers så eftertragtede overtimer. Timetallet blev i årenes løb fordoblet. Denne ordning var vel den første skolemæssigt fast etablerede museumsundervisning, eller muligt en af de første, der forsøgte herhjemme. Efterhånden opnåedes ud over forbindelsen med gymnasieskolen en stigende kontakt med folkeskolen og dens lærere både i by og på land. Resultatet blev over forventning, og institutionen kom også til at omfatte videregående undervisning. Fra i 1959–60 at omfatte 61 klasser med 1310 elever kulminerede ordningen i 1965–66 med 160 klasser med 3225 elever og fortsatte nogenlunde på dette stadiet årtiet ud. For den anvendte arbejdsmetode, emnevalg og indhøstede erfaringer er der redegjort bl.a. i skriftrækken »Fra Roskilde Museumslektorat«, senere udvidet til »Fra Holbæk, Næstved og Roskilde Museumslektorat« – ialt 5 publikationer.

Ved den nye museumslov blev der 1969 senere indført en bestemmelse om museumspædagoger som obligatorisk institution ved alle landsdelsmuseer. Til stabilisering også overfor skolens krav oprettedes 1970 en ordning, hvorefter museumsinspektøren også blev museumslektor i sin fødeby Holbæk. Uden at slippe skolen af syne gik man i Holbæk og Roskilde over til en mere udpræget betoning af voksen-formidlingen, især ved en stærk fremhævelse af udstillingsvirksomheden. 1975 afviklede museumsinspektøren efter sin afgang fra gymnasieskolen gradvis sin deltagelse i al museumsundervisning i Roskilde men fortsatte i Holbæk til 31/12 1978; ved en ny museumslov var de obligatoriske museumspædagogstillinger iøvrigt ophævede.

Ved borgmesterskiftet 1962 blev H. Løve Jørgensen afløst af B. Juel Hansen som formand, og samtidig indtrådte som byrådsvalgt i bestyrelsen revisor Arthur Jacobsen, der 1966–74 blev borgmester og også herefter fortsætter som formand i resten af museets 50-årige historie, nu valgt af museumsforeningen. Kontorchef Ib Sørensen, Roskilde Bank, blev i 1964 museets administrator og har udført et meget stort arbejde ved overtagelse tillige af sekretariatet, hvad der blev af meget stor betydning for den kommende udvikling ligesom Arthur Jacobsens arbejde på det politiske felt. Forbindelsen med Roskilde Bank og også med Roskilde Sparekasse

blev betydningsfuld ved muligheder for udstillinger og ved gaver specielt til billedsamlingen og til Gustav Wied afdelingen. Ved Fanny Fangs død i 1962, var den sidste af museets stiftere borte.

Pladsmangelen blev stedse større og gjorde det daglige arbejde til en yderst vanskelig balancekunst, samtidig med at tillige mangelen på tid tvang museet til at lukke sig mere inde i sig selv end ønskeligt var i byens liv. Efter planer for udvidelser ved inddragelse af Katedralskolens bygninger eller af Husarstalden (Palæets gamle stald og vognremise) samlede forhandlingerne sig om blot en foreløbig magasinudvidelse i Kemps tidligere garverier. Museets egentlige ønske om inddragelse af det gamle sukkerhus var afhængigt af brandstationens påtænkte flytning. Museets tilvækst blev stadig øget (15.000 protokolnumre uden grundfund), og budgettes vækst fortsatte ligeledes i stigende tempo, især efter at Roskilde Amt 1968 ydede en, hastigt voksende, større støtte – i 1968 nåedes 79.751 kr. Der blev også råd til mere hjælp, og Holger Tvede ansattes som tekniker og afløste museets kustode igennem mange år (28 år) fru H. Rindom. Man begyndte også med lidt studenterhjælp.

Rammerne sprænges – specialisering og samarbejde udadtil 1970–78

En stærk bestræbelse i Roskilde Museum for en udbyg-

ning af et samarbejde udadtil fortsatte en tidligere udvikling og var karakteristisk for disse år; en stor rolle spillede deltagelsen i de mange museums møder landet over, men især udbyggede museet en større udstillingsvirksomhed ikke alene indenfor egne rammer. Af betydning var her samarbejdet med Holbæk Museum og dets antikvar. I Holbæk var Roskilde Museums inspektør tillige museumslektor, og her fandtes et godt egnet større lokale alene indrettet til skiftende udstillinger og med fortrinligt specielt udbygget udstillingsmateriel, hvad der gav mulighed for, at en række andre sjællandske museer efterhånden kunne deltage; i tvangsfrit selskabeligt samvær kunne tillige drøftes fælles problemer i en sjællandsk museumsklub. Lidt senere medførte det nystiftede Amtsmuseumsråd tillige en forbindelse mellem amtets fire museer støttet af de kommunale myndigheders repræsentation. Et helt andet led i samarbejdsbestræbelserne var fortsættelsen af museets stadig tiltagende specialiseringstendens holdt indenfor en naturlig vækst og udvikling ved egnens muligheder med udbygning af visse faggrupper. Ret tidligt slog museet dog tillige ind på en ny vej ved i museet at indbygge et par specialer, der sprængte proveniensprincippet's strenge tilhørsforhold til egnen; der indrettedes således et Gustav Wied museum samt et Barndoms museum også med samling af spil og med en årstidsafdeling, især knyttet til festerne Jul, Fastelavn

og Påske og med muligheder for vandrestillinger og udlån. Indsamlingen har været tænkt som et eksperiment til aflastning af andre museer og som en mulighed for at fremme museets egen vækst og forskning – desværre måtte de fortvivlede pladsforhold mangedoble den anvendte tid.

Indenfor museets personalhistorie fandt forskellige personskifter sted, der som så meget andet påtænkes behandlet i en større fremstilling. Arthur Jacobsen og Ib Sørensen fortsatte som henholdsvis formand og kasserer samt sekretær, og som udtryk for amtets stærkt stigende interesse indtrådte nu fast 2 medlemmer fra Amtsrådet i bestyrelsen, således viceborgmesteren lektor Povl Kildemoes. Ved museumsinspektørens afgang fra skolen 1975 fik museet første gang faglig heldagsbeskæftiget museumsleder aflønnet med nogenlunde differencen mellem pension og løn og lidt senere med cheftillæg.

Udflytningen til Kemps Garverier kunne foretages 1970–72; den sidste halvdel kunne dog først inddrages 1975. Selv om museets areal var fordoblet, var de nye lokaler dog kun egnet til grovmagasiner, og udvidelsen var for lille. Efter drøftelsen af faren ved en mulighed for en gradvis lukning af museet, optoges 1975 efter forslag af formanden forhandlinger vedrørende »Det Gule Hus«, en empirebygning på størrelse med museet beliggende skråt over for dette. I begyndelsen af 1977

kunne istandsættelsen påbegyndes, efter at efterhånden størstedelen af dette bygningskompleks og et tilstødende udstillingslokale »Butikken« var blevet projekteret inddraget til museet. Fra 1975 sikredes museet ved »Securitas«, 1974 opstilledes en Gustav Wied afdeling, og enkelte forbedringer i udstillingsmulighederne kunne indføres.

Perioden viser en meget stor budgetstigning – fra 100.000 i 1970 til ca. 900.000 for 1978 med ca. 1 million beregnet ved periodens udløb, hvori indgår øget stats-tilskud ved ændringer af dettes faste basisår. Protokolnumrenes antal nåede 1978 ca. 25.000 uden grundfund.

Der arbejdedes med en større udstillingsvirksomhed også i faste specielle monter i museet og i Roskilde Bank samt desuden i »Butikken«; særpræget for formidlingsvirksomheden var arbejdet med erhvervspraktikanter. Skriftrækken »Fra Roskilde Museum« blev fra slutningen af 1960'erne atter udsendt i fastere rækkefølge afvekslende med publikationerne fra Museumslektoratet. I en lille årrække havde museumsinspektøren været faglig konsulent for museet i Kongsgården i Lejre og havde fra 1976 forskellig kontakt med Domkirkemuseet.

Personalet blev stærkt udvidet med flere museumsinspektører. Før overtagelse af museumsinspektørstillingen for Sorø Museum var Helge Torm fra august 1975–dec. 1978 tilknyttet museet. Maj–juni 1977 ansattes

Frank Birkebæk som museumsinspektør og fra januar 1979 som daglig leder af museet, samtidig med at Laura Bjerrum også fra 1977 tilknyttedes i deltidsansættelse. I periodens slutning ansattes Erik Kargaard og lidt senere Joan Halling som henholdsvis tekniker og kontorassistent. Fra 1. januar 1979 gik den gamle museumsinspektør af nu som museumschef (fra 1977) efter 70 års fødselsdag og 40 års jubilæum i 1978; han fortsatte som konsulent.

Tiden efter 1977 er en endnu uoverskuelig overgangstid med nye opgaver forude (indpasning i den nye museumslov, udvidelsesmuligheder, arkæologiske projekter, den påbegyndte konserveringsordnings fuldførelse, indretning af endnu et magasin i et lokale på Kløvervej m.m.). De allersidste års historie lader sig vanskeligt gengive i kortfattet referat, og enkelte hovedtræk må vel udskydes til 75 års jubilæet, om alt går vel.

Det gamle hyggelige lille museum er ikke mere. I stedet har Roskilde by og amtets nordlige del endelig fået den historiske institution, som museet har stræbt henimod som sit mål.

Roskilde,
by og landskab -
geologi og samfund
En lokaliseringsstudie

Erling Bondesen

SUMMARY:

The interactions between nature and society, its production and cultural development are viewed as a complex system of economic and ecological balance. Fundamental changes in society to successive economic systems can to some extent be correlated to changes in the natural conditions as e.g. climatic changes. The emergence of a new economy may thus be due to technological innovations forced by the need to survive an ecological and/or economic crisis. Such changes took place in 500 B. C. at the Bronze Age/ Iron Age transition and in 500 A. D. at the Iron Age/ Viking period transition.

The foundation of many Danish cities – and also Roskilde – in the early Middle Ages about 100 A. D. may have its background in economic overaccumulation and also in a strong ruling power based on slave economy.

The geology and the geological development of the Roskilde region and Roskilde Fjord are described through the Tertiary and Quaternary period. A north-south trending fault line displacing the Danian/ Paleocene boundary 50 m vertically is supposed to be still active judging from an earth quake in 1869 at Jyllinge. Attention is drawn to the possibility of earth quake episodes in the historical records of Roskilde.

The town is located on a promontory ridge from the hinterland plateau of Hedeland. This plateau is situated on a coarse gravel formation based on impermeable tills and paleocene marl and covered by several tills. The gravel formation form an upper secondary aquifer leaking especially along the north and west boundary of the plateau. The leakage through springs is particularly violent at Roskilde where numerous springs provide good water, power as well as travertine for building purposes in the early Middle Ages.

It is remarkable that – in spite of its close connection with the Viking period naval activity – the town has been located at a high level at some distance from the fjord. It is suggested that this is due to the swamps and springs at the height of 25 m above the sea level, as the town moat is located just above this level. It is also pointed out that apparently these conditions also play a role in the next great period of expansion, i.e. the 18th century industrialization. Here the areas between the medieval town and the now established harbour are still not included in the town structure, possibly for the same reasons as those in the Middle Ages.

Erling Bondesen

Roskilde, by og landskab - geologi og samfund

En lokaliseringsstudie

I de senere år har spørgsmålet omkring produktion og kulturudvikling og den omgivende naturs betydning herfor fået fornyet aktualitet. Den klassiske naturdeterminisme, hvor naturforholdene på afgørende vis anses for bestemmende for produktion og for livsvilkår, er afløst af en økologisme, hvor man i nok så høj grad opfatter menneske-natur forholdet som en vekselvirkning. I det historiske perspektiv er det iøjnefaldende, at mennesket i udviklingen af forskellige samfundsformer – familie, klan, stamme, nationalstat – med forskellige magtstrukturer og classesystemer i stadig højere grad har opnået en kontrol over den omgivende natur og herigennem fri-

gjort sig af en tidligere naturafhængighed. Dette er sket gennem en udvikling af ny teknologi – jægerens stadig mere raffinerede våben, landbrugerens stadig mere effektive redskaber, håndværk og industri ikke mindst gennem de sidste par generationer.

Denne teknologiudvikling er ikke bare sket af sig selv eller kun baseret på menneskets genialitet. Vekselvirkningen med naturen har ført til stadige økologiske og økonomiske kriser, der hvis de skulle klares og samfundet leve videre, nødvendiggjorde ny teknik, ny bosætning, en ny samfundsform måske et nyt økonomisk system.¹⁾

Set fra naturvidenskabeligt hold er der i mange tilfælde et vist sammenfald mellem sådanne fundamentale skift i kulturudviklingen og mere eller mindre drastiske ændringer i naturforholdene. For eksempel er der en god korrelation mellem klimasvingningerne efter istiden og de dermed følgende vegetationsændringer og ændringer i fugtighedsforhold og større kulturskift. De ældste i stenalderen er naturligvis bl.a. af dateringsgrunde vanskelige at udrede præcist, men jo nærmere vi når vor tid, des mere udviklet produktionsmåde, des mere følsom bliver produktionen og samfundssystemerne.

Den ganske vist nok noget langvarige overgangsfase mellem jægerstenalder og bondestenalder (omkring 3.000 f.Kr.) falder sammen med den gennemgribende ændring

i vegetationsbilledet, der er knyttet til bl.a. havstigningens maximum og overgangen fra et fugtigt, varmt klima i sen-atlantisk tid til et tørrere og koldere klima i sub-boreal tid.

Den kritiske fase på overgangen mellem bronzealder og jernalder (ca. 500 f.Kr.) falder igen sammen med klimaskift og med bl.a. bøgens første store opblomstring i vore skove. Fra arkæologisk hold er der meget, der tyder på en omfattende økologisk krise, der fremkom gennem en overudnyttelse af de lette jorder. En sammentrængning af bebyggelserne i større enheder var nødvendig, dyrene måtte holdes på stald, og dette nødvendiggjorde fodring og høslet, som igen på teknologiens område muliggjordes gennem leen.²⁾

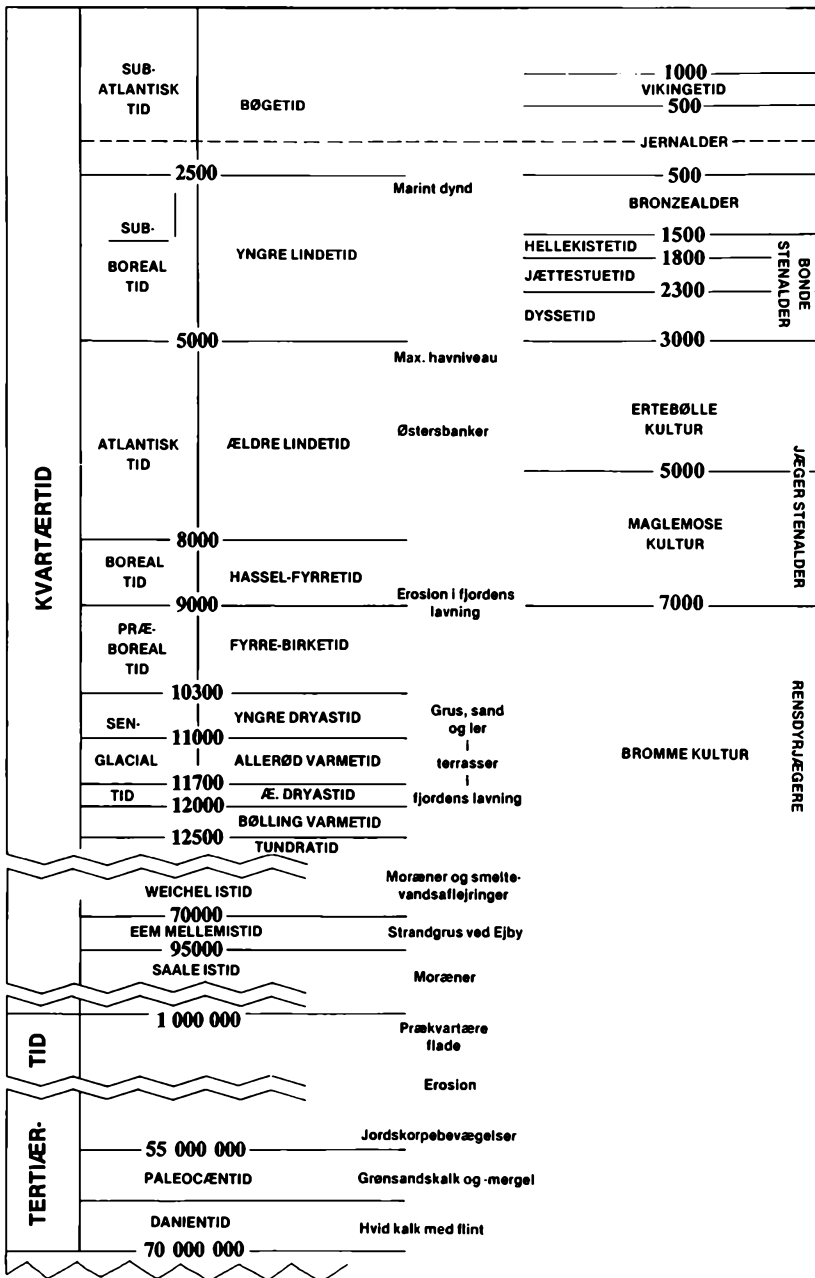
Også omkring 500 e.Kr. viser pollenanalyser og studier af højmoser, at der sker markante ændringer i vegetationsforholdene betinget af temperaturfald og ændringer i fugtighedsforholdene.³⁾ En tiltagende jordbundsforringelse især i Jylland, masseudvandring og ændringer i bosættelsesmønstret mod mere stationære landsbybebyggelser, er tegn på en gennemgribende, økonomisk og økologisk krise, der måtte fremtvinge ny teknologi bl.a. i form af muldfjælsploven.⁴⁾

Det er måske her, vi skal se begyndelsen til vikingetidens ny produktionsmåde baseret på slavehold og på en stærk magtstruktur, og det er måske udviklingen her-

af, der omkring år 1000 gennem en overakkumulation af produktion og et befolkningsoverskud manifesterer sig på så mange måder. Trelleborgene, kongemagt, fastfrysning af landsbymønstret, kirkebyggeriet og ikke mindst den stærkt ekspanderende handel og udbyggede kommunikation. Handelen giver sig udslag i bydannelse og kommunikationen gennem skibsfarten. Både handel og skibsfart var af fundamental betydning for etableringen og udviklingen af Roskilde.

Den næste store krise kommer i 1300-tallet. Der var tale om en landbrugskrise – en gennemgribende økonomisk krise, der resulterede i etableringen af et feudalt økonomisk system. Grunden til denne krise angives af nogle til at være »den sorte død«, men der er også mange, der hælder til den »lille istid«, et mærkbart klimaskift.⁵⁾

Marked for håndværk og opland for handel samt trafikforholdene både til vands og til lands er nogle af de ingredienser, som i vikingetidens økonomiske ekspansionsmønster var væsentlige for bydannelsen. Det diskuteres meget, hvorvidt vore byer etableredes spontant på grundlag af eksisterende landsbyer eller markedspladser, ofte knyttet til helligdommen,⁶⁾ eller om byerne er planlagte strukturer.⁷⁾ Det kan imidlertid næppe udelukkes, at en topografisk set gunstig strategisk beliggenhed sammen med naturforhold, der begunstigede den nye bebyggelse med f.ex. byggematerialer, energi, vand og måske

Oversigt over de anvendte tidsbegreber.

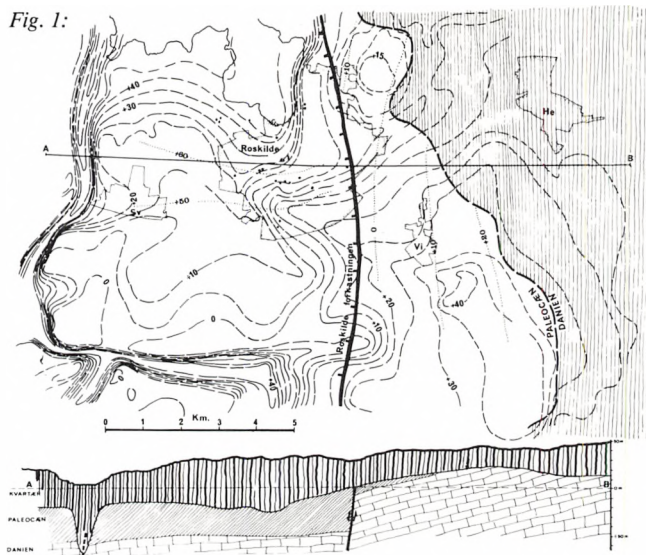
andre råstoffer må med i billedet. Naturgrundlaget, herunder de geologiske forhold, er derfor foruden i bogstaveligste forstand byens fundament, af betydning for bydannelsen i vekselvirkning med en lang række samfundsforhold. Det er på denne baggrund Roskildes geologi i det følgende skal beskrives.⁸⁾

Roskilde områdets geologi er omfattet af tre hovedenheder, der er fundamentalt forskellige i tid, materialer, strukturer og de processer, der førte til deres dannelse. Disse tre hovedenheder er: dybgrundens eller de prækvartære aflejringer, istidens eller de kvartære aflejringer og aflejringer fra efter istiden eller de postglaciale aflejringer.

Dybgrundens aflejringer tilhører tertiærtidens to ældste perioder – danien tiden og paleocæn tiden. Danien aflejringerne er i denne del af Danmark typisk bryozokalk med flintlag. Bryozoaer eller mosdyr er rev eller bankedannende havorganismer, der levede i et varmt, tropisk hav. Man kan i Stevns klint se bryozokalken som den øvre kalkformation underlejret af det ældre skrivelkridt fra kridttidens yngste periode. I Roskilde og Københavnsområdet⁹⁾ er den øverste del af danien aflejringerne udformet som kalksandskalk, der er mere eller mindre finkornede nedbrydningsprodukter af bryozokalken.

Paleocæn aflejringerne er grønsandskalk og grøn-

Fig. 1:

Kort over dybgrunden i Roskilde området udarbejdet på grundlag af borer (RUC 1977). Østligst med skravering Danien bjergarter og uden skravering Paleocæn. Højdeforholdene for grænsefladen mellem Paleocæn og Danien er vist med prikkede linier med 10 m interval. Bemærk den store højdeforskel på de to sider af Roskilde forkastningen. Det stiplede kurvebillede viser højdeforholdene for den prækvartære overflade med 5 m kurveinterval. Borerne indenfor byområdet er vist med prikker. Nederst er vist et snit efter linien A-B med 20 gange overhøjning. He = Hedehusene, Vi = Vindinge, Sv = Svogerslev.

sandsmergel. Det er fossilrige sedimenter karakteriseret ved et mindre indhold af kvartssand og ler samt det grønne mineral glauconit. Paleocæn og danien er truffet i en række boringer inden for byområdet (fig. 1). Undersøger man højdeforholdene for grænsefladen mellem paleocæn og danien aflejringerne finder man, at denne falder brat fra koter omkring +10 m i Vindinge-Reerslev området til ÷50–60 m i byområdet og områderne længere mod vest. Dette spring (fig. 1) repræsenterer en forkastning med et nord-sydligt forløb langs fjordens østlige begrænsninger under Risø og Jyllinge.

En forkastning er resultatet af forskydninger i jordskorpen som følge af opståede spændinger. Forkastningebevægelser giver sig ofte til kende som jordskælv, og selv om Roskilde forkastningen hovedsagelig er udviklet i løbet af ældre tertiærtid,¹⁰ er der tegn på, at denne zone stadig er aktiv. Således forekom der i 1869 ved Jyllinge et jordskælv med en styrke på 4½ efter Mercallis skala!¹¹ Jordskælvlet kunne mærkes i 30 km omkreds. Sådanne begivenheder er bemærkelsesværdige og noteres ofte i de historiske kilder. Det kunne være spændende, om Roskildes ældre historie måske i en med overtro markeret hændelse kunne afsløre ældre jordskælv.

Dybgrundens betydning i Roskilde er dog mere indirekte. Bryozokalken danner et godt grundvandsmagasin, og grønsandsmergelen virker vandstandsende og dermed

forseglende for dette dybe grundvandsmagasin. Dette har betydning for karakteren af de højere liggende grundvandsmagasiner og således for vandforholdene i området (fig. 6), som senere skal behandles. Dernæst får dybgrunden indirekte betydning via istidens aflejringer, der til overflod er domineret af løse blokke af bryozokalk, kalksandskalk og grønsandskalk. De paleocæne blokke bliver dog først almindelige i de vestligere områder omkring Boserup og Svogerslev.

Danien kalksten – limsten, bleger – er udmærkede bygningssten og indgår i Vor Frue kirke, St. Jørgensbjerg kirke og St. Laurentii kirketårn på Stændertorvet. Det er dog ikke muligt at afgøre, om de tilhugne kvadre er hentet fra Stevns klint eller eventuelt fra gamle brud ved Korporalskroen ved Karlstrup, hvor kalken når helt frem i marken, eller om der er tale om løsblokke fra istidsaflejringerne i tilhugget form.

Grænsefladen mellem istidsaflejringerne og dybgrundens aflejringer – den såkaldte præ-kvartære flade – er en erosionsflade, et landskab der er udformet af vandløb i det lange tidsrum gennem tertiærtidens yngre del og yderligere udmodeleret af ismasserne i kvartærtiden (fig. 1). Den præ-kvartære flade danner i Roskilde området et overordentligt kraftigt relief fra omkring +40 m ved Tune til kote ÷80 m eller mere i nogle dybe, snævre dale under Lejre Å og Kornerup, Svogerslev og Kattinge

søerne samt under Lejre Vig. I byområdet falder den præ-kvartære flade fra kote ca. $\div 10$ ned mod fjorden til kote $\div 40-50$ m under fjorden. Disse forhold tyder på, at terrænets laveste dele (Lejre Vig, Kornerup-Kattinge dalføret med søerne og selve inderfjorden) er kontrolleret af depressioner og dale i den præ-kvartære flade og til syvende og sidst kontrolleret af dybgrundens strukturer som f.ex. Roskilde forkastningen.

Istidsaflejringerne er terrændannende, og de er hovedansvarlige for det landskab, der er byens fundament – arkæologernes undergrund. Alle har stiftet bekendtskab med de to hovedtyper af istidsaflejringer – de glaciogene eller morænerne, helt overvejende moræneler eller stenholdigt, sandet ler uden struktur og de glaciofluviale eller smeltevandsaflejringerne, lagdelt sand, grus og ler.

Istidsaflejringerne indbyrdes struktur og aldersforhold er yderst komplicerede og langt fra afklaret. Der foreligger således muligheder for praktisk talt identiske aflejringer fra seks forskellige istider og indenfor hver istid fra en række isfremstød og afsmeltninger. Hertil kommer, at selve mekanismen i nedslagene og dannelsesmåden for morænerne er under heftig debat¹²⁾ således, at selve tolkningsgrundlaget er usikkert.

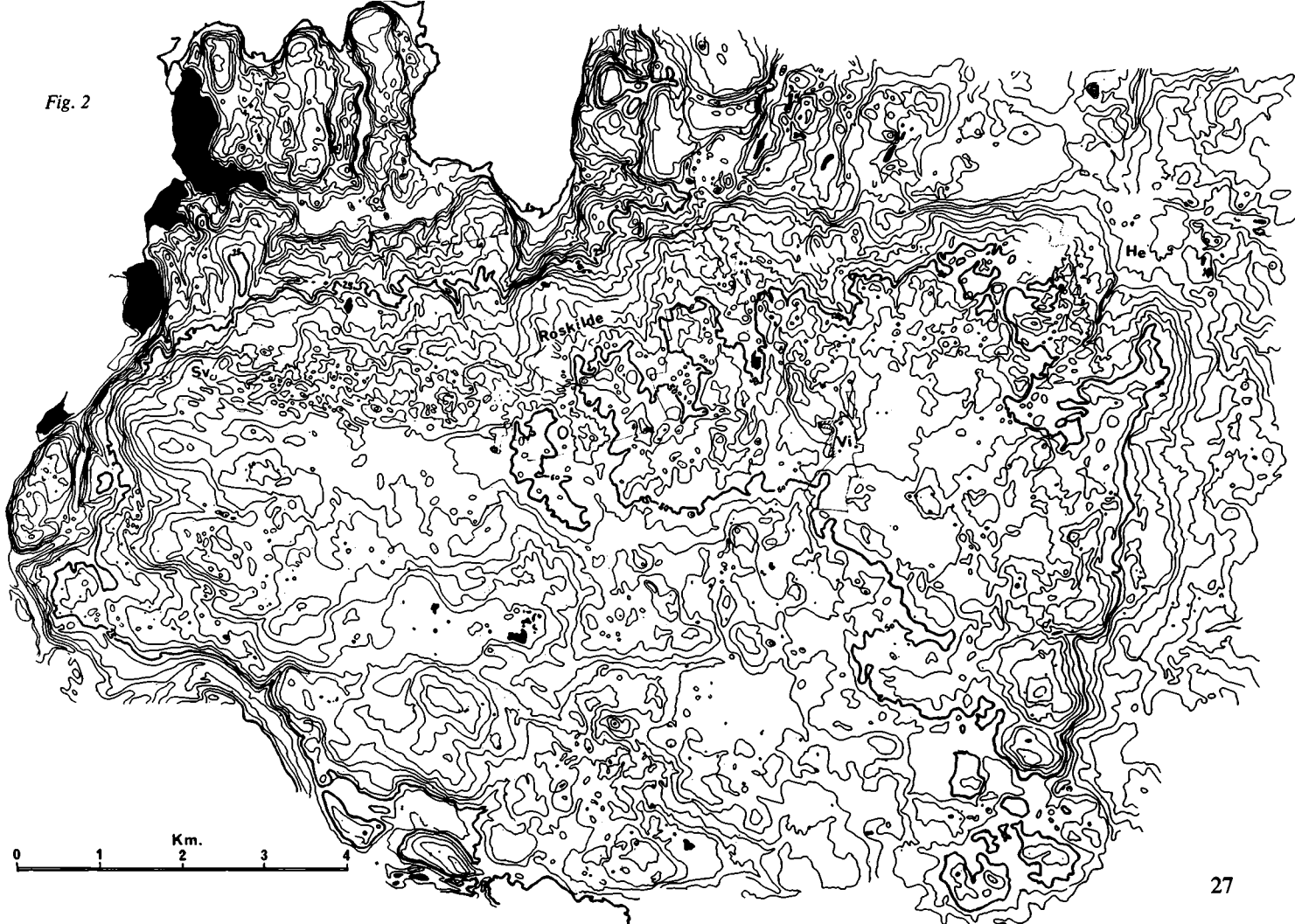
Selv om de dybeste kvartære aflejringer, især i de dybe dale og depressioner i den præ-kvartære overflade,

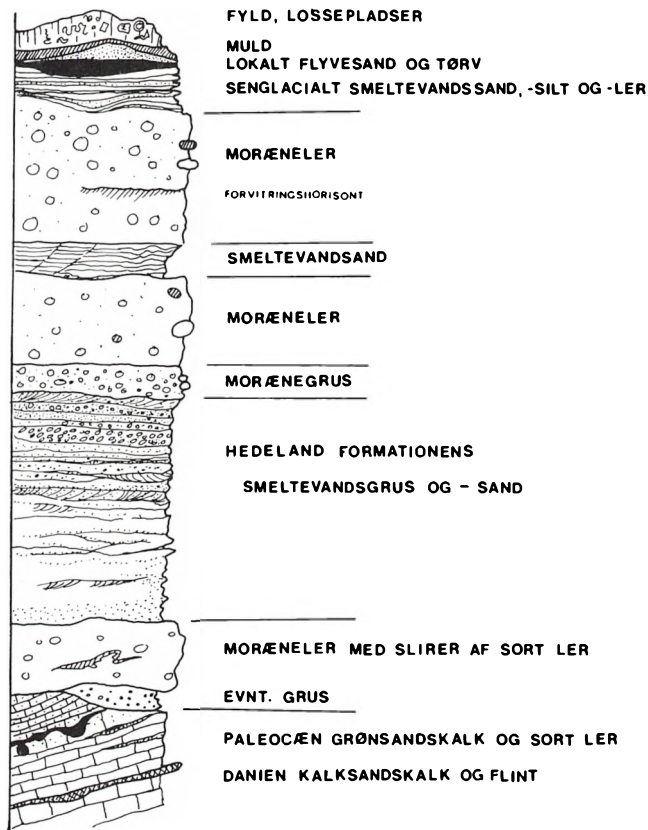
kan tilhøre næstsidste istid – Saale istiden¹³⁾ – er det dog overvejende sandsynligt, at moræner og smeltevandsaflejringer i Roskilde området og især inden for byområdet tilhører den sidste istid – Weichel istiden¹⁴⁾ Rygraden i Roskildes kvartære aflejringer er den 5–20 m tykke formation af groft smeltevandsgrus og sand, der så intensivt udnyttes i de mange grusgrave på Hedeland. Grusformationen – som vi kunne kalde Hedeland formationen – er knyttet til det højtliggende plateau – Hedeland plateauet – i højder omkring +50 m mellem Reerslev og Kornerup ådal. Nord herfor i det småbakkede, lavere terræn mangler Hedeland formationen delvis, mens den igen forekommer i det isolerede plateau omkring Himmelev (fig. 2).

Hedeland formationen hviler på moræneler og lokalt smeltevandssand og er overlejret af mindst tre moræner med mellemliggende smeltevandsaflejringer (fig. 3). På overfladen er Hedeland plateauet »udstøbt« med finkornede smeltevandsaflejringer (ler og finsand) bl.a. i området mellem Reerslev og Vindinge, hvor Hedehusene teglværk tidligere udnyttede disse forekomster. Det la-

Fig. 2:
Kort over Roskilde områdets topografi baseret på Geodætisk Instituts 1:20 000 kort. Kurveinterval 2,5 m. Med sort er vist vandhuller og søer. Sv = Svogerslev, He = Hedehusene.

Fig. 2

vere, småkuperede terræn er helt overvejende opbygget af moræneler, med mindre partier af smeltevandsaflejringer. Man kan opfatte Hedeland formationen som aflejret mellem to store bræfronter – en kommende fra nord og en kommende fra sydøst gennem Østersøbækkenet!¹⁵⁾ Dette foregik sent i Weichel istiden, og det var de første isoverskridelser af Danmark i denne istid!¹⁶⁾ Derefter er området efter en tilbagesmeltning overskredet af ismasser kommende fra nordøst. Det var denne is, der nåede frem til hovedopholdslinien i Midtjylland!¹⁷⁾ Formodentlig for omkring 20.000 år siden. Nordøstisen smeltede derefter helt tilbage til et sted i det sydlige Sverige, hvorefter en baltisk is avancerede op gennem Østersø området og overskred Hedeland plateauet i to faser.

Selv om ledeblokke i det hele taget ikke er særligt almindelige i området, vidner Ålandsrapakivi, som er forholdsvis hyppig i stensætningerne omkring Domkirken, om den baltiske transportvej, mens de noget sjældnere Dalar blokke og Kinnekulle diabasen er spor efter nordøstisens besøg!¹⁸⁾

I hele denne del af Weichel istiden har klimaet været højarktisk!¹⁹⁾ og dødis fra de tidligere isoverskridelser har sandsynligvis ligget tilbage i de lavere områder og fore-

*Fig. 3:
 Sammenstillet profil gennem lagserien på Hedeland.*

bygget en regelret registrering af de forskellige isfremstød og afsmeltninger.²⁰⁾ Herved kunne de tykke moræneforekomster og de mere uregelmæssige lejringsforhold i områder med uregelmæssigt lavere terræn være dannet.

Ved isens endelige tilbagesmeltning efterlodes ligeledes dødis, hvori der i smeltevandssøer og elve aflejredes sand, ler og grus. Det typiske kuppelbakkede terræn ved Ledreborg er et sådant dødisterræn. Skuldelev ås, isolerede småbakker ved Fløng og den nu borggravede lille ås Langebjerg ved Roskilde Universitetscenter er andre eksempler på de unglaciale landskabsformer, der skrives fra isens sidste bortsmeltning.

Efterhånden som fjordens lavning frigjordes for is, søgte smeltevandet denne vej mod nord til et ishav i Kattegat og Skagerak. De store mængder materiale – sand og ler – som skylledes ud fra den næsten vegetationsfrie overflade, afsattes i lavningens elve og søer (fig. 4). På denne tid var der store klimasvingninger. To markante temperaturstigninger – Bølling varmetid (ca. 11.000 f.Kr.) og Allerød varmetid (9.700 til 9.000 f.Kr.) – hvor skoven så småt begyndte at vise sig i landskabet, afløstes

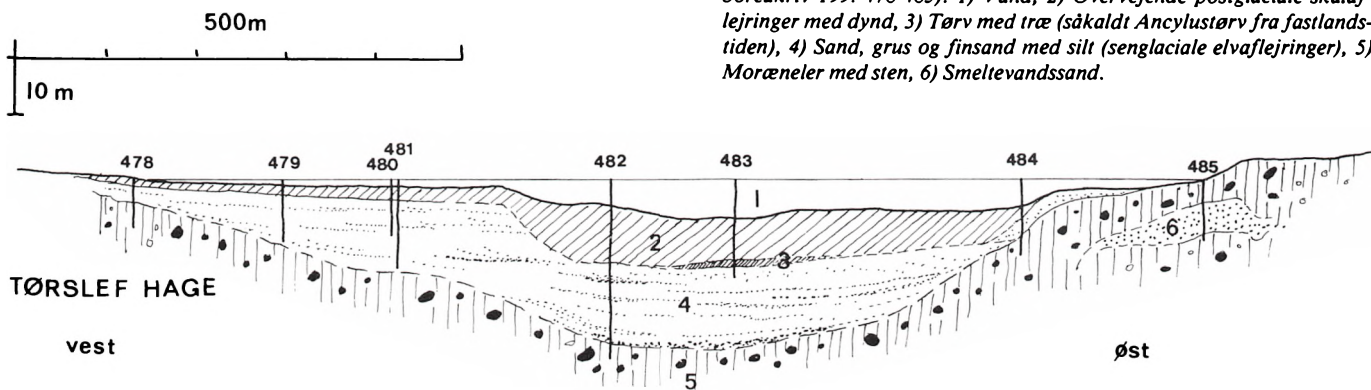

Fig. 4:

Snit i fjordens lavning ved Tørslev Hage, hvor der er udført en række borer for en påtænkt brolinie (Frederiksborg amts vejvæsen i DGU's borekriv 199. 478-485). 1) Vand, 2) Overvejende postglaciale skalaflejringer med dynd, 3) Tørv med træ (såkaldt Ancylustørv fra fastlandstiden), 4) Sand, grus og finsand med silt (senglaciale elvaflejringer), 5) Moræneler med sten, 6) Smeltevandssand.

af kolde tundraerioder – ældre og yngre dryasperiode;²¹⁾ før varmen for alvor får overtaget, og postglacialtiden begynder.

Det terræn, som isen efterlod, skulle i postglacialtiden nu blot modificeres gennem vandløbenes erosion og senere af fjordens bølgeslag. Fra omkring 10.000 f.Kr. til 6.000 f.Kr. faldt havniveau fra noget nær det nuværende helt ned til omkring kote \pm 40 m. Det var fastlandstid og Jylland var landfast med England. Østersøen var fersk og afvandedes gennem store elve i Storebælt. På grund af det lave havniveau var vandets beliggenhedsenergi stor og erosionsbasis²²⁾ for vandløbene lå i denne lange periode dybt. I det indre af Roskilde Fjord lavningen muligvis så dybt som \pm 20 m. Det betød, at landskabet i lavningen udformedes som dybe erosionsdale – ådale med større søer i de allerlaveste dele, som selv ikke seneglacialtidens sedimentrige vandmasser havde formået at udfylde. De gamle smeltevandssedimenter stod tilbage i dalførets sider som terrasser, bevokset med tæt skov – en artsrig urskov;²³⁾ der vel dækkede hele landet. Magemosefolket, der om vinteren holdt til i kystområderne kom kun ind i landet på sommertogter til fiske- og jagt-pladser ved de store søer.

I løbet af få århundreder omkring 4.000 f.Kr. steg havniveau, og kysten veg hurtigt ned gennem Kattegat og ind i de lavninger, der senere skulle blive fjorde og

vige på det nuværende Danmarkskort. Omkring 3.500 f.Kr. kulminerede dette stenalderhav eller Litorina havet;²⁴⁾ i Roskilde Fjord ved et niveau ca. 3 m over det nuværende havniveau. Fjorden var ørig med lange forgreninger ind i ådalene, der var forbindelse ind til Arresø og videre direkte nordud til Kattegat. Et sund strakte sig tværs over Hornsherred ved Jægerspris, og Lejre Vig strakte sig via Selsø gennem et snævert løb ud ved Skuldelev, således at Selsø halvøen var en ø (fig. 4).

Dette åbne farvand i forbindelse med et større og mere åbent Kattegat over Vendsyssels øhav må have haft en betydelig større tidevandsforskel end i dag, og det må have været mere påvirkelig for vindstuvning af vandmasserne, således at vandudskiftningen alt i alt har været langt hurtigere end i dag. Vandets gennemsnitstemperatur var 1-2°C højere end i dag, og der var derfor i modsætning til nu til dags formeringsbetingelser for østers. I de gamle ådale fra fastlandstiden, der nu fungerede som strømrender for den kraftige vandudskiftning, var der optimale levevilkår for østers, og der akkumuleredes derfor tykke lag af skaller på disse steder i fjorden. Andre steder i de store bredninger samledes store mængder organisk materiale, der bragtes ud med åerne som dynd. Den jævne fjordbund i blot 5-6 m dybde, der er så karakteristisk for Roskilde Fjord, er det foreløbige slutresultat heraf. Tilbage står dog enkelte dybe huller – i Lejre Vig

til ÷31 m, i Kattinge Vig til ÷16 m og øst for Eskils Ø til ÷10 m. Disse kan opfattes som rester af fastlandstidens dybe erosionsrender, der endnu ikke er blevet udfyldt.

Langs kysterne i Litorinatidens varierede fjordlandskab boede Ertebøllefolkets østersædere og deres efterladenskaber – køkkenmøddingerne (fig. 4) – ligger tættere langs de gamle kyster end noget andet sted i landet. Omkring 3.000 f.Kr. indtræffer som allerede nævnt en klimaændring, som ganske vist over en længere periode falder sammen med fremkomsten af den agrare produktionsmåde og de ændrede samfundsforhold, dette må have medført.

Langsomt over de næste par årtusinder falder havniveau til det nuværende efterladende flade strandenge mellem de gamle kystklinter og vandkanten.

Et andet karakteristisk træk ved Roskilde Fjord er, at 2 og 4 m dybdekurverne over store strækninger er paralleltløbende. Det vil sige, at der mange steder uden for kysten befinder sig en relativt stejl skrænt mellem den 5-6 m dybe, postglaciale aflejringsflade på fjordbunden og en lavvandet, terrasseagtig sokkel uden for kysten, der går jævnt over i den hævdede havbund i strandengene foran de gamle kystklinter. På soklen findes ofte spredte, store sten, der titter op over vandspejlet og er med til at danne det typiske fjordbillede. Blandt andet

på grund af de store sten må soklen opfattes som en erosionsflade, der er dannet i takt med Litorina havstigningen, efterhånden som bølgerne gnavede sig ind i istidslandskabets bakkeformer. Skal vi derfor prøve at rekonstruere landskabet før havstigningen, må vi tage hensyn til disse erosionsflader, og det betyder blandt andet, at inderfjorden i fastlandstiden var en temmelig snæver dal, og at afvandingen fra yderbredningen sandsynligvis først og fremmest fandt sted vest om Eskils Ø.

Med de her skitserede, geologiske udviklinger ligger der i Roskilde i området i yngre jernalder og i vikingetiden et landskab og en fjord, der topografisk set i store træk ligner det, vi har i dag. Fjorden har med de skibstyper, der op til denne tid udvikledes, været sejlbare, omend det har krævet indgående lokalkendskab,²⁵⁾ og den har dannet grundlag for et godt fiskeri. Hedeland plateauet og de andre højtliggende områder, der er præget af forholdsvis lette og tørre jorder, har dannet grundlag for landbrugsproduktion i bronzealderen²⁶⁾ såvel som gennem jernalderen,²⁷⁾ med de skift i produktions- og samfundsforhold, der muliggjordes ved de ændrede produktionsbetingelser gennem de klimaændringer, der fandt sted ca. 500 f.Kr. og 500 e.Kr. Grundvandsforholdene og i det hele taget fugtighedsforholdene i området betingede, at større områder i lavninger og dale var uanvendelige for egentlig dyrkning og lå hen som overdrev,

Fig. 5

Fig. 5:

Kort over Litorinahavets udbredelse i Roskilde Fjord området (delvis efter V. Milthers 1935). Med tæt skravering Litorinahavbund over nuværende havniveau. Med prikket linie er vist strækninger hvor 2 og 4 m dybdekurverne er tæt sammenfaldende. Ringsignaturen angiver køkkenmøddinger.

Fig. 6:

Grundvandsforholdene i Roskilde området. Med tynde stiplede linier er trykniveauet for det dybeste grundvandsmagasin knyttet til de prækvartære aflejringer (Danien kalken), d.v.s. den højde grundvandet stiger til i en boring i den pågældende formation (modificeret efter Københavns Vandforsyning 1977). Bemærk den kraftige sænkning i den vestlige del af området, hvilket overvejende er en effekt af vandindvindingen til Lejre værket. Med svære stiplede linier er angivet trykniveauet for Hedeland grusformationens grundvandsmagasin. Den takkede fuldt optrukne linie angiver formationens udbredelse. Udført på grundlag af pejlinger udført af RUC 1977. Depressionen mellem de to kulminationer i dette grundvandsmagasin skyldes formodentlig dræneringen til kildefeltet i Roskilde byområde. Kilderne er vist med sorte prikker, der alle befinder sig langs grusformationens nordlige og vestlige begrænsning. Endvidere er overfladeafstrømningen, åer og bække angivet. Kurveinterval 2 m.

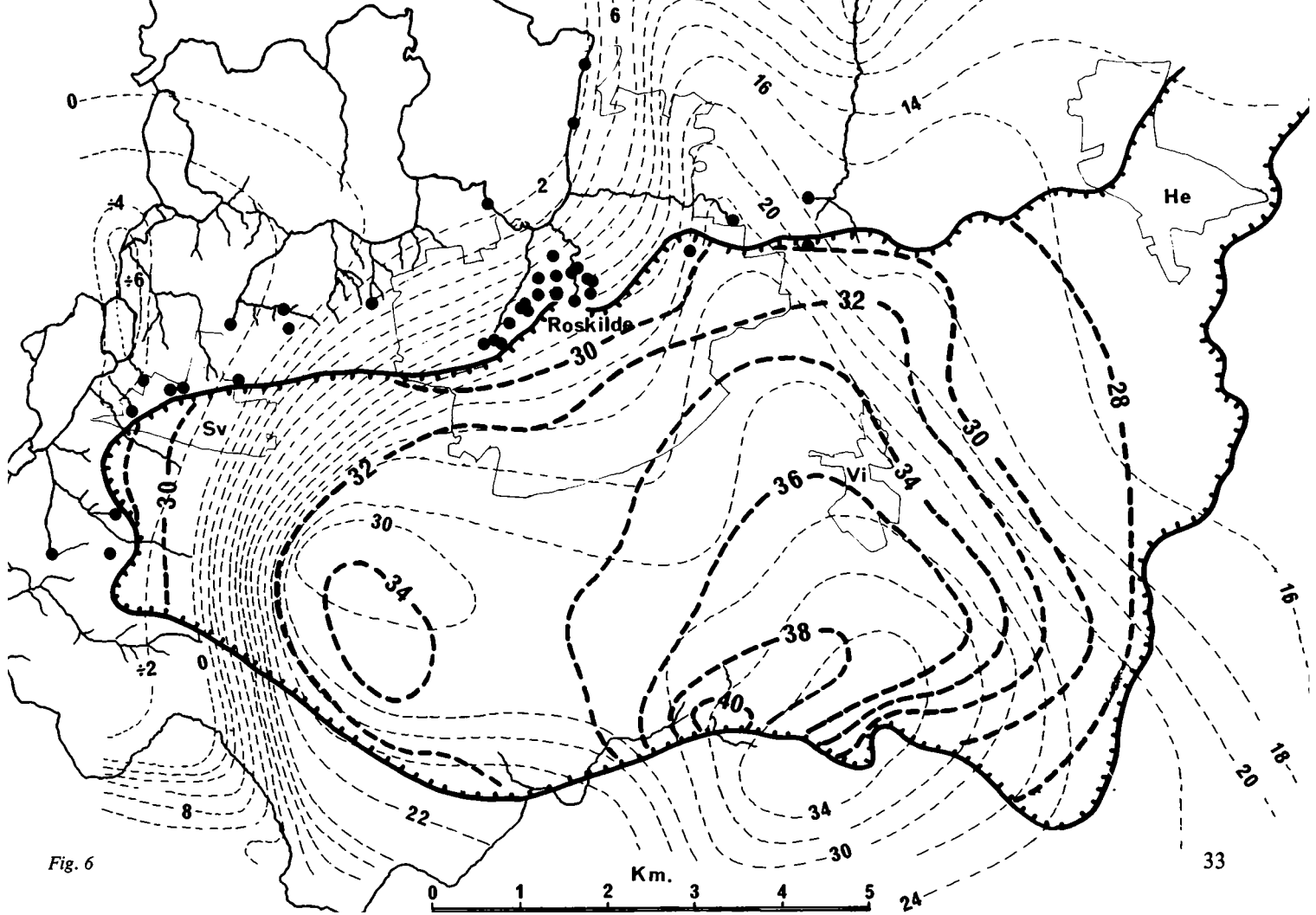

Fig. 6

enge og sumpskove. Først med øgede teknologiske muligheder inddroges disse arealer i produktionen. På samme måde kontrollerede vandskellene færdslen,²⁸⁾ således at Hedeland plateauet også i denne henseende fik betydning. I lys af vikingetidens økonomiske ekspansion er der således alle betingelser for en bydannelse omkring det indre Roskilde Fjord. Hvorfor det blev netop der, hvor Roskilde nu ligger, er et spørgsmål, der i tidens løb har beskæftiget mange. Vi skal i et forsøg på et bidrag til denne diskussion herefter vende os mod de geologiske forhold indenfor selve byområdet.

Den middelalderlige by ligger højt (omkring kote 45 m) og ligesom lidt tilbagetrukket fra fjorden på en nord- eller fremspringende bank – en udløber fra Hedeland plateauet. Mod vest er banken begrænset af en markant dybt nedskåret dal (St. Claravej–Byvolden), mens den østlige begrænsning er et mere diffust dalstrøg fra fjordhjørnet op gennem St. Agnes og Folkeparken (fig. 2). Mens selve Hedeland plateauet og også byens banke på kortbilledet er præget af et roligt kurveforløb, er plateauets nordrand karakteriseret ved et bælte med et uregelmæssigt, flosset kurvebillede, altså et mere småkuperet terræn ofte med fugtige lavninger. Dette i detaljen meget særprægede landskab kan f.ex. iagttages omkring Holbækvejen mellem Roskilde og Svogerslev. Længere mod nord afløses det småkuperede terræn i faldende

koter af parallelløbende smådale ned mod de sumpede lavninger i Rørmosen, Kildemosedalen og Haraldsborg Bæk dalen.

Baggrunden for det småkuperede terræn og smådalene må søges i kildeerosion og i skiftende tiders grundvandspejl i Hedeland formationens højtliggende grundvandsmagasin (fig. 6).

Det 45-50 km² store Hedeland plateau er helt uden overfladestrømning via vandløb, hvilket vil sige, at al nettonedbøren (nedbør minus fordampning) må sive ned gennem morænerne til grusformationen og danne grundvand. Underlaget for grusformationen, der er moræneler og grønsandsmergel, er forholdsvis tæt, således at det kun vil være en meget ringe del af grusformationen grundvand, der vil sive videre ned til Danien kalkens dybtliggende grundvandsmagasin. Grusformationen vandbeholder må derfor lække ud til siderne, fortrinsvis mod nord og vest, og dette sker gennem kilder. Kildernes vandføring vil være afhængig af grundvandspejlets stilling i grusformationen og dermed igen af nettonedbørens størrelse. Er nedbøren ringe, vil grundvandsstanden efterhånden være lav, og de øverste kilder vil tørre ud, og de nedre vil få formindsket vandføring og omvendt ved forøget nedbør.

En særligt effektiv lækage finder vi omkring Roskilde banken, fordi terrænfaldet ned mod fjorden her er sær-

lig brat. Lige siden permafrosten efter istiden slap sit tag i jorden har dette område været præget af talrige kraftige kildevæld, der har forenet sig i rivende vandstrømme, som har eroderet sig dybere og dybere ned i og tilbage i terrænet.

I perioden 800–1.000 e.Kr. har nedbøren formodentlig været lidt rigeligere end idag, og vi må med den rene kildeafstrømning – uden nutidens minimerede effekt fra vandindvinding, dræning, forringet nedsivning p.g.a. asfalt og beton og kunstige grundvandssænkninger,²⁹⁾ forestille os en vandføring på mindst 250 m³/t i St. Claravej dalen og omkring 100 m³/t i Folkepark kildefeltet. Det har været korte, kraftigt strømmende vandløb.³⁰⁾

Vand og vandkraft hele året og selv i de hårdeste vintre er således to kvaliteter ved terrænet omkring banken, hvor nu byen ligger. Men vandets betydning er ikke hermed ude. Ved nedsivningen gennem de stærkt kalkholdige moræner har regnvandet opløst store mængder kalk og også jern. Når grundvandet nu igen træder frem i dagen gennem kilderne, falder ilt- og kuldioxidtrykket i vandet, og det opløste kalk og jern fældes ud som henholdsvis kildekalk og okker. Om jernudvinding fra okker har fundet sted i det ældste Roskilde vides ikke, men okker har givet fundet anvendelse som farvestof og har muligvis kunnet eksporteres. Kildekalken eller frådstenen har som byggemateriale i det allerældste Roskilde

haft enorm betydning og havde det indtil teglstenene i 1100-tallet udkonkurrerede dette udmærkede materiale. Kildekalken har vel sin mest monumentale form i Absalonsbuen ved Domkirken og i St. Laurentii kirkeruin under Stændertorvet, men indgår også rigeligt i St. Jørgensbjerg kirke, Vor Frue kirke og St. Ibs kirke. Overalt i byens stensætninger og diger findes kildekalkkvadre fra fordums bygninger måske også fra de første. Hvor kildekalkbruddene lå vides ikke præcist, men et bud kunne være Folkeparkområdet,³¹⁾ hvor der under udgravninger under Kong Valdemarsvej og omkring St. Agnes er fundet tykke aflejringer af kildekalk og kildekalkgrus, samt den øvre del af den vestlige dal omkring Hellig Kors og Højbrønd. Navnet Blegdamskilden hentyder i hvert fald til forekomsten af kalk, og Maglekilde Mølledam angives at være anlagt i et formodet gammelt kildekalkbrud.³²⁾ Uden for byen kunne kildekalk hentes ved Svogerslev og ved Ladegårdsmøllen. Foruden kildekalk har der i dalene formodentlig også været store mængder af løse sten, der har ligget tilbage efter kildernes erosion i bankens og dalsidernes moræner. I dag finder vi stenene i diger og fundamenter og mange steder med mere eller mindre god kvaderform.

Overalt indenfor byområdet og lige udenfor, hvor der ikke er mose og sump eller kildekalk, finder man tæt under mulden en stiv, relativt kompakt moræneler (fig. 7),

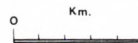

Fig. 7:
 Geologisk kort over Roskilde byområde og nærmeste omegn. Kortet angiver udbredelsen af jordarterne i 1 m dybde og er baseret på en stor mængde håndboringer. Modificeret efter Danmarks geologiske Undersøgelsses karteringskort 1:20000.

der har været ganske velegnet til teglbrænding og keramik, omend temmelig kalkholdig. Den øverste meter er dog temmelig udvasket for kalk og rødbrun og vil give en god rødbrændende ler,³³⁾ og den har da også, da teglstensbrændingen vandt indpas, været anvendt i vid udstrækning. Der er bl.a. ved Biblioteket fundet teglovne og overalt i byen er der fundet gruber efter lergravning.

Kildernes vand betød også energi, og vandkraften har været udnyttet helt op i vor tid. I St. Claravej dalen lå

mindst seks vandmøller og ved Folkeparken to, hvortil kommer Haraldsborg mølle, der benyttede sig af vand fra Haraldsborgrækken, og Bistrup mølle, der fik vand fra Kattinge Sø gennem Rørmosen.³⁴⁾ De ældste sikre og skrevne vidnesbyrd om vandmøllerne stammer fra midten af 1200-tallet,³⁵⁾ men teknikken var i hvert fald kendt fra omkring Kristi fødsel og var endnu i tidlig vikingetid veludviklet i Nordeuropa. Der er derfor intet i vejen for, at Hedeland bønderne, endnu før byen anlagdes, benyttede sig af vandkraften, og at en allerede etableret energiudnyttelse var en medvirkende årsag til bydannelsen.

Terrænet inden for byområdet er i betydelig grad ændret, siden bydannelsen fandt sted. Nogle steder er der gravet af terrænet, andre steder lagt på og planeret, og på de stejle sider er der udført en tydelig terrassering. Ikke mindst i dalene og ved fjorden har der op mod vor tid fundet en betydelig opfyldning sted. I tidlig vikingetid må vi forestille os, at Litorina havets kystklint fra Kællingehaven ind i dalen er gået over i den stejle vestlige dalside. Egentlig erosionsklint har sandsynligvis stået helt op til Kapelsmøllen. Lavt marint forland – den hævede stenalderhavbund – har ligget som en sumpet strandeng præget af kildernes delta. På østsiden af dalen har der kun stået en lav erosionsklint, hvis overhovedet nogen.

Det jævnt skrånende terræn i Byparken er formodentlig oprindeligt. Det er denne side under bybanken, der i størst udstrækning har været præget af vældene og dertil knyttede udskridninger. Byparkrestaurantens trappeagtige område kunne tolkes som en »kulturmodificeret« skredterrasse. Når byen således set nordfra kom til at ligge tilbagetrukket med byvolden i den nedre del af Provstevænget, og arealerne mellem byen og vandet først meget sent er anvendt til byformål, kunne det tænkes at hænge sammen med, at terrænet under kilde-niveau (ca. +25 m) ganske enkelt var et morads, og at bebyggelse kun var mulig på den svage rygning langs udfaldsvejen mod nord, Frederiksborgvej, der hvor Vindeboderne og senere St. Agnes og St. Ibs er beliggende. Her kunne historisk topografiske studier bidrage med at belyse dyrkbarheden og anvendelsen af disse arealer gennem tiderne.

Havstokkens beliggenhed før år 1000 er vanskelig at fastslå, for siden er havnen kommet til og talrige opfyldninger nok overvejende indenfor de sidste 100 år. De ældste pålidelige kort³⁶⁾ viser en jævn runding for kystlinien, der næppe har nået så sydligt som til rensningsanlægget. Udløbet fra St. Claravej bækken har formodentlig gjort dette område til en sump. De bedste steder at komme i land fra et opankret fartøj har derfor nok været på St. Jørgensbjerg siden og i krogen ved Vikinge-

skibshallen. Begge steder har man skullet ind over meget lavt vand. St. Jørgensbjerg med kirken viet til St. Clemens – de søfarendes skytshelgen – er da også foreslået som Roskildes havneby, og på den anden side lå Vindboderne eller vendernes boder, den lokale »tyskebrygge«¹⁷⁾ omkring det nuværende St. Agnes og St. Ibs. Med de mere dybgående skibe i middelalderen og fjordens vanskelige farvand kan der med rette stilles et spørgsmålstegn ved Roskildes betydning som havneby. Roskilde bliver en vejby med Algade og Skomagergade som akse. Selv om byen op gennem middelalderen og også senere nævnes som et vigtigt center, er dette dog mest i kraft af at være klerikalt hovedsæde. Som produktionscenter og som handelsplads er århundrederne op mod 1800-tallet en stagnationsperiode med ringe vækst.

Med den gryende industrialisering kommer det igen til udvikling, og det er interessant, at den fysiske udvikling tilsyneladende i meget høj grad styres af byens karakter af vejby. De gamle vandmøllers energipotential udnyttes ganske vist også industrielt, og virksomhederne lokaliseres omkring kilderne i den øvre del af St. Claravej dalen. Der bygges videre på vejbyens struktur ved jernbanens anlæggelse, men på en sådan måde, at mulighederne for den fysiske udvikling låses inde og begrænses til nogle få arealer inden for middelalderbyen. En lignende blokering gentages i virkeligheden, da motorvejen

kommer. Selv om søvejen til Roskilde omtrent samtidig med jernbanen genetableres, og havnen bygges, sker der ikke nogen ekspansion ud på arealerne mellem middelalderbyen og vandet. Roskilde vender vedvarende »ryggen mod vandet«.

Der kan naturligvis være flere grunde hertil bl.a. arealernes ejendomsforhold til kapitalinteresser, der som f.ex. kirken og klostret ikke ville fungere rationelt overfor en stigende værdi af grundene. En anden grund kunne være, at arealerne var uanvendelige til byformål, og vi kunne hermed være ved den samme årsagssammenhæng som foreslået kunne være bestemmende for middelalderbyens beliggenhed og afgrænsning – et højt grundvandstryk, der nødvendiggjorde dræning og pumpe, før byggeri var muligt.

I dag er Roskilde by eksploderet, og rammerne i terræn og fjord er sprængt. Det kildevand og den geologi, der var til tidligere tiders nytte og ulempe, er nu kun mindre problemer, der har sine tekniske løsninger. Kildernes fontæner er der for de flestes vedkommende stadig, nogle af dem ganske vist med vandværkets assistance, mens friarealerne mellem by og fjord har fået fornyede kvaliteter. Mon ikke en af de største af disse er det udsyn, der her er tilgængeligt for alle – ikke blot i naturens men også i historiens dimensioner.

Noter

1. *Dette teoretiske syn bygger på økologisk og nyere marxistisk samfundsvidenskab og er bl.a. behandlet i: J. Galtung: Økologi og Klassekamp, 1972 og A. Rjabcikow: Mensch und Umwelt, Pettermanns Geographische Mitt. 1974, 1.*
2. *Politikens Danmarks Natur Bd. 1, s. 437.*
3. *B. Åby: Cykliske klimavariationer i de sidste 7500 år påvist ved undersøgelser af højmoser og marine transgressioner. Danm. geologiske Unders. Årbog 1974.*
4. *Politikens Danmarks Historie Bd. 4.*
5. *E. Porsmose Christensen: Den stationære landsbys opståen. in: Kontinuitet og bebyggelse, Inst. f. historie og samfundsvidenskab, Odense Univ. 1977.*
6. *A. Fang: Roskilde – fra byen og dens historie, I, Roskilde 1945.*
7. *V. Hansen: in.: Kontinuitet og bebyggelse, Inst. f. historie og samfundsvidenskab, Odense Univ. 1977.*
8. *Den geologiske litteratur fra Roskilde området er ikke særligt omfattende. Det geologiske kortblad 1:100 000 udgaves i 1900 (K. Rørdam: Danmarks geol. Unders. I Rk. No. 7). Statsgeolog dr. phil. V. Nordman skrev i Historisk Samfund for Københavns Amt 1935 om »Træk af Roskilde Egnens Geologi og Arkæologi«. Roskilde egnens geologi indgår fragmentarisk i regionale beskrivelser (V. Milthers: Nordøstsjælland's Geologi. Danm. geologiske Unders. V. Rk. No. 3, 1935) eller specialafhandlinger enten i Danmarks geologiske Undersøgelser publikationsserier eller i Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. Mere detaljerede lokale beskrivelser er udført ved Insti-*
9. *E. Stenestad: Københavnsområdets geologi især baseret på citybaneundersøgelserne. Danm. geologiske Unders. III Rk. No. 45, 1976.*
10. *I den ældre del af tertiærtiden – eocæn perioden – var der stigende uro i jordskorpen i Europa i forbindelse med dannelsen af den alpine foldekæde. Bevægelserne i denne del af Nord-europa var især knyttet til den fenno-skandiske randzone, d.v.s. grænseområdet mellem det svenske grundfjeld og det dansk-tyske sedimentbasin i Skåne og Øresundsregionen.*
11. *Mercallis skala er en styrkeskala for jordskælv fra 1–12 svarende til Beauforts vindstyrkeskala, hvor styrkegraderne bedømmes efter jordskælvets effekt på mennesker og menneskeskabte ting. Styrke 4: mærkes af mange indendørs, af nogle få udendørs, glas og porcellæn klirrer, døre kan springe op, huset ryster nærmest som hvis en lastbil kørte ind i det. Styrke 5: mærkes af næsten alle, vinduer og porcellæn kan gå i stykker, gipslofter slår revner, løse genstande vælter, pendulure kan gå i stå. Ud fra Mercallis skala kan man selv længe efter jordskælv gennem interviews bedømme styrken og lokalisere epicentret (arnestedet).*
12. *I. Marcussen og T. Østergaard: Danmarks istidslandskaber – en ny teori for deres dannelse. Naturens Verden 1978 s. 53–61. O. Humlum, J. Krüger og S. Sjørring: Danmarks i sidste istid: En diskussion. Naturens Verden 1978 s. 272–286.*

13. *Ved Ejby Bro i Hornsherred er der fundet en strandaflejring fra Eem mellemistid sammen med mennesketilhugget flint, der således skulle være mellem 95.000 og 70.000 år gamle. Strandaflejringerne hviler på en moræne, der således skulle være fra Saale istiden. E. Madsen: En arkæologisk-geologisk undersøgelse af klinten ved Ejby Bro, Isefjord. Meddelelser fra Dansk geologisk Forening Bd. 18, 1, s. 33-46.*
14. *Weichel istidens (ca. 70.000-10.000 år) forløb i Danmark er for tiden til revision, idet nye dateringer sandsynliggør at isen først nåede landet på et sent tidspunkt for ca. 20-25.000 år siden, og at isen derefter i løbet af ca. 15.000 år fire gange over-skred den største del af landet (se f.ex. Humlum et al. op.cit under 12).*
15. *Den her anførte iskronologi er ikke endelig påvist bl.a. fordi retningen for den isstrøm, der afsatte den sjældent blottede moræne under grusformationen ikke er klarlagt.*
16. *cfr. note 14)*
17. *Hovedopholdslinien, der var den yderste grænse for Weichel nedisningen, er bestemt ved hedesletternes østgrænse fra Viborg ned ennem Midtjylland, Holsten, gennem Nordtyskland og Polen.*
18. *Ledeblokkene alene kan ikke med sikkerhed bruges til at identificere moræner med forskellige isstrømme, da blok materialet i en given moræne kan være optaget fra ældre moræner. Ålandsrapakivien er en rødlig granit med store runde feldspatøjne med lys rand. Kinnekulle diabasen er en sortgrå bjergart med en nubret overflade. Om ledeblokke se f.ex.: K. Milthers: Stenene og det danske landskab, 1952 eller K. Callisen og H. Gry: Sten i Jarver, Politikens håndbøger 1973.*
19. *I et højarktisk klima er gennemsnitstemperaturen for varmeste måned 0°C og jorden permanent frossen.*
20. *Som dødis betragtes is, der ikke er underkastet bevægelse ved plastisk flydning. Ofte er randen af et isdække dødis, hvori der da sker aflejring af sand og grus i revner, tunneler eller søer, mens morænelersagtigt materiale smelter frem på overfladen (flow till). Under afsmeltningen kan større ismasser isoleres som dødis.*
21. *Dryas = fjeldsimmer eller rypelyng. Arten Dryas octopetala er karakterplante for den arktiske senglaciale tundraflora.*
22. *Erosionsbasis er det niveau, hvor vandløbene ikke mere eroderer men kun aflejrer de transporterede sedimentmasser. Erosionsbasis kan være i forhold til en stor sø eller til havet, og er altså det dybeste niveau et vandløb kan nå til i landskabet.*
23. *Der tales også om en klimaxskov, den stabile urskov, der opnåedes i tidlig atlantisk tid 5-6.000 f.Kr. Denne skov var domineret af lind, elm og eg og på fugtig bund af ask og birk. Se iøvrigt Politikens Danmarks Natur Bd. 1.*
24. *Litorinahavets højeste niveau er forskelligt i de forskellige dele af landet p.g.a. landets kipning omkring en akse fra Nissum Bredning til Gedser. Ved Frederikshavn er højeste niveau + 12 m og syd for vippeaksen ligger de højeste litorinahav strandlinier under havniveau, Littorina littorea = strandsnegl.*
25. *O. Crumlin-Pedersen: Søvejen til Roskilde, Hist. årbog for Roskilde amt 1978.*
26. *H. C. Broholm: Danmarks Bronzealder B2. 2, 1944.*
27. *Landsbynavne med endelser på -inge og -lev anses for at være*

- fra jernalderen, men det er højst tvivlsomt om navnene altid har været knyttet til de nuværende lokaliteter. Snarere var navnene knyttet til migrerende landsbyer. Ved Vindinge er der imidlertid fundet en jernalderboplads.*
28. *P. Bredsdorff: Kortlægning og historiske studier. Et værktøj? Skrifter udg. af Lokalhistorisk afdeling ved Københavns Univ. Nr. 3, 1973.*
 29. *Den for nedsivning tilgængelige del af nettonedbøren i Roskilde byareal er p.g.a. kloakering, befæstede arealer m.v. nedsat med omkring 30%. Der er mange steder i byen bl.a. ved Domkirken udført permanente grundvandssænkninger for at beskytte kældre m.v.*
 30. *Der er med de nævnte størrelser regnet med et grundvandsopland til kilderne på 12 km² og en årlig nettonedbør på 250 mm, hvilket er 50 mm mere end i dag.*
 31. *Den firkantet afrettede afgravning i Folkeparken, hvor den lille bæk der afvander kilderne og udsivningerne umiddelbart nord for friluftsteatret, kunne tænkes at være sporene efter et kildekalkbrud.*
 32. *A. Fang: Roskilde – fra byen og dens historie I. Roskilde 1945, s. 96.*
 33. *Man kan undres over, at gulbrændte sten tiilsyneladende ikke forekommer i byens middelalder. Dette kunne hænge sammen med, at man som anført kun har anvendt de allerøverste udvaskede dele af moræneleret som råmateriale, men det kunne også have sin årsag i behandlingen af leret før brændingen.*
 34. *A. Fang: Roskilde – fra byen og dens historie I, Roskilde 1945, s. 105.*
 35. *I. Nielsen: Topografiske problemer i det middelalderlige Roskilde II: Hospitalet og møllerne. Hist. årbog fra Roskilde Amt 1978.*
 36. *Videnskabernes Selskabs kort 1:120.000, 1805.*
 37. *O. Crumlin-Pedersen: Søvejen til Roskilde. Historisk årbog fra Roskilde amt 1978.*

Vindinge i forhistorisk tid

Ulla Lund Hansen

ZUSAMMENFASSUNG:

Vindinge

In der Gegend von Vindinge südlich von Roskilde auf Seeland hat man eine Reihe von bedeutungsvollen vorgeschichtlichen Funden getan.

Man hat eine Gruppe von mittel-neolithischen Erdgräbern der Trichterbecherkultur aus der jüngeren Steinzeit ausgegraben, die mit Tongefässen, Feuersteingegenständen und Bernsteinperlen ausgestattet waren.

Aus der Bronzezeit gibt es noch keine Funde, aber mit der ältesten Eisenzeit fangen die Funde wieder an. Man hat grosse Gebiete mit Spuren von Ansiedlungen gefunden und daneben hat man auch Gräberfunde aus der späten Kaiserzeit, der Völkerwanderungszeit und der Merowingerzeit getan. Es gibt Siedlungsspuren von der ganzen Eisenzeit – die Wikingerzeit eingerechnet.

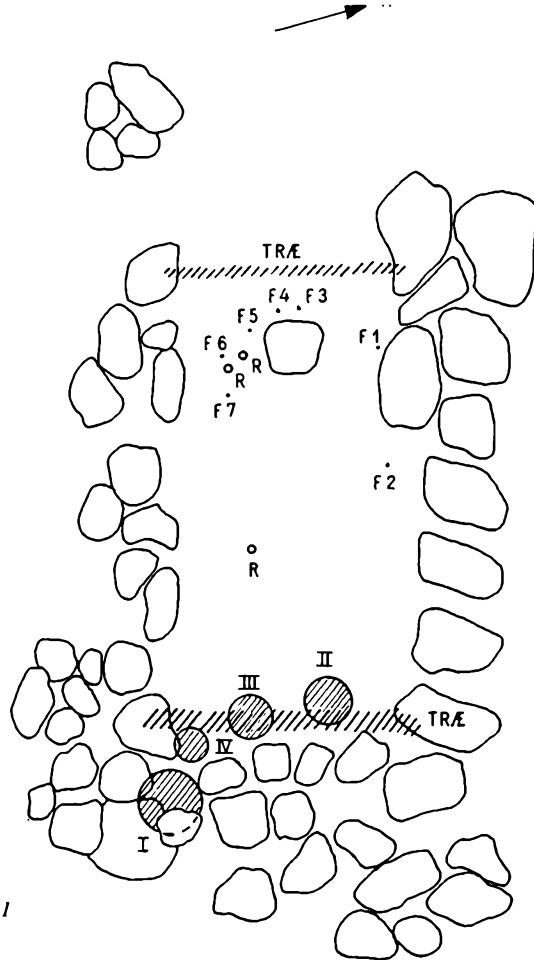

Fig. 1

Vindinge i forhistorisk tid

Eggen omkring Vindinge syd for Roskilde har i tidens løb givet en række betydelige forhistoriske fund. Her skal ikke gives en detaljeret gennemgang af alt, hvad der er fundet i årenes løb af anlæg og genstande, men en kort oversigt over vigtigere fund.

De tidligste større fund hidrører fra yngre stenalder. Der kendes enkeltfundne stensager fra denne periode, bl.a. stenøkser og en grubekeramisk pil, men af betydning er frem for alt den på Sjælland endnu enestående gravplads nær Stålmosegård.

Stålmosegård-gravpladsen blev undersøgt i 1971. Gravene var anlagt i en sandbanke, der for øvrigt også rum-

Fig. 1: (Modsat side)

Grav 1. I-IV markerer lerkar, F 1-7 flintflækker og R ravperler. 1:30.

Fig. 2: (Herover)

Gravgaver fra grav 1. Foto L. Larsen.

mede spor af aktivitet fra jernalder, vikingetid, middelalder og nyere tid. Men derom senere. De neolitiske grave ved Stålmosegård var dækket af stentæpper, men selve gravkonstruktionen varierede stærkt fra anlæg til anlæg.

Den først undersøgte grav, grav 1, bestod af en stenramme, der har været dækket af et trælag, inden sten-

Fig. 3:
Gravgaver fra grav B. Foto L.Larsen

tæppet lagdes ud øverst (fig. 1). I gravrummet, der málte ca. 1,8 m x 2,4 m, stod fire lerkar, endvidere lå der på gravbunden flintflækker og tøndeformede ravperler (fig. 2).

Den næste grav, der blev undersøgt, grav B, var ikke så tydeligt markeret med sten under det dækkende sten-

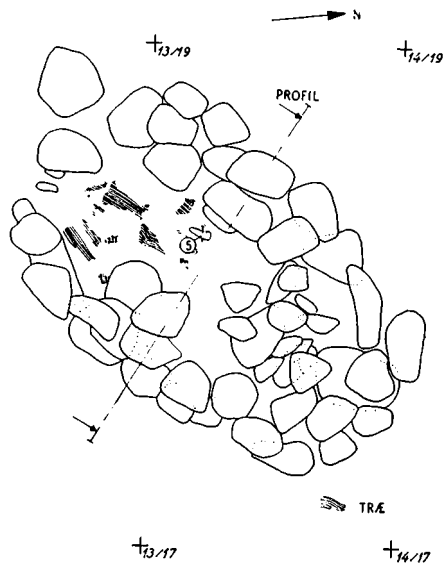

Fig. 4:
Grav C. 5 markerer flintflække. De højestliggende dele af gravens træ-dække er markeret i den sydvestre halvdel af graven. 1:30.

Fig. 5:
Gravgaver fra grav C. Fot L. Larsen.

tæppe som ovennævnte grav 1. I grav B var der lagt sten i bunden, men der var ikke tale om nogen klar ramme. Længden på anlægget var mindst 2 m. I grav B var som gravgaver sat 3 lerkar, flintflækker og en tøndeskiveformet ravperle (fig. 3).

Helt anderledes så næste gravanlæg ud, grav C, der

målte ca. 2 m × 1,2 m. Grav C havde øverst et stentæppe, derunder en oval stenkonstruktion, der har været dækket af træ (fig. 4). Gravgodset bestod af et lerkar, en flintflække (fig. 5) og antagelig har et bundt flintflækker, der fandtes før udgravningen, også hørt til graven.

Anlæg E var som de øvrige anlæg dækket af en uregelmæssig stenlægning, ca. 1,7 m × 1,6 m. Under stenlægningen fandtes et anlæg konstrueret af sten nærmest som et kompakt lille rundt stenkommer; grundplanen målte ca. 1,1 m × 0,9 m (fig. 6). Under kammerets sten op til den største sidesten sås en nedgravningskontur (fig. 7), af dimensionerne ca. 1 m × 0,7 m. I denne nedgravning lå ingen oldsager, men meget små emaljefragmenter fra mennesketand (del af tand eller tandkim fra barn), der viste, at der var tale om et gravanlæg. En række større skårsamlinger lå i tilknytning til den øvre stenlægning.

Anlæg F bestod af stenlægning, ca. 2,2 m × 2,1 m, og umiddelbart derunder fremkom en oval stensat grav (fig. 8), der målte 1,65 m × 0,9 m. Højden på anlægget var ca. 0,7 m. I denne grav fandtes hverken oldsager eller knogler.

Anlæg N afveg stærkt fra de ovennævnte grave. Det har oprindeligt målt 1,5 m × 2,5 m, og været konstrueret af store sten med tømursstablinger imellem, ganske som megalitgrave. Af de store sten var kun de ganske tydelige

Fig. 6:
Anlæg E. Det runde stenkammer er delvis tømt.

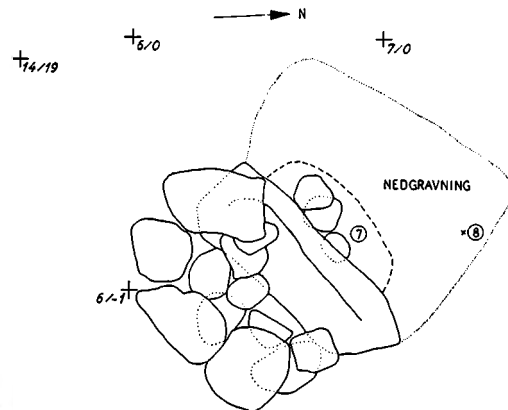

Fig. 7:
Anlæg E. Midt i tegningen ses den store sidesten og op til denne nedgravningen (jordgraven) med tandemalje (nr. 8). Nr. 7 markerer en større samling lerkarskår. 1:30.

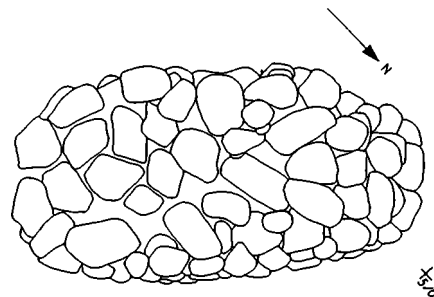

Fig. 8:
Anlæg F, den ovale stenkonstruerede grav. 1:30.

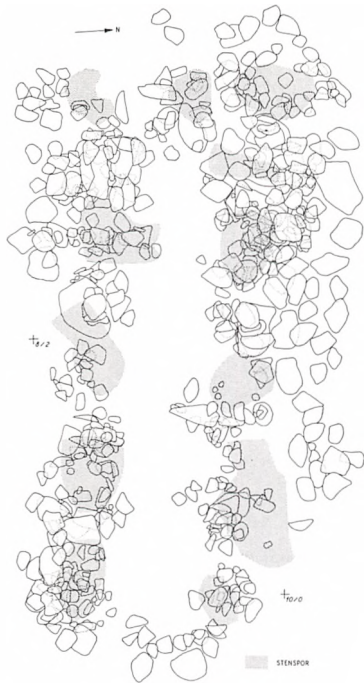

Fig. 9:
Anlæg N, antagelig resterne af en sløjfet stenkilde. Sporene efter de fjernede store sten, der oprindeligt dannede hovedelementet i anlægget, er markeret. 1:60

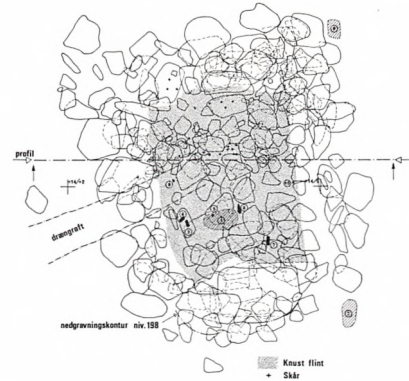

Fig. 10:
Grav AA. Nr. 1, 2 og 8 markerer lerkarskårsamlinger, nr. 9 skår, nr. 3 og 4 flintflækker, nr. 6 en flækkekniv, nr. 7 et flintredskab, nr. 5 og 10 ravperler. 1:60.

stenspor tilbage (fig. 9). Antagelig har anlæg N oprindeligt været en stor stenkilde, anlægget er meget smalt indvendigt (50–80 cm) og kan derfor næppe være resten af et jættestuekammer.

Året efter, i 1972, fremkom ved Stålmosegård endnu et mellemneolitisk gravanlæg, grav AA. Også denne var dækket af et stentæppe, og derunder markerede gravbunden sig tydeligt ved et rektangulært lag knust flint

*Fig. 11:
To lerkar samt flintflække fundet mellem grav 1 og grav B. Repræsenterer antagelig en grav, ødelagt før undersøgelsen. Foto L. Larsen.*

(fig. 10). Udstyret i denne grav bestod af to flintflækker, en flækkekniv, et ubestemmeligt flintredskab, lerkar-skår og to ravperler.

Udover de sikre gravanlæg fandtes flere steder på lokaliteten stensamlinger og lerkar, der må hidrøre fra helt ødelagte lignende gravanlæg (fig. 11).

På den lille sandbanke, hvor denne samling af ejendommelige mellemneolitiske grave (alle fra periode II af mellemneolitikum) var anlagt, fandtes ud over hvad der hørte til gravene betydelige skårmængder, flint og benmateriale, der antagelig må hidrøre fra bopladser nær ved.

Gravene i Vindinge repræsenterer den første regulerede mellemneolitiske fladmarksgravplads på Sjælland.

Ejendommelig er den store variation i konstruktion gravene imellem; ikke to anlæg minder om hinanden. Dog er udstyret i dem, keramikken, klart fra samme periode af mellemneolitisk tid (MN II). Keramikken er særdeles smuk og fint udført, som det også fremgår af de afbildede eksempler.

Tilsvarende fladmarksgrave kendes meget spredt over såvel Sjælland som Jylland, men hidtil repræsenterer disse anlæg ikke regulerede gravpladser som i Vindinge, men kun en eller ganske få grave.

Denne i Danmark endnu ret sjældne gravform kendes imidlertid også fra sydligere grupper af tragtbægerkulturen, således i Nordtyskland spændende fra den hollandske grænse og de Frisiske øer i vest til Mecklenburg i øst. I dette nordtyske område er gravformen øjensynlig mere anvendt end i Danmark!¹⁾

På trods af, at der i Vindinge er fundet spor af menneskers ophold gennem lange perioder af forhistorien,

mangler der endnu fund fra bronzealderen. Der er altså et tomrum i fundbilledet inden det næste store afsnit af forhistorien, jernalderen, bliver rigt repræsenteret på stedet.

Fra den ældre jernalder, d.v.s. førromersk (ca. 500 f.Kr. til Kr.f.) og romersk jernalder (ca. fra Kr.f. til 400 e. Kr.f.) har der først og fremmest vist sig fund af bebyggelse i Vindinge. Flere steder i Vindinge er man i forbindelse med anlægsarbejder og andet jordarbejde stødt på kulturlag, der har udgjort dele af bosættelsesområder.

Umiddelbart syd for Vindinge by ved Mørbjerggård er der fundet store affaldsgruber indeholdende lerkarskår, dyreknogler, trækul m.m. Østnordøst for Mørbjerggård er fremkommet en stenbrolægning og kulturlag indeholdende lerkarskår og dyreknogler.²⁾

Syd for Vindinge ved Lønbjerggård er der også konstateret rester af en udstrakt jernalderbebyggelse med kulturlag undertiden på over 1 m's tykkelse. I dette område fremkom også spor af husgulve og stolpehuller, men ikke noget af dette dannede dog billede af regulære jernalderhuse. Øjensynlig har de direkte bebyggelsesspor været for ødelagte til at danne et egentligt billede af en landsby. Også her var der store mængder lerkarskår, brændt lerklining samt knogler af de mest almindelige husdyr som får, svin og hest.³⁾

Men også i den nordlige del af Vindinge, på Stålmose-

gårds arealer, er der fundet spor efter bosættelse i ældre jernalder. Fundbilledet ligner de ovennævnte med ler-gulve, arner, keramik m.m.

Ud fra keramikken at dømme må de ovennævnte bopladsspor dateres til sen førromersk jernalder og ældre romersk jernalder. I det tidsrum, bopladssporene spænder over, er der ikke fundet gravlæggelser eller andre typer anlæg i Vindinge. Men hen mod slutningen af yngre romersk jernalder, d.v.s. hen mod 400 e. Kr.f. begynder man at finde gravlæggelser i Vindinge-området.

Nord for Stålmosegård er konstateret en større gravplads, endnu ikke færdigundersøgt, der synes at spænde over tidsrummet slutningen af yngre romertid og ældre germansk jernalder (ca. 400 til 550 e.Kr.f.). Det drejer sig om jordfæstegrave med udstyr bestående af lerkar, jernknive og eventuelt fibler og perler.⁴⁾

Tidligere er der fundet gravlæggelser fra denne del af jernalderen, idet der allerede i 1880'erne udgravedes skelletter fra ældre germansk jernalder, bl.a. en grav rummende en lille slibesten af skifer med hul til ophængning (fig. 12), en lille jernkniv og tre jernnøgler (fig. 13)⁵⁾

Også den efterfølgende periode yngre germansk jernalder (ca. 550 til 800 e.Kr.f.) har vist sin tilstedeværelse i Vindinge i form af en såkaldt fuglefibula af bronze, en yndet smykkeform i denne periode (fig. 14). Fuglefiblen er opsamlet på Stålmosegårds jorder, men det kan ikke

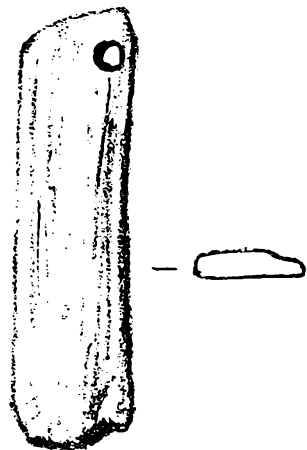

Fig. 12:
Lille slibesten af skiffer med ophængningshul. Fra grav dateret til ældre germansk jernalder. Tegning H. Ørsnes. 1:1.

afgøres, om den har udgjort dele af udstyret fra en grav, eller om den stammer fra en boplads⁶⁾

Den sidste periode inden for forhistorien, vikingetiden, ca. 800 til 1000 e.Kr.f., er ligeledes repræsenteret i Vindinge. I forbindelse med udgravningen af de mellemneolitiske grave stødte man på en grube med lerkar-

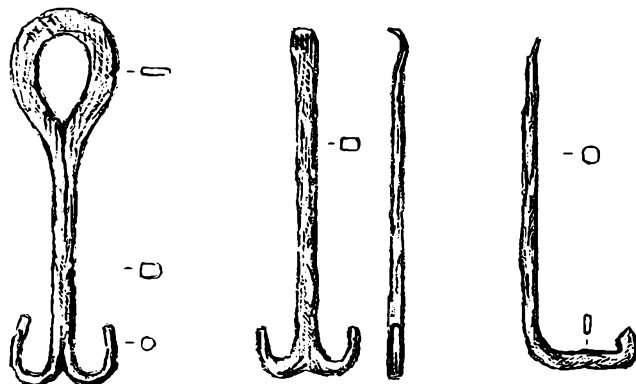

Fig. 13:
Tre nøgler af jern. Fra samme grav som fig. 12. Tegning H. Ørsnes. 1:2.

skår af såkaldt »Østersøkeramik«, flint, dyrebene af svin og ko, en lille bennål og en fragmenteret slibesten. Men også spredt over området fandtes denne vikingetidskeramik i rigelige mængder. Der må således også i vikingetiden have ligget en bebyggelse i dette område, som igennem hele den øvrige del af jernalderen.

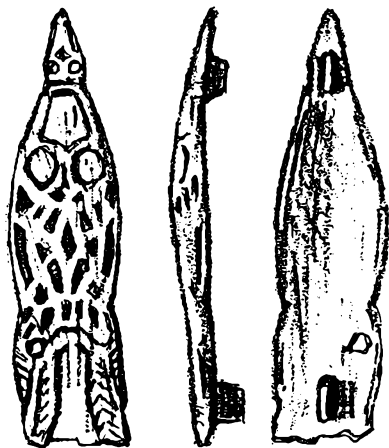

Fig. 14:
Fuglefibula af bronze fundet på Stålmosegårds jorder. Tegning H. Ørsnes. 1:1.

Fundene fra Vindinge viser således, at der fra i hvert tilfælde yngre stenalder og det meste af forhistorisk tid igennem har været mennesker bosat i Vindingeområdet, enten manifesterende sig ved gravanlæg eller bosættelsspør. Mon ikke de manglende spor af en bronzealderbebyggelse vil vise sig at være en tilfældig mangel på

fund, for med ældre jernalder sætter en øjensynlig udstrakt bebyggelse ind, der rækker over store dele af dette tidsafsnit. At man også har været i området i senere dele af jernalderen viser grave, løsfund, bopladsgruber m.v.

Ved de forskellige undersøgelser er der i Vindinge også fundet materiale fra middelalder og nyere tid, således at en kontinuitet lige fra jernalderen og frem til i dag synes at gælde for bebyggelsen.

Noter

1. *Stålmosegård, sb. 5 Vindinge sogn, Nationalmuseets 1. afd., A 50630, C 29837-62.*
U. Lund Hansen: Mellem-neolitiske jordegrove fra Vindinge på Sjælland. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1972.
2. *Mørbjerggård, sb. 1 & 2 Vindinge sogn, Nationalmuseets 1. afd., j.nr. 523/68, 661/70.*
3. *Lønbjerggård, sb. 3 Vindinge sogn, Nationalmuseet 1. afd., j.nr. 661/70.*
4. *Stålmosegård, sb. 4 Vindinge sogn, Nationalmuseet 1. afd., j.nr. 631/71.*
5. *Nationalmuseet 1. afd., C 5046-49.*
6. *Stålmosegård, sb. 6 Vindinge sogn, Nationalmuseet 1. afd., C 29702.*

En ornamenteret
benøkse fra
Højby ved Lejre

Søren A. Sørensen

SUMMARY:

An ornamented bone adze from Højby by Lejre

Even though we know several mesolithic settlements in the area around Roskilde, we still have not found the settlements of the Maglemose culture.

Some few stray finds belonging to the Maglemose culture are made in the bogs during peat-cutting in the 40's.

The adze or mattock-head, which is described here, was found in the Højby bog and belongs to this category of stray finds. In its perfect condition it is one of the finest examples of Maglemose art known from Denmark.

The 30 cm long adze is made of an aurochs bone, and it is ornamented on both sides. The ornamentation can be split up into 3 elements, of which two are situated at the front. These two are: a) zig-zag lines, and b) barbed lines. The third element is placed on the reverse, i.e. c) a feather ornament. This type of adze is known not only from stray finds but also from excavated mesolithic settlements, especially in the Åmose area. The relative dating of the adze to the Maglemose culture is primarily based on the composition of the ornaments. The Højby adze and a few other finds show for sure the presence of the Maglemose culture in the area around Roskilde.

Still we have not found any settlements, but with an intensive search we will probably find some in the future.

Søren A. Sørensen

En ornamenteret benøkse fra Højby ved Lejre

Fra Roskildes omegn kendes utallige mesolitiske bopladser, fortrinsvis koncentreret omkring Roskilde Fjord!¹⁾ Tidsmæssigt spænder disse bopladser over ca. 1800 år, idet de tilhører henholdsvis Kongemose- og Ertebøllekulturen, som er dateret til ca. 6000 f.Kr. til 4200 f.Kr.

I stærk kontrast til den store mængde fund vi har fra de to ovennævnte kulturer, står de yderst sparsomme fund fra Maglemosekulturen (mesolitikums første fase ca. 7400 f.Kr. til 6000 f.Kr.) i samme område. Enkelte løsfund fremkommet under tørvegravning og andet arbejde i moserne,²⁾ viser dog at området også har været besøgt af Maglemosekulturens jægere.

Regulære maglemosebopladser kendes endnu ikke fra området, men dette skyldes snarere manglende eftersøgning end mangel på bopladserne. Lad os nu vende tilbage og se på et af de få fund, som vidner om aktiviteter på Roskilde-egnen allerede i Maglemosekulturen. Fundet, som her skal beskrives, blev gjort i 1943 under tørvegravning i Højby mose ved Lejre. Det består af en 30 cm lang ornamenteret benøkse fremstillet af uroksens mellemfodsben. I sin udformning og gode bevaringsstand, som den fremtræder idag, må den regnes blandt Danmarks fineste fund fra Maglemosekulturen.

Øksen blev som nævnt fundet i 1943 under arbejde i Højby mose, hvor den blev ufagmæssigt optaget, hvilket muligvis har medført at et bevaret træskaft gik tabt. I Roskilde Museums protokol (Nr. 1-45) står nemlig: »*Der taltes noget om et bortkastet træskaft, som altså var blevet ødelagt*«. I betragtning af øksens gode bevaringsstand, forekommer det ikke usandsynligt, at oplysningerne om træskaftet er korrekte.

Øksen er dannet som en tværøkse med rundet æg. Æggen er fremkommet ved, at knoglen er skåret over med et skråt snit. Tæt ved øksens nakke er et gennem-boret skafthul med en diameter på 3 cm. Besynderligt lille, når man tager øksens størrelse og vægt i betragtning. Forklaringen på dette kan være, at man erfaringsmæssigt vidste, at en benøkse svageste punkt netop var

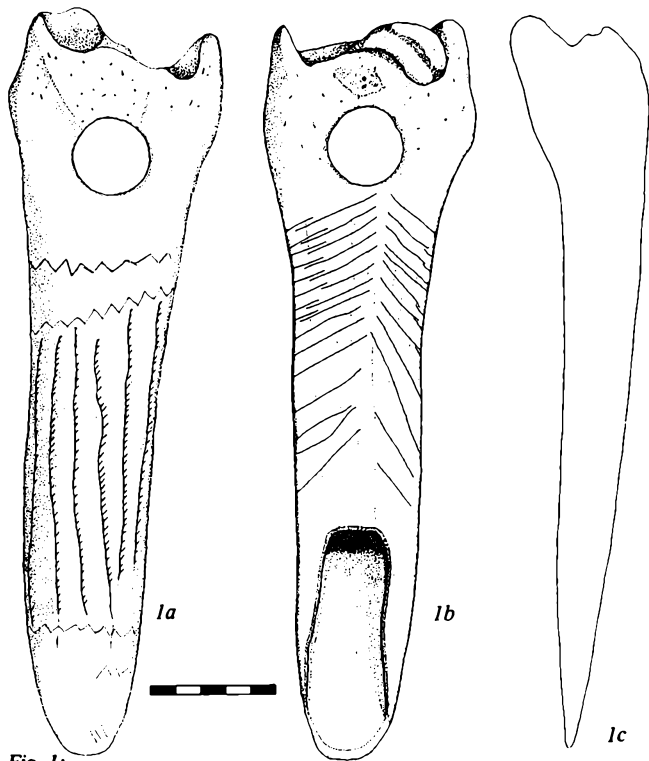

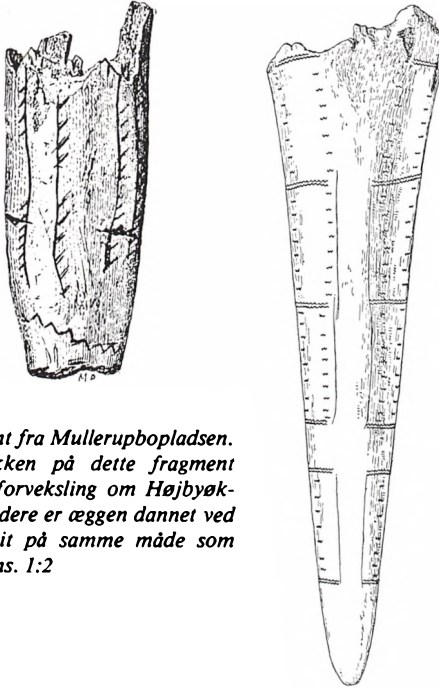
Fig. 1:
Højbyøkse. a) set fra forsiden, b) set fra undersiden, c) set fra siden i tværsnit. 1:3

omkring skafthullet, og derfor har ønsket at forstærke den her.

Øksens overside er stærkt hvælvet og helt blankpoleret, bortset fra et parti omkring nakkeenden, der er ubehandlet og består af knoglens ledhovede. I den polerede overflade er oversidens ornamentik indridset. Bagsiden af øksen er ganske flad, og poleringen på denne side er ikke så gennemført som på oversiden. Endnu kan man se nogle langsgående ridser, der formentlig stammer fra undersidens glatskrabning. Undersidens ornamentik, som dækker næsten hele fladen, har en mere flygtig karakter end oversidens præcise og ret dybe mønster.

Ornamentikken som i rigt mål findes på begge sider af øksen kan deles op i tre forskellige elementer. På oversiden: a) tværgående zig-zaglinier og b) langsgående linier med korte parallelle tværstreger på skrå. Undersidens: c) to rækker linier, der tilsammen danner et fjerornament.³⁾

På øksens hvælvede overside, lidt under skafthullet, er to af de ialt tre tværgående zig-zag linier. Herunder løber 7, næsten parallelle, linier med korte tværstreger (b-elementet) ned imod æggen. På figuren (fig. 1a) kan kun 6 af disse linier ses, hvilket skyldes oversidens stærke krumning. Den syvende linie er placeret helt nede på siden af øksen, til højre på figuren. Ca. 5 cm fra æggen er den sidste af de tre zig-zag linier, således optræder

*Fig. 2:
Benfragment fra Mullerupbopladsen.
Ornamentikken på dette fragment
minder til forveksling om Højbyøk-
sens. Endvidere er æggen dannet ved
et skråt snit på samme måde som
Højbyøksens. 1:2*

*Fig. 3:
Benøkse fra Ringsted å.
Denne fragmenterede benøkse minder i både type og ornamentik om
Højbyøksen. Også denne er lavet af en urokseknogle.*

zig-zag linierne som en afgrænsning af ornamentikken på øksens overside.⁴⁾

Ornamentikken på bagsiden af øksen er udført med mere løs hånd og mangler det sikre præg forsiddens ornamentik har. Det såkaldte fjerornament består af to rækker konvergerende linier, der løber på skrå af øksens længderetning. Ingen af disse linier løber dog sammen, hvorved en smal uornamenteret zone opstår imellem dem. Betragtes motivet som en helhed, kan det karakteriseres som et fjerornament uden midterribbe.

En ornamentik-analyse foretaget af D. Liversage⁵⁾ viser, at de fleste ornamentik elementer har en stor udbredelse i tid, men enkelte motiver såsom b-elementet oftest forekommer i Maglemosekulturen.⁶⁾

På flere bopladser i den sjællandske åmose er der fundet lignende økser eller fragmenter af samme.⁷⁾ Og på selve Mullerup bopladsen er fundet et økse-fragment med en ornamentik, der ganske svarer til Højbyøksens⁸⁾ (fig. 2). Fra det midtsjællandske område findes endnu en løsfunden benøkse fremstillet af urokseknogle, fundet ved Ringsted å nær Gjørlov sø.⁹⁾ Denne økse er ornamenteret med flere rækker dobbelte zig-zag linier (fig. 3). Som det fremgår af tegningen, er øksen beskadiget ved nakken og skafthullet mangler helt. I Jylland er fundet den mest afbildede økse af denne type ved Ryom å¹⁰⁾ og den er nu udstillet på Nationalmuseets 1. afd.

Den relative datering af øksen bygger ikke alene på ornamentikken, men også på selve øksetypen, og det faktum, at den er fremstillet af urokseknogle, peger imod Maglemosekulturen.¹¹⁾ Tidligere mente man, at alene ud fra hvor dyb ornamentikken var, kunne man sige om et stykke var fra en tidlig eller en sen del af mesolitikum.¹²⁾ Denne dateringsform er man dog på det seneste gået bort fra.¹³⁾ For at få øksen relativt dateret er det derfor nødvendigt at sammenligne ornamentikken på Højbyøksen med den ornamentik, der findes på benredskaber fra de udgravede bopladser.¹⁴⁾

Som tidligere nævnt er der ikke registreret nogen bopladser fra Maglemosekulturen på Roskildeegnen, men en større arkæologisk aktivitet og en overvågen af arbejdet i tørvemoserne i 40'erne, ville sandsynligvis have bragt andet end blot pragtfundene til museerne. En sådan overvågen var i høj grad medvirkende til, at der blev fundet så mange bopladser i Åmosen, netop i forbindelse med 40'ernes tørvegravninger. De få fund fra Roskildeegnen viser dog, at der sandsynligvis kan findes bopladser i området, hvis blot en intensiv eftersøgning sættes igang.

Stilelementer:	A	B	C	Andet
1. Højbyøksen	X	X	X	
2. Mullerup (G. Sarauw 1903)	X	X		
3. Øgårde (Th. Mathiassen 1943 fig. 35)				X
4. Øgårde (Th. Mathiassen 1943 fig. 40)	X			X
5. Skillingstedbro (Th. Mathiassen 1943 fig. 54)				
6. Skillingstedbro (Th. Mathiassen 1943 fig. 56)			X	X
7. Ringsted å (Sophus Muller 1918 fig. 1)	X			X
8. Ryom å (Th. Mathiassen 1948 fig. 133)				X
9. Uggerløse (Th. Mathiassen 1943 fig. 73)		X		X
10. Rymarksgård (Th. Mathiassen 1941)	X			X

Skema med benredskaber, der enten typemæssigt eller i ornamentikken har fælles træk med Højbyøksen.

Nr. 1, 3, 4, 5, 7, 8 og 10 er af urokseknogler.

Nr. 1, 7, 8, 9 og 10 er løsfund, nr. 10 er dog pollenanalytisk dateret til pollonzone V (Th. Mathiassen 1941).

Noter

1. *Se f.eks. i Årbog for Historisk samfund fra Københavns amt 1919: Ertebøllekulturens bopladser ved Roskilde Fjord af Therkel Mathiassen.*
2. *Foruden Højbyøksen er der fundet nogle lystertænder i området.*
3. *Denne betegnelse anvendes af Therkel Mathiassen i: Th. Mathiassen 1943 p. 110.*
4. *Også på benkøllen fra Rymarksgård danner zig-zag linier en form for afgrænsning imod ledhovedet. Dog kun til den ene side.*
5. *Acta Archaeologica 1966.*
6. *Acta Archaeologica 1966 p. 237. Det skal dog bemærkes, at ingen ornamentik-elementer kan dateres snævert. Man er derfor nødt til at se på kombinationen af de anvendte elementer.*
7. *Publiceret i Th. Mathiassen 1943. Der er endvidere fundet et fragment på Langeland. Fra det øvrige Danmark kendes nogle få upublicerede fund af lignende økser. Også fra den tyske maglemoseboplads, Hoben Viechen, kendes typen.*
8. *G. Sarauw 1903 p. 275 fig. 44.*
9. *Sophus Muller 1918 p. 2 fig. 1.*
10. *Th. Mathiassen 1948 nr. 133.*
11. *Uroksen uddør nemlig på Sjælland i slutningen af Boreal tid. Det er dog ornamentik-kombinationen, som er helt typisk for Maglemosekulturen, der er det afgørende i denne forbindelse.*

12. *D. Liversage 1966 p. 230.*

13. *D. Liversage 1966 p. 231.*

14. *Disse bopladser er så »blandede«, at en nøjagtig datering af redskaberne fundet på dem ikke er mulig.*

Litteraturliste

Becker, C. J.:

En 8000-årig stenalderboplads i Holmegårds mose.
Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1945

Clark, G.:

The earlier stone age settlements of Scandinavia, 1975

Liversage, D.:

Ornamented mesolithic artefacts from Denmark.
Acta Archaeologica, 1966

Mathiassen, Th.:

Vore ældste menneskefremstillinger.
Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1941

Mathiassen, Th.:

Et udvalg af årets mosefund.
Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1942

Mathiassen, Th.:

Stenalderbopladser i Åmosen.
Nordiske Fortidsminder III: 3, 1943

Mathiassen, Th.:

Danske Oldsager I, 1948

Muller, Sophus:

Oldtidens kunst i Danmark I. Stenalderens kunst, 1918

Sarauw, G.:

En stenalders boplads i Maglemose ved Mullerup.

Årbøger for Nordisk Oldkyndig og hist, 1903

Vedbæk, C. L.:

New finds of Mesolithic ornamented bone and antler artefacts in Denmark.

Acta Archaeologica, 1939

Voss, Olfert:

Danske flintægddolke.

Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og hist, 1960

Lynæsskibet og Roskilde Søvej

Ole Crumlin-Pedersen

SUMMARY:

The Lynæs ship and the route by sea to Roskilde

The route through the Roskilde Fjord had to pass some very shallow places before a channel was dredged out in 1833-36. Charts of the fjord from 1814 and a detailed description of the observations from the dredging operation show that ships with a draught of more than 1.0-1.5 m could not pass the inner shoals in the first part of the 19th century! As there seems to have been a stable water-level in this region since the Viking period, this also applies to navigation here in the early Middle Ages. Correspondingly the draught of the Skuldelev Viking ships does not surpass this limit, even for the larger cargo ship, Skuldelev 1, fully loaded? Thus this was no hindrance for the seaborne trade of the Viking period, and correspondingly two centres of 11th century Roskilde have been located by the water around the St. Ib's and St. Jørgensbjerg churches. But in the 12th century the town tends to withdraw from the water. The find of a large cargoship of around 1100 A.D. at Lynæs, just inside the mouth of the fjord, shows that seaborne trade was based on ships up to at least 24-25 m in length and about 2.0 m in draught. This may explain that Roskilde turned its back to the fjord and other places, as e.g. Copenhagen took over.

The article describes the raising of the Lynæs ship in 1975. Parts of at least three ships of the early medieval period were found and this is explained in connection with the fact that excavations in 1977-79 have documented the existence of a beachmarket from the 8th to 12th centuries over a length of 300 m along the shore, just by the finding place of the shipwrecks.

The excavation and the raising of the wreck were carried out at short notice by the staff of the Viking Ship Museum of Roskilde and the Institute of Maritime Archaeology of the Danish National Museum in order to avoid damage to the ship's parts from the winter storms. About one quarter of the ship's hull is preserved (the starboard part forwards and the bottom part amidships). The structure of the ship links this wreck firmly to the Scandinavian tradition of the 10th-13th centuries, and it is hoped to get more specific information on the origin and date of the ship by dendrocronology. It is hoped that in due time this find will be exhibited in the Viking Ship Museum at Roskilde together with other finds illustrating shipbuilding in the post-Viking period and its effect on the medieval society.

Ole Crumlin-Pedersen

Lynæsskibet og Roskilde Søvej

I dette jubilæumsskrift er emnerne naturligt nok samlet omkring Roskilde by og omegn, hvor Roskilde Museum har haft sit virke igennem 50 år, og hvor ikke mindst de seneste års systematiske undersøgelser over byens opkomst har kastet nyt lys over byens ældste topografi.

Når vi med denne artikel bevæger os langt væk fra Roskilde by, er det dog ikke udtryk for, at emnet er uden relation hertil, – ligesom Roskilde landevej har været af betydning for middelalderbyens placering og orientering, således har Roskilde søvej spillet en afgørende rolle for bl.a. beliggenheden af byens ældste bebyggelseskoncentrationer, der netop skal søges nede ved fjorden omkring Skt. Jørgensbjerg og Skt. Ibs kirker.

Som en naturlig fortsættelse af udgravningen af vikingeskibene ved Skuldelev i 1962 har Nationalmuseet's Skibshistoriske Laboratorium og Vikingeskibshallen igennem årene gennemført forskellige undersøgelser af Roskilde fjords øvrige spærringssystemer og andre fund, der belyser besejlingsforholdene i ældre tid, og dermed mulighederne for i tidligere perioder at komme frem til Roskilde-egnen pr. skib. Vil man søge en forklaring på, at Roskilde fra 1100-tallet synes at vende ryggen til fjorden efter at have været et vigtigt endepunkt for søhandelen i perioden forud, må man bl.a. kende fjordens vandstand og gennemsejlingsdybderne på de kritiske steder i forskellige perioder. De ældste detaljerede beskrivelser heraf er P. J. Hjorth's opmålingskort fra 1813 af fjordens snævre løb og H. J. Ehler's rapport over jagttagelserne under den første gennemgravning af fjordens grunde i 1833–36.¹⁾ Heraf fremgår, at skibe med større dybgang end godt en meter har været afskåret fra at sejle til Roskilde forud for uddybningen. Undersøgelserne ved fjordens spærringer har vist, at disse næppe har haft større indflydelse på gennemsejlingsdybden, idet man ved Skuldelev har kunnet sejle udenom Peberrenden med sejlspærringen gennem den krogede, men dybe Vimmelskaftrønde. I Skovrenden ved Eskildsø har der været lagt vadesten til hjælp for de åbenbart ikke særlig søvante munke på Eskildsø, når de skulle til Horns herred, men

løbets sydlige ende mod bredningen var i forvejen ganske grundt, og det har næppe i vikingetid og tidlig middelalder tilladt passage for skibe der stak mere end 1,0–1,5 m. Dette under forudsætning af, at vikingetidens vandstand i fjorden ikke har afvejet mere end max. ½ m fra de nuværende forhold.

Betingelsen for at Roskilde har kunnet fungere som en egentlig søfartsby i en given periode bliver dermed bl.a., at de større skibe i perioden har haft en dybgang på under 1,5 m, så de har kunnet passere renderne ind til byen. Derimod har det i ældre tid ikke været en forudsætning, at en havneby kunne mønstre egentlige moler eller kajer. De fleste danske provinsbyer havde indtil begyndelsen af 1800-tallet kun små skibsbroer, hvor skibene ofte ikke engang kunne lægge til på grund af for ringe vanddybde. Så måtte man laste og losse ved hjælp af pramme, hvorpå varerne fragtedes mellem land og de opankrede skibe.

Hvornår indtraf da det tidspunkt, hvor en havn skulle mønstre mere end 1,5 m's dybde i indsejlingen for at kunne betjene periodens søfart? Dette spørgsmål skal vi vende tilbage til, efter at vi har set på udviklingen indenfor de sidste par hundrede år. Med den kraftige udvidelse af eksporten og trafikken mellem landsdelene, der fulgte i kølvandet af landboreformerne og den begyndende industrialisering i 1800-tallet, kom der fart i uddybning

af de lavvandede fjorde ind til de mange danske småkøbstæder, der gensidigt konkurrerede om at fungere som centre for handelen med oplandet. Her måtte de tekniske muligheder for en uddybning sammenholdes med det økonomiske grundlag for at gennemføre arbejdet, og resultatet blev som oftest et kompromis, som f.eks. da Haderslev bys borgere i 1829 gik sammen om at uddybe havnen til noget så beskedent som en dybde af 6 fod (1,9 m). I 1856 udvidedes projektet til, at der skulle graves en 10 fod (3,1 m) dyb rende igennem fjorden op til byen. I 1899 uddybedes til 17 fod (5,3 m) og i 1922 yderligere til 6,5 m's dybde i det 16 km lange snoede sejløb fra Lillebælt til Haderslev havn.²⁾ Udviklingen forløb altså således, at da der først ved de indledende beskedne uddybninger var pustet liv i den lokale handel og søfart, fulgtes arbejdet efterhånden op med betydelig større uddybninger, indtil der var skabt tilstrækkelig vanddybde til de største fartøjer, der blev anvendt i trafikken på provinshavnene, subsidiært indtil de hindringer, som naturen satte for den videre uddybning, blev så vanskelige at overvinde, at man måtte give op forinden. I Roskilde fjord var bundforholdene så vanskelige, at man indtil i dag er blevet stående ved den vanddybde på 10 fod, hvortil sejløbet til Roskilde uddybedes i 1833-36, hvorfor byens korte oplomstring som købstad i 1800-tallet klingede ud igen efter 1900, fordi kun relativt små fartøjer

kunne besejle fjorden længere op end til Frederikssund.

Før uddybningsarbejdet kunne udføres maskinelt, var det så bekosteligt, at det normalt kun blev foretaget i forbindelse med orlogsflådens og de største søfartsbyers havneanlæg. Allerede i 1200-tallet møder vi problemet ved de hansestæder, der var anlagt ved flodløb. Hvor der ikke kunne opretholdes en naturlig vanddybde på ca. 3 m, måtte man enten flytte ud til dybere vand eller udbyde løbet ind til havnen for at skaffe adgang for de større skibe.³⁾

Middelalderens handel med grovvarer som korn, sild, salt, tømmer m.v. i hansestædernes regie var baseret på de tungtbyggede kogger, der nu kendes gennem en række danske vragsfund fra Kolding fjord, Vejby Strand og Kollerup,⁴⁾ men først og fremmest fra Bremerkoggen, der blev fundet og bjærget i 1962 i meget velbevaret stand, og som nu er genopbygget i Søfartsmuseet i Bremerhafnen.⁵⁾ Dette skib fra omkr. 1380 har haft en længde på 23,5 m og en største bredde på 7,5 m. Sidehøjden var midtskibs på 5,3 m, og skibet har dermed haft en lastet dybgang på omkring 4 m. Dette betyder dog ikke, at skibet ikke har kunnet laste og losse ved en havn af ringere dybde blot indsejlingen var dyb nok; omladningen er så foregået med pramme mellem land og skibet, der har ligget for anker på passende vanddybde. Det bedste eksempel på, hvordan middelalderens skibsfart har været ba-

seret på en sådan omladning, er forholdene på Skåne-markedet, hvor der overhovedet ikke fandtes egentlige havneanlæg, men hvor pramsystemet var kraftigt udbygget og stramt reguleret, og hvor iøvrigt seks 1300-tals pramme er bevaret til vore dage som underlag for voldsystemet omkring Falsterbohus.⁶⁾

I mange år var det den almindelige opfattelse, at koggetypen udkonkurrerede de nordiske skibstyper i den nordeuropæiske søfart i perioden 1100–1300, fordi de nordiske skibe med aner i de letbyggede vikingeskibe simpelthen ikke kunne bygges stærke nok til at klare en ny tids krav om transport af masse gods. Denne opfattelse fik et alvorligt grundskud, da der blandt Skuldelevfundets skibe viste sig at være to egentlige handelsskibe, hvoraf det ene, Skuldelev-1-skibet, var særdeles solidt og rummeligt bygget med en længde på 16,3 m, en største bredde på 4,5 m og en sidehøjde midtskibs på 2,1 m, svarende til en maksimal dybgang på ca. 1,5 m.⁷⁾

I 1962, det år hvor Skuldelevskibene og Bremerkoggen blev bjærget, udgravedes på Tyskebyggen i Bergen dele af et stort handelsskib bygget i fyrretræ og i nordisk byggeskik, altså antagelig et vestnorsk fartøj, der ud fra brandlagene på stedet er dateret til begyndelsen af 1300-tallet.⁸⁾ Skibet har været et nummer større end Bremerkoggen, idet dets mål skønnes til en længde på 26–27 m og en bredde på ca. 9 m. Dette fund viser dermed, at den

nordiske handelsskibstype i hvert fald omkring 1300 størrelsmæssigt var fuldt på højde med, hvad hansestæderne kunne præstere – bedømt ud fra den noget senere Bremerkogge. Fundet af skibsdele ved Bryggen betegnes da også af udgraveren, Asbjørn Herteig, som den største faglige oplevelse under de mange års gravninger på dette sted.

Når vi vil bruge disse skibsfund til at belyse, hvilke dybder i sejlløbene, der krævedes af søfarten i forskellige perioder, svækkes vi af, at fundene er så fåtallige, at vi aldrig kan få nogen statistisk sikkerhed for, at vi med disse fund netop arbejder med middel- eller maksimumstørrelser af periodens skibe. Vi er henvist til nogle ret så usikre overvejelser. Det er således tankevækkende, at der i Skuldelevfundets fem skibe er repræsenteret fem forskellige skibstyper, hvoraf kun den ene var kendt fra andre fund (det lille krigsskib Skuldelev 5 er af samme type som Ladbyskibet). Vi kan dog fastslå, at de skibstørrelser, som de fundne fartøjer repræsenterer, i hvert fald har forekommet i de pågældende perioder, at vi altså må regne med, at nogle handelsskibe omkring år 1000 har haft en maksimal dybgang på 1,0–1,5 m (som Skuldelev 1), og at andre skibe, såvel nordiske som hanseatiske i 1300-tallet har stukket ca. 4 m i fuldlastet stand (som Bergen- og Bremensskibene).

For den mellemliggende periode kendes forskellige

nordiske vragefund af handelsskibe fra Eltang vig, Ellingå, Kyholm m.fl. i Danmark,⁹⁾ Galtabäck og Falsterbo i Sverige¹⁰⁾ og Sjøvollen i Norge!¹¹⁾ Dette er alle fartøjer i størrelsesgruppen 12–18 m, d.v.s. stort set som Skuldelevfundets to handelsskibe – så de vidner ikke i sig selv om nogen udvikling i skibenes størrelse og dybgang i løbet af perioden mellem 1000-tallet og 1300-tallet.

Her kommer det skibsvrag, der i 1975 blev fundet og bjærget ved Lynæs, ind i billedet med den væsentlige oplysning, at man allerede omkr. 1100 byggede handelsskibe, der i længde – omend ikke i bredde og dybgang – stod mål med Bergen- og Bremensskibene.

Skibsvraget ved Lynæs blev indberettet til Vikingeskibshallen af finderens, amatørarkæologen André Højrup Jørgensen, Lynæs, den 25. august 1975, og allerede samme dag blev fundstedet besigtiget. Vraget lå delvis sanddækket på lavt vand udfor den tidligere stejleplads i lavningen ved St. Karlsminde, lige øst for Lynæs havn. Her i Skuldevigen mellem de høje skrænter Skuldeklint mod vest og Klintebakken mod øst strækker sandet sig

Fig. 1: (Overfor)

Skuldevig set fra Klintebakken mod vest forbi lavningen ved St. Karlsminde og Skuldeklint hen til Lynæs havn i baggrunden. Vragets fundsted er ved båden nedenfor bygningerne ude på havnen.

lavvandet ud fra kysten (fig. 1). På et sted ca. 150 m fra kysten på ca. 1,5 m vand, hvor de lokale sommergæster i årevis havde badet uden at iagttage noget usædvanligt, lå nu det fundne vrage med dets karakteristiske spanter, planker og kølsvin delvis fri af sandet. Finderen mente, at vraget var frilagt af strømmen i forbindelse med, at den nærliggende Lynæs havns dækmole kort forinden var blevet forlænget, og dette stemmer med den almindelige erfaring fra tilsvarende anlægsarbejder andetsteds, hvor man kan iagttage en tilsanding på vindsiden af en sådan mole og en erosion af havbunden på molens læside. At sandet, der havde beskyttet vraget, var på vej væk, bekræftedes yderligere af, at forskellige sommergæster havde samlet en del løse vragele sammen på stedet siden efteråret 1973.

Der var altså grund til at tro, at resten af vraget ville blive splittet ad under efterårets og vinterens storme, hvis der ikke blev gjort noget straks for at tage vare på det. At der var god grund hertil fremgik af, at vragets detaljer og størrelse røbede, at dette måtte være bygget i tidlig middelalder som et mindst 25–26 m langt handelskib. Vi gik derfor hovedkuls i gang med at organisere en udgravning og bjærgningsoperation, der påbegyndtes den 28. august og afsluttedes den 22. oktober 1975, da de sidste dele af vraget var taget op og kunne afsendes til Nationalmuseets trækonserveringsværksted i Brede.

Til arbejdet med at frilægge, opmåle og bjærg skibsdelene fik vi økonomisk støtte fra Rigsantikvarens dispositionsfond og fra Anna og Svend Hammerhøis legat, mens Hundested kommune og lokale beboere ydede os uvurderlig praktisk støtte under de ofte vanskelige arbejdsforhold med stormvejr, der standsede dykningerne og blæste vores basetelt på stranden omkuld flere gange. Under disse vilkår kunne vi ikke risikere at have dele af vraget liggende frilagt over flere dage, og vi måtte derfor indrette udgravningsarbejdet således, at hver enkelt skibsdel, der blev frilagt, straks blev nummereret, indmålt og optaget.

Den udgravningsplan, der ses på fig. 2, repræsenterer således et helhedsbillede, som det aldrig var de deltagende dykkere beskåret at se, men som afspejler, at det fundne vrage repræsenterer knapt en fjerdedel af det oprindelige skib. Bevaret er den nedre del af forstævnen, kølen og kølsvinet hen forbi mastesporet midtskibs, dele af seks bord i bagbords side og atten i styrbods side, samt spanttømmer fra atten spantfag. Alle skibsdelene er af eg, meget omhyggeligt forarbejdede af førsteklases materialer, bordene af spejkløvede planker og spantdelene af krumgroet eg, omhyggeligt udvalgt, så fiberforløbet følger stykkernes form. På nogle af plankerne kunne ses tydelige spor af tjære eller maling, der viste sig som en okkerfarvet belægning. I anlægsfladen mel-

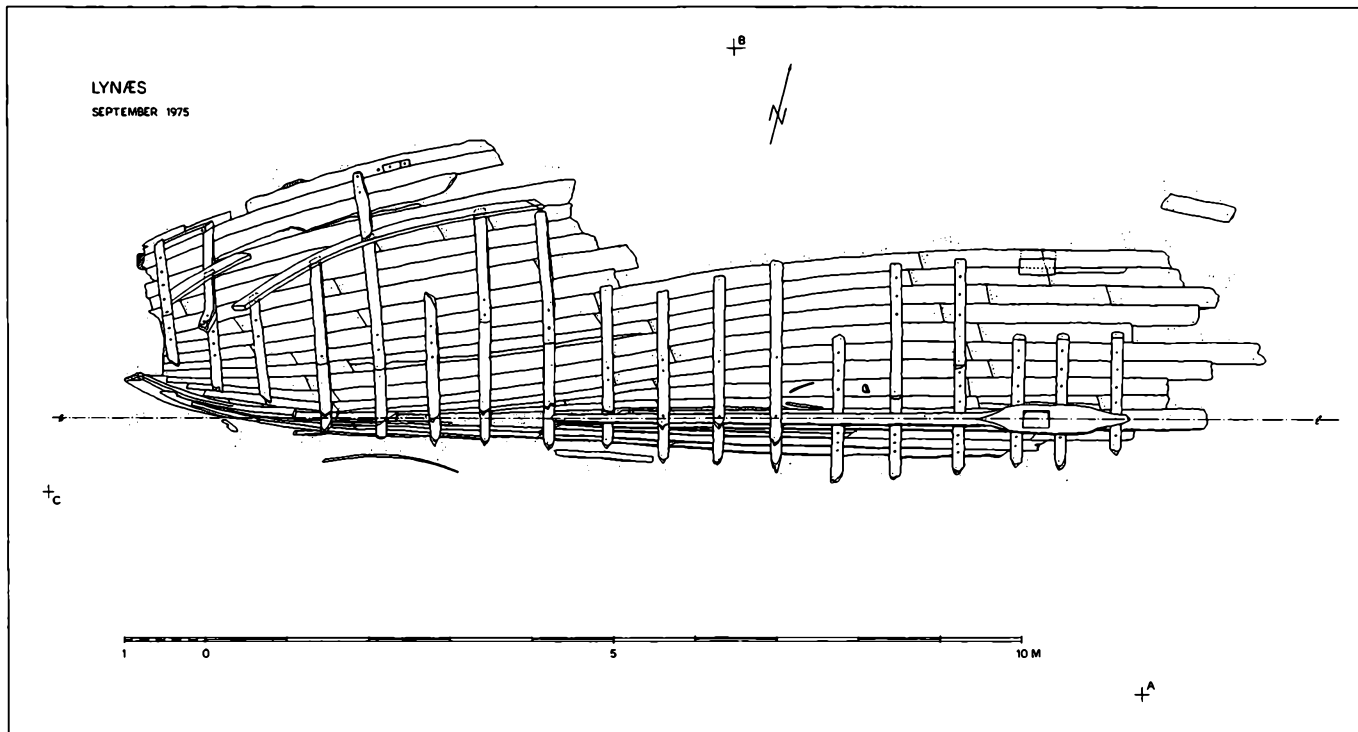

Fig. 2: Udgravningsplan af Lynæsskibet. Forstævnen ligger til venstre og masten har stået omkring midtskibs i sporet i kølsvinet. Agterskibet og det meste af bagbords side mangler således helt.

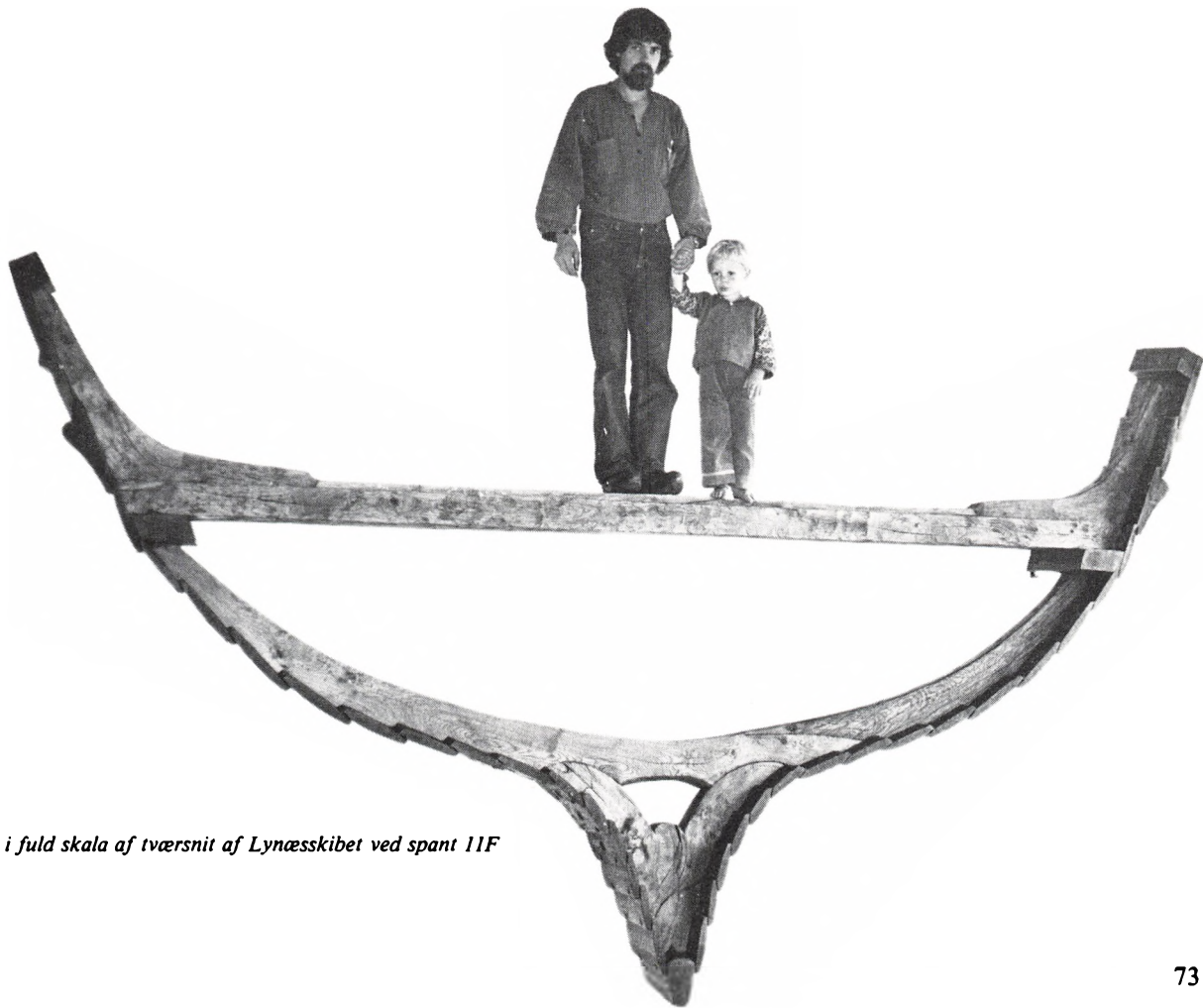

lem spant og bord samt omkring trænaglerne sås en hvid belægning, som om man havde smurt stykkerne med oksetælle eller lignende, inden de blev samlet. Der er taget prøver heraf til analyse, ligesom der er lavet snit i køl, planker og nogle spanter til analyse ved dendrokronologi af alderen og oprindelsen af byggematerialet. Resultaterne heraf foreligger endnu ikke, så vi må foreløbig nøjes med den C-14 datering, der i 1975 blev lavet på en trænagle (af fyr) fra skibet, og som gav dateringen 1020 ± 70 e.Kr.¹²⁾ Da denne nagle formentlig er skåret af træ, der er genanvendt, kan skibets byggetidspunkt meget vel ligge 50–100 år senere, d.v.s. omkr. år 1100.

Skibets konstruktion tegnede sig klart i forskibet, hvor bundstokke (fig. 3), tværbjælker med knæ og langs-gående stringere var bevaret, så vi har kunnet bygge en rekonstruktion i fuld skala af et tværsnit af skibet nær forstævnen til udstilling i Vikingskibshallen (fig. 4). Det eneste usikre ved rekonstruktionen er spørgsmålet, om der har været et eller flere bord ovenfor de atten, der er bevaret. I sin indre opbygning følger Lynæsskibet klart

Fig. 3:

Under udgravningen ved Lynæs i 1975 var der sjældent mulighed for at se mere end små områder af vraget ad gangen, dels p.g.a. det usigtbare vand, dels fordi træværket måtte tages op straks efter, at det var frilagt og indmålt. Da vi endelig kunne få taget dette billede af stævnpartiet indefra, blev filmen skadet under fremkaldelsen!

*Fig. 4:
Rekonstruktion i fuld skala af tværsnit af Lynæsskibet ved spant 11F
(jævnfør fig. 3).*

det mønster, som kendetegner vikingetidens nordiske skibe, der alle afstives med bundstok og bite (den nedre tværbjælke) ved hvert spantfag. Det er disse elementer alene, der udgør de tværafstivende rammer i de berømte nordiske vikingskibe fra Gokstad, Oseberg og Tune, men Äskekärrskibet,¹³⁾ udgravet 1933 ved Götaelven og dateret omkr. 800 e.Kr., viser klart, at nogle handelsskibe allerede ved vikingetidens begyndelse havde udviklet et dybere skrog med tværbjælker ovenover biterne til støtte for de høje skibssider. Dette princip udbygges og varieres på forskellige måder i vikingetiden. De to handelsskibe i Skuldelevfundet er begge forneden afstivet af bundstok og bite, og der er i begge skibe en bjælke oppe i spantfagene ved masten og ved halvdækkene for og agter, men i dette lille handelsskib, Skuldelev 3, er det de langsgående forstærkninger på de fire øverste bord, der giver skibssiden den væsentligste støtte, mens det er de kraftige knæ og enkelte højtsiddende bjælker, der stiver Skuldelev 1's skibsside af (fig. 5).

At dømme efter de hidtil kendte fund af nordiske handelsskibe går udviklingen efter vikingetiden i retning af at bygge videre på Skuldelev 1-linien, hvor det er de kraftige lodrette og vandrette knæ, der afstiver den øvre del af skibssiden. Nede i bunden er der en tendens til, at bundstokken svinder ind og biten med dens knæ rykker nedad, så biten efterhånden selv bliver en integreret del

af spantsystemet med anlæg for flere af bordene direkte mod biten.

Dette er netop, hvad Lynæsskibet giver eksempel på (fig. 4 og 5), så typologisk vil en datering omkring eller efter år 1100 passe godt med vores hidtidige viden.

Opbygningen af den øvre del af skibssiden kender vi kun forude, hvor en kraftig bjælkevæger har båret et vandret dæk fra spant 13F til i hvert fald 8F, muligvis længere ind imod midtskibs. Men det er vel rimeligt at tro, at der midtskibs på begge sider af masten har været et udækket lastrumsparti ligesom i de andre nævnte nordiske fund fra perioden.

Hvis det antages, at mastesporet i dette skib i lighed med i de andre fund har været placeret lidt foran skrogets midtpunkt kan skibets totallængde beregnes til 24-25 m, mens største bredde antagelig har ligget på 6-6,5 m og skrogets højde midtskibs 2,5-3,0 m, svarende til en største dybgang på ca. 2,0 m. Det tværsnit nær midtskibs af Lynæsskibet, der er vist i fig. 5, er baseret på det bevarede parti af bunden, suppleret med nogle af de løsfundne spantdele (biteknæ). Dette tværsnit skal imidlertid – i modsætning til tværsnittet forude, fig. 4 – tages med et stort forbehold, idet meget tyder på, at de løsfundne spantdele, der opfiskedes i området af sommergæsterne, inden vi fik melding om vraget, slet ikke stammer fra dette vrage.

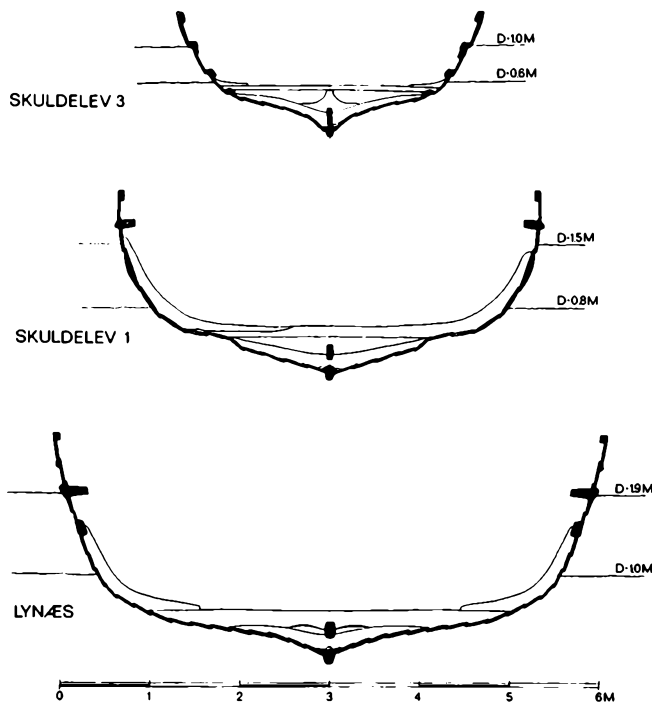

Fig. 5:
 Tværnit midtskibs af handelsskibene fra Skuldelev- og Lynæsfundene, tegnet i samme målestok og med angivelse af formodet max. og min. dybgang for skibene.

At flere skibe var forlist på dette sted i tidlig middelalder kan ses tydeligt ved en detaljeret gennemgang af vragedelene, og det klareste belæg herfor kom, da André Jørgensen i 1976 kunne indberette, at han havde fundet en 10 m lang, kraftig længde køl liggende i sandet ca. 70 m vest for vragets fundsted. Kølen blev bjærget, og den viste sig at have et helt andet tværnsnit end i det skib, der udgravedes i 1975. Begge køltværnsnit lå dog indenfor det variationsregister, som vi kendte fra Skuldelev-skibene. Blandt de løsfundne spantdele var også en bundstok, der hører til denne køl, og meget tyder på, at også de nævnte biteknæ tilhører dette fartøj, der i så fald ligeledes hører hjemme i den tidlige middelalder. Det kan dog ikke udelukkes, at nogle af vragedelene hører til et helt tredje vrag, der ligesom det andet kan være splittet helt ad af bølgeslaget, for der fandtes faktisk allerede i 1975 endnu to længder køl på stedet, disse dog af meget beskedne dimensioner.

Denne forvirrende mængde af vragedele vil vi nu søge at sortere ud i ved hjælp af årringsopmålinger (dendrokronologi), men indtil resultatet heraf foreligger, må vi nøjes med at konstatere, at alle dele har en karakter svarende til andre nordiske skibsfund fra vikingetid og tidlig middelalder. Derimod er der ikke her i Skuldevigen fundet vrag fra senere perioder i modsætning til på den anden side af Lynæs, hvor der på Korevlen mellem Lynæs

og Hundested kendes et par vrage, der formentlig stammer fra perioden 1300–1500. Her er utvivlsomt tale om skibe, der har ligget for anker på Sætteriet udfor Hundested, mens de har ventet på den rette bølge til at stå Isefjorden ind gennem de snævre naturlige render i indløbets vestsider. Men hvorfor denne tidligmiddelalderlige vragekoncentration i Skuldevigen?

Svaret herpå kom vinteren 1975-76, da stormene gnavede et stykke af skrænterne på kysten indenfor vragestedet. Påny var det André Jørgensen, der havde øjnene med sig og som opdagede tydelige spor af menneskelig aktivitet i nogle sorte sandlag i skrænten, lergulve, trækul m.v. – og så en overklippet mønt udstedt i Bagdad i året 800! Igennem tre sæsoner, 1977–79, har Niels-Knud Liebgott forestået udgravninger, der skulle klarlægge arten og udbredelsen af disse spor, og det har der ved vist sig,¹⁴⁾ at der i lavningen over et 300 m langt bælte langs stranden kan følges spor af, at der i perioden 700-1100 har været folk samlet her i kortere perioder, svarende til en fiske- eller markedssæson. Der er ikke fundet spor af permanente huse, men mange tegn på at der har været telte eller boder slået op i området. I det hele minder fundsituationen meget om de senere fiskelands- og strandmarkedspladser ved Skanør og Dragør, og med en tilsvarende funktion igang hver sommer ved Skuldevigen får vi også en rimelig forklaring på koncen-

trationen af skibsvrage på netop dette sted. At det hidtil største tidligmiddelalderlige handelsskib er fundet netop her sammen med rester af et andet næsten lige så stort skib tyder på, at stedet må have haft en ikke ringe betydning, og denne plads er da også tolket som det centrale marked for hele Isefjord-Roskilde fjord-området, hvortil de store skibe fra bl.a. Norge og Island søgte hen for at handle!¹⁵⁾

Dermed er vi tilbage til vort udgangspunkt: spørgsmålet om hvornår handelssøfarten på Roskilde begyndte at blive virkelig generet af den lavvandede fjords grunde. Som nævnt lå grænsen ved en dybgang for skibene på 1,0–1,5 m, og det er dermed klart, at det store Lynæsskib kun som tomt skib har kunnet komme op til Roskilde, med last ombord var det udelukket. En foreløbig datering af Lynæsskibet til omkr. 1100 korresponderer da – med alle de forbehold der har måttet tages undervejs – nogenlunde godt med vort indtryk af, at Roskilde begyndte at vende ryggen mod fjorden i 1100-tallet for først indenfor de sidste tiår påny at blive helt bevidst overfor fjordens mange kvaliteter.

Noter og henvisninger

1. O. Crumlin-Pedersen: *Søvejen til Roskilde. Historisk Årbog fra Roskilde Amt, 1978, s. 7–9, 25–38.*
2. N. H. Jacobsen: *Lidt om Haderslev fjord som søfartsvej. Geografisk Tidsskrift 52. Bind, 1952–53, s. 126–128.*
3. Poul Heinsius: *Das Schiff der hansischen Frühzeit. Weimar 1956, s. 92.*
4. O. Crumlin-Pedersen: *Danish Cog-finds. Proceedings of the 2nd Symposium on Boat and Ship Archaeology, Bremerhaven 1979 (under trykning). Om Koldingfundet, se iøvrigt Knud E. Hansen: Kolding-skibet. Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg, Aarbog 1944, s. 119–129, om Vejby-skibet se O. Crumlin-Pedersen m.fl.: Koggen med Gulds-katten. Skalk nr. 6, 1976 og samme: »Gulds-kibet« ved Vejby Strand, Vejby-Tibirke Årbog 1977-78, s. 35–46. Om Kollerup-skibet se: Hans Jeppesen: Ummelandsfarer på afveje. Skalk nr. 4, 1979, s. 3 og samme: Kollerup-koggen. Et vragfund i en ralgrav. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1979.*
5. D. Ellmers: *Frühmittelalterliche Handelsschiffahrt in Mittel- und Nordeuropa. Neumünster 1972, s. 295. Karen Frifelt: Bremerkoggen. Skalk nr. 2, 1977.*
6. Poul-Erik Hansen: *Skaanemarkedet. Handels- & Søfartsmuseet paa Kronborg. Aarbog 1945, s. 53–58. Ragnar Blomqvist: Falsterbohus. Kulturen. En årsbok. Lund 1950, s. 170–175.*
7. Olaf Olsen & O. Crumlin-Pedersen: *Fem vikingeskibe fra Roskilde fjord. Roskilde 1969, s. 101. Reviderede mål for skibene: se engelsk og tysk udgave af denne bog (1978).*
8. Asbjørn E. Herteig: *Kongers havn og handels sete. Oslo 1969, s. 83–87.*
9. S. Skov: *Et middelalderligt skib fra Eltang vig. Kuml 1952, s. 65–83. Chr. Fischer: Skibet skal sejle -. Skalk nr. 3, 1969. O. Crumlin-Pedersen m.fl.: Kyholm 1978. International Journal of Nautical Archaeology (i trykken).*
10. Ph. Humbla: *Galtabäcksbåten och tidigt båtbyggeri i Norden. Göteborg 1937. Harald Åkerlund: Galtabäcksbåtens ålder och härstamning I. Göteborg och Bohuslen fornm. för. tidskrift 1942, og II, Sjöhistorisk Årsbok 1948. H. Åkerlund: Skepps-fyndet vid Falsterbo 1932. Sjöhistorisk Årsbok 1952.*
11. Arne Emil Christensen: *Et middelalderskip i Asker. Viking 1964, s. 129–32. Om samme: The Sjøvollen Ship. Viking 1968, s. 131–154.*
12. *Datering K 2541, fyrretræsnagle udskåret langt fra marven i stamme af betydelige dimensioner, datering i konventionelle C-14 år: 1000 ± 70 e.Kr., kalibreret datering 1020 ± 70 e.Kr.*
13. Ph. Humbla och H. Thomasson: *Åskekärrens båten. Göteborg och Bohuslen fornm. fören. tidskrift 1934. Dette fund bearbejdes p.t. med henblik på udførlig publikation.*
14. Niels-Knud Liebgott: *Telt, hytte, bod. Stejflys over Danmarks bygningskultur, festskrift til Harald Langberg, Nationalmuseet, 1979.*
15. O. Crumlin-Pedersen: *Søvejen til Roskilde, s. 61–75.*

Det ældste Roskilde

Frank A. Birkebæk

SUMMARY:

The beginning of Roskilde

Roskilde was founded in the Viking period.

In the History of the Hamburg-Bremen Church (about 1070 A. D.) Adam of Bremen tells that the Danish king Harold Bluetooth (died about 985 A. D.) built a church in Roskilde and dedicated it to the Holy Trinity. Later it is told that Roskilde is the biggest town in Zealand. The location of the town at the end of Roskilde Fjord is ideal. Here we can imagine that the trading ships from faraway countries have called and not only met already existing, but also created important overland trading thoroughfares. At this place an important trading post must have arisen very early and in its neighbourhood the first settlement grew up.

It is a question whether, in former times, there was a village at the place of Roskilde. A study of the place names shows a number of villages near the fjord with names ending with the syllable »-lev« from the pre-Viking period. There may also have been a »-lev« settlement at the place of Roskilde.

The street name »Bondetinget« in Roskilde has a reminiscence of a former Thing, probably for Sømme Herred (count). However, no information is available of a pagan cult place, where the town lies now. At a distance

of 4 km from the centre of the town we find in the place name Vindinge (Winingawe: »we« i.e. pagant cult place) the nearest cult place name handed down.

Archaeology

No archaeological finds have been made in the central parts of the town of today, dating farther back than the 11th century. Nor do we know much older finds from the outskirts. However, a few objects from the Viking period are known, but none of them enter into an archaeological context.

The oldest buildings examined are the two churches of St. Jørgensbjerg and of St. Ib (James). The predecessors of both the present church buildings can be traced back to the middle of the 11th century. Near the church of St. Ib several graves from the 11th century have been found, as well as comprehensive quantities of Baltic ceramics from the latter half of the 11th century.

The church of St. Ib lies near the harbour in a district which was back in the 13th century called »Vindeboder«, i.e. the booths of the Wends. The district is supposed to have been populated by a colony of Wendish merchants and craftsmen. Altogether the early history of Roskilde shows several indications of an orientation towards the Baltic areas.

A theory

If one should imagine in which part of the town the first market place has been situated, it must be in the northern beach districts of the present town (Vindeboder). However, also the district of St. Jørgensbjerg has very early been of some importance. When Harold Bluetooth built his church (about 980 A.D.?) he placed it outside the merchant town. As can be seen at other places (for instance Ribe), the church attracted little by little the town, and when Roskilde was surrounded by a circular rampart about 1150 A.D. Vindeboder remained outside the town as a suburb.

Frank A. Birkebæk

Det ældste Roskilde

Roskilde blev ikke bygget på en dag – i lighed med andre nok så bekendte byer. Bygrundlæggelser i den periode, hvor Roskilde blev grundlagt har taget deres tid, selv-groede som mange af byerne var. Bag andre aner man en styrende hånd som på engang har besluttet og udført bygrundlæggelsen.

Men bag Roskildes opkomst er der endnu intet, der tyder på en sådan reguleret grundlæggelse. Byen synes at være groet frem ved fjorden. Op gennem den sene vikingetid og tidlige middelalder voksede den sig stor. Det voldomgivende byareal ved midten af 1100-tallet er med sine ca. 73 ha. nok det største i Danmark på den tid. Eneste konkurrent må være Lund i Skåne.

Byen har en rig historie, men endnu ligger meget af denne historie gemt – noget i de skriftlige kilder og ikke mindre i jorden. Men meget er også forsvundet og vil aldrig komme til vores kendskab, fordi brande og bulldozere har taget deres.

I disse år foregår der på flere områder et omfattende arbejde med Roskildes middelalderhistorie. Under Statens Humanistiske Forskningsråds projekt Middelalderbyen foretages en bearbejdelse af bl.a. de arkæologiske fund og de skriftlige kilder. Men også i andre regi tages de mange udsagn op til revision.

Arkæologisk set har Roskilde by nu i to sæsoner været genstand for omfattende undersøgelser, muliggjort af et amtligt beskæftigelsesprojekt for unge arbejdsløse, benævnt Arkæologi -78. Første sæson bragte helt afgørende nye resultater for fastlæggelsen af byens middelalderlige vold og grav.¹⁾ Samtidig har flere større og mindre udgravninger i byen forøget kendskabet til byens middelalderlige topografi. Andre steder i dette skrift fremlægges nogle af disse udgravningsresultater. Endvidere har en tilendebragt ordning og nyregistrering af museets middelaldersamling resulteret i undersøgelser af udvalgte genstandsgrupper. Også resultater af dette arbejde præsenteres i dette jubilæumsskrift. Til slut skal det nævnes, at der er indgået samarbejde med »lokale« forskningsinstitutioner først og fremmest RUC, omkring

bearbejdningen af specielemler. Geologien træder her i forgrunden og nok engang må der henvises.

Disse undersøgelser supplerer og forøger den viden, som tidligere arbejder med Roskildes historie har givet, og fremlæggelserne føjer sig til den lange tradition af skrifter om byen, der tog sin begyndelse for år tilbage. Ja – med et glimt i øjet kunne man jo faktisk nævne Lejre- og Roskildekrønikerne som de første. Og dermed er vi faktisk tilbage ved det emne, som denne lille artikel skal forsøge at behandle, nemlig Roskildes tidligste historie. Det er et forsøg på at opsumere hvad vi i dag ved, historisk og arkæologisk, og samtidig en understregning af de store »huller«, som endnu findes i byens historie. Selvom vores viden til stadighed forøges, må det samme dog også siges om det antal spørgsmål, der endnu ikke kan besvares.

Grundlæggelsessagn

Men tilbage til Lejrekrøniken. Her fortælles det om kong Ro, at da han så det besvær og de udgifter, der var forbundet med at transportere varer fra vandet ad landevejen til en stor by midt på Sjælland, Høkækøping, bød han sine folk flytte købstaden bort fra dette sted. Og de skulle flytte den til havnepladsen (portus) ved Isefjorden og der byggede Ro en anseelig by omkring en lille kilde, og han gav den et tvedelt navn, efter sig selv

og kilden: Roskilde. På købingens plads findes nu kun et øde bjerg²⁾

Denne grundlæggelsesberetning citerer Saxo ganske kort: »Ro mindes som grundlægger af Roskilde...«³⁾

Historien har givet anledning til mange overvejelser. Lejrekroniken dateres til c. 1170 og regnes for en slags indledning til Roskildekrøniken. Den sagnagtige fortælling om Ro kan der her ses bort fra. Det, der lader sig nærmere efterprøve, er Roskildes navn og bynavnet Høkækøping. Navnet Roskilde antages at have en tydning, der svarer til krønikens fortælling: Navnet er sammensat af mandsnavnet Ro og ordet kilde. Roskildes navn findes første gang overleveret på mønter, slået under Knud d. Store og i et brev fra 1022 (Roskilde bisp)⁴⁾ Op i middelalderen findes poetiske omskrivninger til fons rosarum, rosernes bro.

Det sammensatte navn Roskilde lader sig ikke aldersbestemme. Hverken i forled eller efterled indeholder det elementer, som klart lader sig tidsfæste. Forledet, mandsnavnet Ro, oprindeligt Roir, indgår i ejefald Ros og kendes fra før vikingetid til vore dage⁵⁾

Fortællingen om Høkækøping er på mange måder uigennemskuelig. Selve skelettet den er bygget op omkring, hører ganske Lejrekronikens affattelsestid til: det er byens bevægelse bort fra indlandet ud mod kysterne. Som sådant er det forståeligt, at krønikens forfatter kon-

struerer en grundlæggelsehistorie helt i sin samtids regi – og på det grundlag havde fortællingen så kunnet afvises som iøvrigt sagnagtig.

Men i købstadslisten i Valdemars Jordebog⁶⁾ optræder et »Hogakøping« – uforklarligt anbragt sidst i købstadslisten. Dette Hogakøping lader sig ikke afvise, og er derfor ofte taget til indtægt for, at Lejrekronikens Høkækøping var en realitet. Lokaliseringen af dette sted har dog hidtil vist sig umulig. Men der findes ikke nogen tvingende grund til at opretholde identifikationen mellem Lejrekronikens Høkæ- og Valdemars Jordebogs Hogakøping. Høkæ- er en oprindelig gammeldansk form for betydningen høg, hvorimod Hoga- på nedskrivningstidspunktet for Valdemars Jordebog er den gængse skrivemåde for høj i topografisk betydning. Gammeldansk k kan udvikle sig til gh, men sikkert først i en periode, som i tid falder efter nedskrivningen af Valdemars Jordebog. Den betydningsdivergens, der ovenfor er anført, kan kun vanskeligt forklares og gøres til et betydnings-samfald under henvisning til en lyd- og udtaleudvikling. Det sandsynligste er at det navn, der optræder i Valdemars Jordebogs købstadsliste ikke er det Høgekøping som optræder i Lejrekroniken, men et Højkøbing.

Tidligste historiske kilder

Den første historiske efterretning om Roskilde findes hos den tyske lærde kirkemand Adam af Bremen, som o. 1070 skrev Hamborg-Bremerkirkens historie. Heri indgår lange afsnit om tidlig dansk historie, bl.a. også oplysninger om Roskilde. Adam fortæller i beretningen om Harald Blåtands død (død ca. 985), at Haralds lig efter hans død i den slaviske by Jumne eller Wolin »af hæren blev ført tilbage til fædrelandet og begravet i staden Roskilde, i den kirke, han selv havde bygget til ære for den hellige Trefoldighed«⁷⁾ Denne oplysning anses for troværdig. Senere tilføjer Adam, at Roskilde er Sjællands største by og danernes kongesæde.⁸⁾ Det er de første historiske efterretninger vi har om byen.

Harald Blåtand er bl.a. kendt fra den store Jellingesten. Det er her det fortælles, at han vandt sig al Danmark og gjorde danerne kristne. Men kilderne lader ane, at han senere kommer i modsætningsforhold til sin søn Svend Tveskæg. Dette modsætningsforhold er måske et resultat af Haralds rigssamlende bestræbelser og politiske interesse i at indføre en ny religion: dermed begrænser han stormændenes magt og indflydelse. Og netop Svend støtter sig måske til disse stormænd. Det, der helt sikkert kan læses ud af kilderne (først og fremmest Adam af Bremen) er at Harald såres dødeligt i opgøret og udånder i Wolin.

Med Harald understreges iøvrigt for første gang den forbindelse, der er mellem Roskilde og de slaviske områder (venderne). Selv om denne forbindelse, ikke mindst under Absalon, udarter fjendtligt, svækker det dog ikke indtrykket af tidlig fredeligt samkvem. Som der senere skal vendes tilbage til har Roskildes ene havnekarverer jo taget navn efter venderne, og den tidlige keramik viser en tydelig østlig indflydelse gennem de mange fund af vender- eller østersøkeramik (hvadenten den så er importeret eller hjemlig fremstillet efter udenlandsk mønster).

Hvorfor Harald vælger Roskilde og bygger kirke her, vides ikke. Hvis de ufredelige tider har betydet, at han har været nødsaget til at forlade Jelling og Jylland, må bebyggelsen og dens helt ideelle placering (også strategisk) vel have været grunden. (Iøvrigt må det understreges, at man intet ved om Sjællands forhold til Jylland, altså om hvornår begge landsdele bliver dele af samme rige, udover bemærkningen på den store Jellingesten om at Harald vandt sig al Danmark).

Handelsplads

Roskildes beliggenhed har i sandhed været ideel: ved bunden af Isefjorden (Roskilde fjord) ad hvilken skibsfarten kunne trænge dybt ind i Sjælland. For handel var det helt afgørende, idet varetransport på vandet var

ulige lettere end på landjorden. Uden tvivl har man *sejlet* varerne så langt som muligt. Her hvor fjernhandelens skibe lagde til, har de så både mødt og skabt vigtige landfærdselsveje, ad hvilke den videre varerfordeling foregik. Og på stedet hvor dette skete, må der helt naturligt være opstået en handelsplads.

Roskildes første begyndelse må være denne handelsplads for hvilken den lange fjord både var livsnerven og den naturlige beskyttelse. Som den vigtigste landfærdselsvej ved bunden af fjorden må antages en nordøst-sydvestgående vejlinie. Nordøstpå trak vejen op på de tørre højedrag ind i de, helt tilbage til stenalderen, frugtbare og (forholdsvis) tæt bebyggede områder. Mod syd gik vejstrøget mod Ringsted og det centrale Sjælland. Det må være dette nordøst-sydvestgående vejstrøget den første by efterhånden voksede op omkring. Det øst-vestgående vejforløb, som i dag beskriver byens hovedfærdselsstrøg, får først for alvor mening og betydning da København vokser til.

Måske skulle vi et øjeblik stoppe op her, for at se på de bebyggelser (landsbyer), der har ligget i byens nærhed før og/eller samtidig med den. Af bebyggelsesnavne med endelser ældre end vikingetiden finder man nord for Roskilde Himmelev og Veddelev, vest for byen Svogerslev og sydøst for Vindinge (-lev og -inge-byer) inden for en omkreds af ca. 4 km. Navneendelser på -ing og

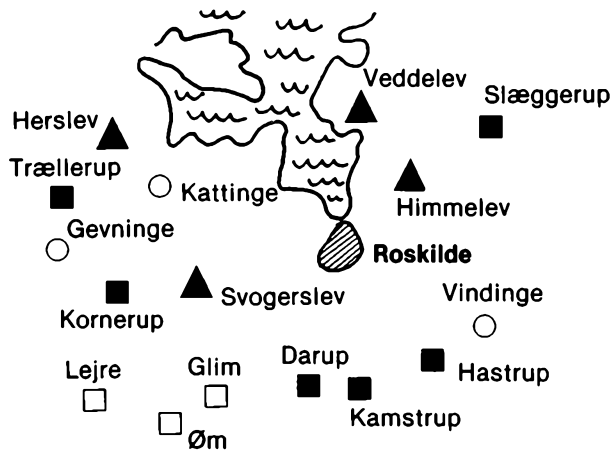

Fig. 1:
Kort over bebyggelserne omkring Roskilde.
▲ -lev, ○ -inge, □ andre ældre navnetyper, ■ -torp

-lev anses begge for at tilhøre de ældste grupper af stednavne. I en afstand af 4 km fra Roskilde findes tillige de første bebyggelser med endelser, som hovedsagligt har været i brug i vikingetiden, nemlig de tre torpebebyggelser Darup, Kamstrup og Hastrup. Torper er udflytterbebyggelser fra ældre hovedlandsbyer og torp-grund-

læggelserne kan ofte, efter deres forled, henlægges til vikingetiden. I en afstand af 4 km fra byen og videre ud til 7–10 km, findes derefter et større antal -torp og -by stednavne (-by navneendelsen tilhører også i vid udstrækning vikingetiden). I langt de fleste indgår som forled mandsnavne hvoraf så at sige ingen peger mod kristen tid, men alle har været i brug i vikingetidens første århundreder.⁹⁾ Der skal tillige nævnes en gruppe stednavne sydvest for Roskilde der tilhører navnegrupper af stor ælde. Det drejer sig om de to -heimbebyggelser Øm (Ø-hem) og Glim (sikkert Gli-hem eller Gly-hem) samt Lejre (Lethra), Allerslev og Gevninge ved Lejre år. Af disse er ikke mindst Gevninge interessant, idet navnet i sit forled indeholder det oprindelige navn på Lejre å, nemlig *Gjafn (d.v.s.: den givende).¹⁰⁾

Denne koncentration af ældre navnetyper understreger dette områdes tidlige betydning og må ses i relation til Lejres historiske tradition.

Sammenfattende viser stednavnematerialet altså en gruppe af førvikingetidige stednavne omkring Roskilde med den overvejende del af de vikingetidige landsbygrundlæggelser i større afstand fra byen. (Det er fra disse landsbyer Roskilde får sine forsyninger i vikingetid og middelalder).

Spørgsmålet er, om der på Roskildes plads mangler et -levnavn? på en bebyggelse, der blev opslugt af byen.

Ingen mindelser herom er imidlertid overleveret i navnestoffet (marknavnestoffet), men i rækken af -levbebyggelser omkring bunden af Roskilde fjord er der faktisk plads der, hvor byen nu ligger.

Ting, kult og marked

Spørgsmålet er nu, hvornår der vokser en bebyggelse op omkring den handelsplads, som må anses for byens første begyndelse. Og hvornår denne bebyggelse får karakter af en by (d.v.s. andet hovederhverv end agerbrug, en vis størrelse, egne retslige regler m.v.). I den forbindelse skal det nævnes, at der bag tidlige bygrundlæggelser ofte findes en treenighed: markedsplads, tingsted og kultplads. Det er ikke uden praktiske årsager at de tre funktioner samles. Tingfreden gav bl.a. handelen rimelige »arbejdsvilkår«. Denne treenighed kan bl.a. påvises i Lund og Viborg.¹¹⁾

Mindelser om et tingsted i Roskilde findes i navnet Bondetinget. På den nuværende gades plads lå oprindeligt en »Sten-høj«, måske en dysse.¹²⁾ Flere gange er der ved gravninger i Bondetinget fundet store sten, som sandsynlig stammer fra denne dysse. Bondetinget er på det ældste kendte Roskildeskort, Resens fra 1677, en åben plads med brønd i midten. Bondetinget antages at være ting for Sømme Herreds bønder langt tilbage i tiden.¹³⁾

Der findes ingen mindelser i Roskilde om et kultsted. Men som lokalisering af et nærliggende kultsted kan nævnes Lejre. En skriftlig kilde fra o. 1015 beskriver Lejre som et centralt kultsted med store offerhandlinger.¹⁴⁾ Men endnu vides intet om Lejres og Roskildes indbyrdes forhold.

Lejres betydning i vikingetid og århundrederne forud er dokumenteret gennem undersøgelser af gravpladsen ved skibssætningen og det nyligt fundne langhus fra vikingetiden i selve Gl. Lejre.¹⁵⁾ Men af interesse er det dog også at pege på stednavnet Vindinge. I den ældste form Winningawe indgår som efterled substantivet »we«: vi, helligdom.¹⁶⁾ Om viet for Vindingeboerne har været mere end et lokalt vi lader sig ikke afgøre. Men spændende er det i den forbindelse, at landsbyen, som beskrevet andet sted i jubilæumsskriftet, har givet så værdifulde arkæologiske vidnesbyrd. Men det må konkluderes, at i selve byen findes der intet, som peger hen mod et kultsted. Med hensyn til formodninger om, at den tidligste kirke i byen event. kan være anbragt på pladsen for et tidligere kultsted, er en sådan hellig »bebyggelseskontinuitet« klart tilbagevist.¹⁷⁾ Vi har således i Roskilde mindelser om et tingsted, formodning om en handels- eller markedsplads men ingen tegn på et kultsted i selve byen. Ifølge de tilgængelige kilder, må det nærmeste ligge ca. 4 km fra byens nuværende centrum.

Arkæologiske fund

En gennemgang af Roskilde Museums samling af middelalderlige grundfund fra byen kan give visse fingerpeg om bebyggelsens udvikling. Grundfundene er netop blevet færdigregistrerede, og tillader nu et overblik, der selvfølgelig ikke udviser et mere komplet billede end spredt opgravede og indsamlede genstande nu en gang kan. Det skal tillige tilføjes, at den totale mængde kendte genstande fra Roskildes middelalder nu er hulkortregistrerede under projekt Middelalderbyen. (Se artiklen: Roskilde på kort). Bortset fra møntfund, som senere skal omtales, udviser materialet kun ganske enkelte fund, som kan være ældre end sidste halvdel af 1000-tallet fra byens nuværende centrale kvarterer. Heller ikke fra periferien findes fund ældre end første halvdel af 1000-tallet. Dog skal det tilføjes, at gravaktiviteten i periferien har været væsentlig mindre end i bykernen.

De seneste par års gravninger har ikke ændret dette billede. Af interesse for lokaliseringen af de ældste kvarterer var især en lille udgravning på Claravej i byens nuværende nordlige strandkvarter. Stedet ligger meget nær det nord-vestlige fugtige strøg, som afgrænsede byen, og umiddelbar nordøst for Sct. Clara kloster. I denne udgravning kunne følges en uforstyrret lagdeling fra senmiddelalder til yngre stenalder. Men ældste lag over stenalderfundene var et lag fra 1100-tallet.¹⁸⁾

En anden mindre undersøgelse skal tillige nævnes. I en lille kommunal opgravning umiddelbart nord for Sct. Jørgensbjerg kirke fremkom enkelte begravelser fra forrige årh. (stedet var en del af en kirkegårdsudvidelse anlagt i forrige årh.). Iblandet gravfylden fandtes en del keramik, som stammede fra overliggende nu bortplanerede lag, som 1800-tals begravelserne var gravet ned igennem. De ældste keramikrester var heller ikke her ældre end 1100-tallet. Det skal understreges, at området var stærkt forstyrret af planeringsarbejder og sen begravelsesaktivitet.¹⁹⁾

Der findes fra byen en del møntfund med prægningssår før 1100. Langt de fleste er løsfund, men undtaget er et møntfund, fremkommet 1838 under anlæggelse af en grav på Frue kirkegård. (Mønt- og medaillesamlingen, Nationalmuseet j.nr. 13a (1838). Ældste mønt er slået under Knud d. Store, yngste 1046–48. Ligeledes skal nævnes møntfundet, Sct. Jørgensbjerg kirke. Nedlagt i den ældste kirkes grundvold fandtes en møntskat, hvis nedlæggelsestidspunkt kan sættes til 1040²⁰⁾

Der findes fra byen andre vikingetidige genstandsfund, men alle er løsfund, som ikke indgår i nogen arkæologisk kontekst. Fra Belleuesti, der følger det middelalderlige voldforløbs nordøstlige del, kendes et smukt tilvirket spænde i Urnesstil. Det opbevares nu på Nationalmuseet.

Ligeledes på Nationalmuseet findes en bronzedupsko, fundet under en 1200-tals grav på nordsiden af Domkirken. Fra Gråbrødre kirkegård kendes et guldbelagt bronzespænde, nu også på Nationalmuseet. Endvidere kendes en bronzearmring, fundet i Skomagergade nær Laurentii kirketårn, samt en bennål, hvis hoved er formet som et dragehoved, formentlig fra Allehelgensgade. Begge fra Nationalmuseet.²¹⁾

På Roskilde Museum opbevares et bundskår fra et klæberstenskar, antagelig fra vikingetid, og opsamlet i Blågårdsstræde/Bondetinget. Endvidere kendes fra byen en sikker konisk tenvægt (Gullandsstræde) antagelig fra vikingetid. Der findes andre mulige vikingetidige løsfund. Om deres lokalisering henvises til artiklen: Roskildes middelalder på kort.

De ældste undersøgte bygninger i Roskilde er de to søorienterede kirker Sct. Jørgensbjerg og Sct. Ib (Jakob) i Vindebode. Begge kirker er udgravet af prof. Olaf Olsen og undersøgelserne viser, at de nuværende kirkebygningers forgængere kan føres tilbage til midten af 1000-tallet.²²⁾ (I Sct. Ib fandtes rester efter mindst to træbygninger). Begge kirker ligger i byens havnekvarterer uden for den o. 1150 anlagte ringvold. Fra 1000-tallet stammer ligeledes Vor Frue (kloster) kirke og endnu ældre bør den ældste domkirke være. Undersøgelserne i Sct. Ibs kirke afslørede flere 1000-tals begravelser

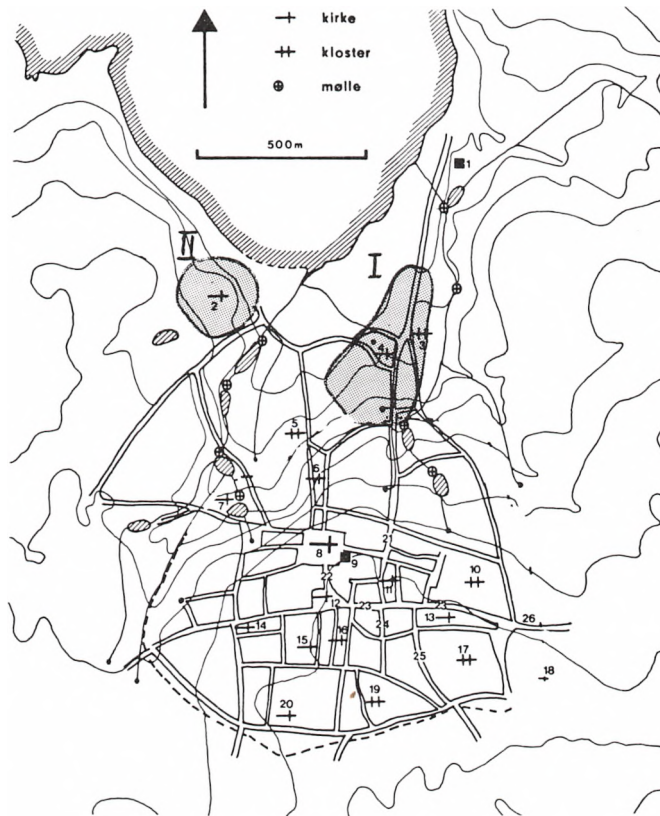

Fig. 2:

Kurvekort over Roskilde (kurveafstand 5 m). (Kortet er fra Telma Jexlev: Historisk Årbog fra Roskilde Amt 1977 p. 29).

Indtegnet: 1. Vindeboder kvarteret, hvor byens tidligste bebyggelse antages at have ligget. Midt i Vindeboder Sct. Ibs (Jacobs) kirke (4). II. Sct. Jørgensbjerg med kirken (2) Domkirken (8) antages at være stedet, hvor Harald Blåtand byggede sin kirke.

Institutioner

1. Haraldsborg. Borgbanken gennemgravet ved vejarbejde og ved opførelse af husholdningsskole. 2. Sankt Jørgensbjerg kirke ved Sankt Jørgensgården. Kirken oprindeligt viet til Sankt Clemens. 3. Sankt Agnete kloster. Beliggenhed ret sikkert under Sankt Agnes Huse. 4. Sankt Ibs kirke. 5. Sankt Clara kloster. Beliggenhed lidt usikker. 6. Sankt Hans kirke. Udgravet, fundamentet synligt. 7. Sankt Mortens kirke. Beliggenheden lidt usikker. Kirkegården bortgravet ved udvidelse af mølledam. 8. Sankt Lucii kirke, domkirken. 9. Bispegården. 10. Sortebrødre kloster nu Jomfrukloster. 11. Sankt Olai kirke. Kendt fra udgravning. 12. Sankt Laurentii kirke. Kor og del af skib udgravet og synligt. Tårnet nu rådhus. 13. Sankt Mikkel kirke. Ingen sagkyndigt undersøgte spor af kirken. Kirkegården kendt fra gravfund. 14. Sankt Budolfi kirke. Skibets mure påtruffet ved kloakudgravning. 15. Sankt Dionysii kirke. Kendt fra udgravning. 16. Alle Helgens kirke. Opr. rundkirke, kendt fra udgravning. 17. Gråbrødre kloster. Inden for Gråbrødre kirkegård. 18. Rundkapel. Bortgravet ved baneanlæg. 19. Vor Frue kloster. Del af kirken bevaret. 20. Sankt Nicolai kirke. Kirkegården kendes fra gravfund.

samt vanderkeramik fra 1000-tallets slutning. Sct. Ibs udgravningerne repræsenterer stadig de mest kompakte aktivitetslag fra 1000-tallet i Roskilde.

En teori

Denne opsummering af de tidligste fund fra byen²³⁾ gav trods alt visse oplysninger, omend de ikke hjalp til en eksakt lokalisering af byens ældste kvarterer. Men trods alt må de manglende fund fra byens tidligste år i den nuværende bymidte foreløbig tages til efterretning. Og indtil arkæologien event. ændrer på dette billede må det være naturligt at søge byens første begyndelse nede ved stranden. Og når vi alligevel er ved stranden er tiden inde til at vove sig ud på det dybe vand. Det følgende skal betragtes som en arbejdshypotese. Fremtidige fund kan ændre den fundamentalt. Men en arbejdshypotese er nødvendig for de kommende års indsats.

Man må forestille sig, at der omkring handelspladsen efterhånden er vokset en bebyggelse op. Det var ulige lettere for håndværkere og købmænd at bo og producere der hvor handelen foregik. Der behøver ikke nødvendigvis at have været havneanlæg i forbindelse med den tidligste bebyggelse. I fjorden har skibene kunnet ligge for svaj og lastning og losning er da sket med småbåde og pramme fra stranden. Jeg tænker mig pladsen for den tidligste bebyggelse (og handelsplads) øst for udløbet af

det vestlige fugtige sænkning (øst for det nuværende gasværk). Netop her danner terrænet en højere liggende bakke, der som en tange strækker sig nord for Sct. Ibs kirke. På denne tange var der plads til handelsplads og bebyggelse og her kunne er vejforløb gå fri af de fugtige områder. Det er her vi må koncentrere eftersøgningen efter det ældste Roskilde indtil teorien er af- eller bekræftet (se fig. 2).

Bebyggelsen her hedder så langt tilbage den lader sig følge Vindeboder, hvilket må betyde vundernes boder. Det er kvarteret omkring Sct. Ibs kirke med vestlig udstrækning mod Sct. Clara kloster men også en nordøstlig udstrækning mod Haraldsborg. Vundernes boder må sandsynligvis referere til, at det var vunderne, som drev handel og håndværk her. Sådanne fremmede købmænds- og håndværkerkolonier i eller uden for byerne var ikke ukendte. Det kan f.eks. nævnes, at der uden for den slaviske (polske) by Wolin har været en nordisk koloni bosat i det såkaldte Silberberg forstad²⁴⁾ Iøvrigt understreger de omfattende fund af vanderkeramik i og ved Sct. Ibs kirke kvarterets orientering mod Østersøområdet.

Men Roskildes havnekvarter og måske tidligste bebyggelse har vel ikke altid været beboet af fremmede håndværkere og købmænd? (Et stednavn i Vindeboderne (overleveret i marknavnestoffet for Sct. Ibs sogn) på-

kalder sig iøvrigt opmærksomheden. Det er navnet »toof«, der betyder den hårdt stampede plads eller den ofte brugte plads.²⁵⁾ Pladsen kan ikke længere lokaliseres).

Sct. Jørgensbjergs bebyggelse må være samtidig eller umiddelbar efter bebyggelsen i Vindeboder. Om »Bjærg« har været håndværker-købmandskvarter eller et lokalt fiskerkvarter kan ikke afgøres.²⁶⁾

Da Harald Blåtand i sidste halvdel af 900-tallet bygger kirke (og kongsgård) i Roskilde, må han altså have placeret kirken uden for den daværende bykerne. Lignende træk ses i andre byer, hvor de tidligste (bisper)kirker placeres uden for handelsbyerne.²⁷⁾ Efterhånden »trækker« kirkerne byerne til sig. Således må vi også forestille os det i Roskilde, hvor byens centrum forrykkes fra strand/havnen til domkirkens omgivelser, ja, med fundene fra Vor Frue kirke in mente, til hele det område, der i middelalderen omgives med vold. Hvor når denne udvikling er foregået, kan kun kommende arkæologiske fund afgøre, men det må være engang i 1000-tallet. Skal man finde en (kongelig) byregulerende hånd i Roskilde, må det være i denne fase.

Da byen o. 1150 omgives med vold og grav vender Roskilde ryggen til fjorden og kvartererne ved havnen. Volden omslutter hele den centrale bykerne, med Vindeboderne uden for. På det tidspunkt må Roskildes handel

være af stærkt reduceret betydning. Byens første livsnerve, fjorden, er så at sige skåret over ved anlæggelsen af flere sejlspærringer. De lukker ikke alene for fjender, men også for ikke stedkendte venner. Samtidig kommer der med den nye skibstype koggen et skib, hvis dybgang gør sejladsen ekstra vanskelig. Roskilde ligger da for længst omkring domkirken. Den tidligste handelsby er blevet reduceret til byens forstad.

Noter

1. *Undersøgelserne af Roskildes vold og grav forventes publiceret i Historisk Årbog fra Roskilde Amt. 1979. Udkommer vinteren 1980.*
2. *Krøniker fra Valdemarstiden, oversat af Jørgen Olrik. Krøniken om Lejrekongerne p. 13 ff. Udgivet af Selskabet for Historiske Kildeskrifters Oversættelse 1900-01. (Scriptores Minores Histeriæ Danica vol. 1, p. 46).*
3. *Saxes Danesaga, oversat af J. Olrik. I p. 121. 1925.*
4. *Danmarks Riges Breve. I, nr. 411. 1975.*
5. *Kr. Hald: Personnavne i Danmark. Oldtiden p. 76. 1973.*
6. *Valdemars Jordebog. Udg. v. Sv. Aakjær. Bd. 1, Text.*
7. *Adam af Bremen. Oversat af C. L. Henrichsen. 2. bog, XXVIII. Fot. optr. 1968.*
8. *Adam af Bremen. Bog 4, V.*

9. *Stednavneendelsernes datering, se f.eks.: Kr. Hald: Vore Stednavne 2. udg. 1965.
For velvillig hjælp ved tolkningen af de omkringliggende landsbynavne takkes lektor Gordon Albøge, Institut for Navneforskning, Københavns Universitet.
Iøvrigt indeholder stednavnematerialet omkring Roskilde mange spændende elementer, som snarest burde behandles og vurderes.*
10. *Oplyst af lektor Gordon Albøge.*
11. *Kulturhistoriske Leksikon for Nordisk Middelalder. Bd. 18 »Tingsted«. 1974.*
12. *A. Fang: Roskilde, bd. 1, p. 12. Fot. optr. 1971.*
13. *A. Fang: Roskilde, bd. 1, p. 12.*
14. *Thietmar von Merseburg, Chronik. Udg. v. Verner Trillmich, p. 20. 1970.*
15. *Steen W. Andersen: Vikingerne i Lejre. Historisk Årbog fra Roskilde Amt. 1977.*
16. *Senest oplyst af lektor Gordon Albøge.*
17. *Olaf Olsen: Hørg, hov og kirke. Årbøger fra Nordisk Oldkyndighed og Historie. 1965, p. 236–275.*
18. *Udgravningen blev foretaget a mag.art. Ulla Fraes Rasmussen for Roskilde Museum. Udgravningen er endnu ikke publiceret. (Roskilde Museum j.nr. 23–77).*
19. *Undersøgelsens materiale findes på Roskilde Museum j.nr. 66–77.*
20. *Olaf Olsen: Sct. Jørgensbjerg kirke. Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. 1960.*
21. *Urnesspænde D4698 2. afd. Guldbelagt bronzespænde j.nr. 536/52, 1. afd. Bronzedupsko C6597, 1. afd., bronzearmring C13533, 1. afd., bennål D7067, 2. afd. For oplysninger om de to sidste genstande skylder jeg Ingrid Nielsen og Ole Schørring tak.*
22. *O. Olsen: Sct. Ibs kirke i Vindebode. Fra Københavns Amt, 1962.
O. Olsen: Sct. Jørgensbjerg kirke. Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. 1960.*
23. *Vel at mærke i relation til den tidligste bebyggelse. Fra Roskilde kendes flere fund fra stenalder og bronzealder.*
24. *Wladyslaw Filipowiak: Die Entwicklung der Stadt Wolin vom 9 bis zum 12. Jahrth. Vor und Frühformen der eruopäische Stadt im Mittelalter. II. p. 190–208. 1972.*
25. *Tolket af lektor Gordon Albøge.*
26. *Allerede Olaf Olsen påpegede i: Sct. Jørgensbjerg kirke, ÅNOH 1970, Vindeboders og Sct. Jørgensbjærgs karakter af tidlige havnekvarterer og væsentlige dele af byens bebyggelse.*
27. *H. Hellmuth Andersen m.fl.: Århus Sønder vold – en byarkæologisk undersøgelse, p. 271. 1971.
Mogens Bencard: Ribes ældste udvikling. Mark og Montre 1974, p. 24.*

Roskildes middelalder på kort

Ingrid Nielsen og Ole Schiørring

SUMMARY:

The Middle Ages of Roskilde on maps

Many towns possess a great amount of old archaeological finds and observations, commonly given to the museums by interested amateurs. In the case of Roskilde this material is collected through a cooperation between Roskilde Museum and the project »The Medieval Town« under the State's Humanistic Research Council. More than 540 finds etc. have been registered and put on distribution-maps, of which 3 have been made for this occasion. These show all finds (fig. 1), representation of periods (fig. 2), and of coins (fig. 3). The rough periodic system includes the Viking period (about 1075 A. D.), early Middle Ages (about 1075-1250 A. D.), and later Middle Ages (about 1250-1550 A. D.). The distribution of dated finds shows that the town has filled its limits during all periods, most surprisingly in the Viking period and late Middle Ages. Burials, indicating churchyards, show the positions of almost all the parish churches and other clerical institutions. By combining the finds with written sources, which is a very important part of the project, one of the hitherto missing parish churches has been placed. Another thing mentioned in the article is the strange concentration of separately found coins in a small area near one of the many springs of Roskilde, which suggests that it may be

a medieval sacred spring. The work is at its beginning, and it is hoped that it will give further results for the project as well as a base for the future in the work with the medieval topography of Roskilde.

Ingrid Nielsen og Ole Schjørring

Roskildes middelalder på kort

På mange danske købstadsmuseer er der et stort, ofte uudnyttet arkæologisk kildemateriale, der kan bidrage til at belyse byernes oprindelse og ældste udvikling. Det drejer sig om de mange middelalderlige genstande fra byerne, der i tidens løb er blevet indleveret, og om iagttagelser ved anlægs- og byggearbejder, som er blevet meddelt, både til det lokale museum og til Nationalmuseet. Imidlertid kan materialet være af et omfang, som gør det svært umiddelbart at gennemgå og benytte i sin helhed. Men det kan anvendes, så der gennem dette materiale kan tilføjes megen ny viden om byernes historie.

Ved at udarbejde fundkort over alle fundne genstande og oplysninger om iagttagelser, kan man få et overblik over nogle af de byarkæologiske problemstillinger. Metoden med at fremlægge disse ældre fund kartografisk er tidligere blevet udnyttet i lande, hvor byarkæologien har været igang i mange år. F.eks. i England har metoden vist sig særdeles brugbar, og her kunne Helen M. Cam allerede i 1933 fremkomme med en nyopfatelse af Cambridge's ældste udvikling ud fra sådanne kort.¹⁾ Mere udviklet blev metoden brugt af E. M. Jope i et arbejde om Nordwich og Oxford fra 1952 og 1956,²⁾ i D. M. Waterman's arbejde i York fra 1959,³⁾ af P. Addyman og M. Biddle i 1965 med en genoptagelse af problemerne i Cambridge,⁴⁾ og senest i publikationen »The Future of Londons Past« ved M. Biddle m.fl. fra 1973.⁵⁾ I Norge udarbejdede Gerhard Fischer allerede i 1920 et sådant kort for Oslo, hvor han bl.a. benyttede sig af arkæologiske iagttagelser fra midten af 1800-årene,⁶⁾ og som en del af byarkæologiens hastige udvikling i landet i disse år har senest Øivind Lunde benyttet metoden på de ældre fund fra Trondheim.⁷⁾

I Danmark er et tilsvarende arbejde iværksat af projekt Middelalderbyen under Statens humanistiske Forskningsråd, hvor alle ældre fundopsamlinger og oplysninger samt nyere udgravningsresultater bliver gennemgået og registreret i 11 danske købstæder. Det er meningen

at dette skal indtegnes på grundkort over byerne. Arbejdet er gennemført i alle faser for Roskilde som den første by i projektet. Da det langt fra er problemløst, og da projektet endnu står midt i arbejdet, skal der i det efterfølgende dels gives en redegørelse for de mere principielle overvejelser om fundenes karakter og deres anvendelighed, dels fremlægges nogle eksempler på materialets udnyttelse.

Roskilde udmærker sig ved, at der foruden en meget stor mængde arkæologiske fund også er bevaret et rigt skriftligt kildemateriale fra middelalderen, således at de forskellige kildegrupper, i overensstemmelse med projektets målsætning, kan sammenholdes og supplere hinanden. I samarbejde med Roskilde Museum har projektet gennemgået og registreret alle middelalderlige fund fra byen, ialt 541. Det drejer sig dels om det, der siden Roskilde Museums oprettelse i 1929 er kommet hertil, dels om de mange ting fra byen, der i tidens løb er kommet til Nationalmuseet. Så tidligt som i 1802 er der indkommet middelalderlige jordfund fra Roskilde.

Fundene er registreret ved at gennemgå de forskellige protokoller og udskrive oplysningerne.⁹⁾ Det ville være uhyre tidskrævende at undersøge alle oldsagerne detaljeret, og det ville næppe være givtigt i forhold til den brug, man idag kan gøre af materialet. I den videre bearbejdning kan der imidlertid opstå specielle problemer,

som vil kræve at enkelte genstande bliver kontrolleret. Men indtil videre er det vigtigt at danne sig et overblik, og til det er den anvendte fremgangsmåde fuldt brugbar.

Materialet kan groft inddeles i tre hovedgrupper: 1. løsfundne genstande, 2. oplysninger om iagttagelse af jordfaste levn og 3. regulære arkæologiske udgravninger. Karakteren af de tre grupper er forskellig, og dermed varierer også deres kildeværdi i det bytopografiske arbejde.

1. Den største gruppe udgøres af løsfundne genstande, ofte indsamlet og afleveret af privatpersoner med historisk interesse. Genstandene er som regel fundet ved havearbejde, ved kloakgravninger i gaderne eller på byggepladser. Specielt ved store udgravninger i forbindelse med byggeri kan der fremkomme mange genstande

Fig. 1:

Kort over samtlige opsamlinger og iagttagelser, der kan placeres på grunde eller gader (i ramme) i Roskilde. Hver opsamling er markeret uanset størrelse og uden hensyn til, om der er tale om løsfund eller en arkæologisk udgravning.

Tegning: Lars Hammer.

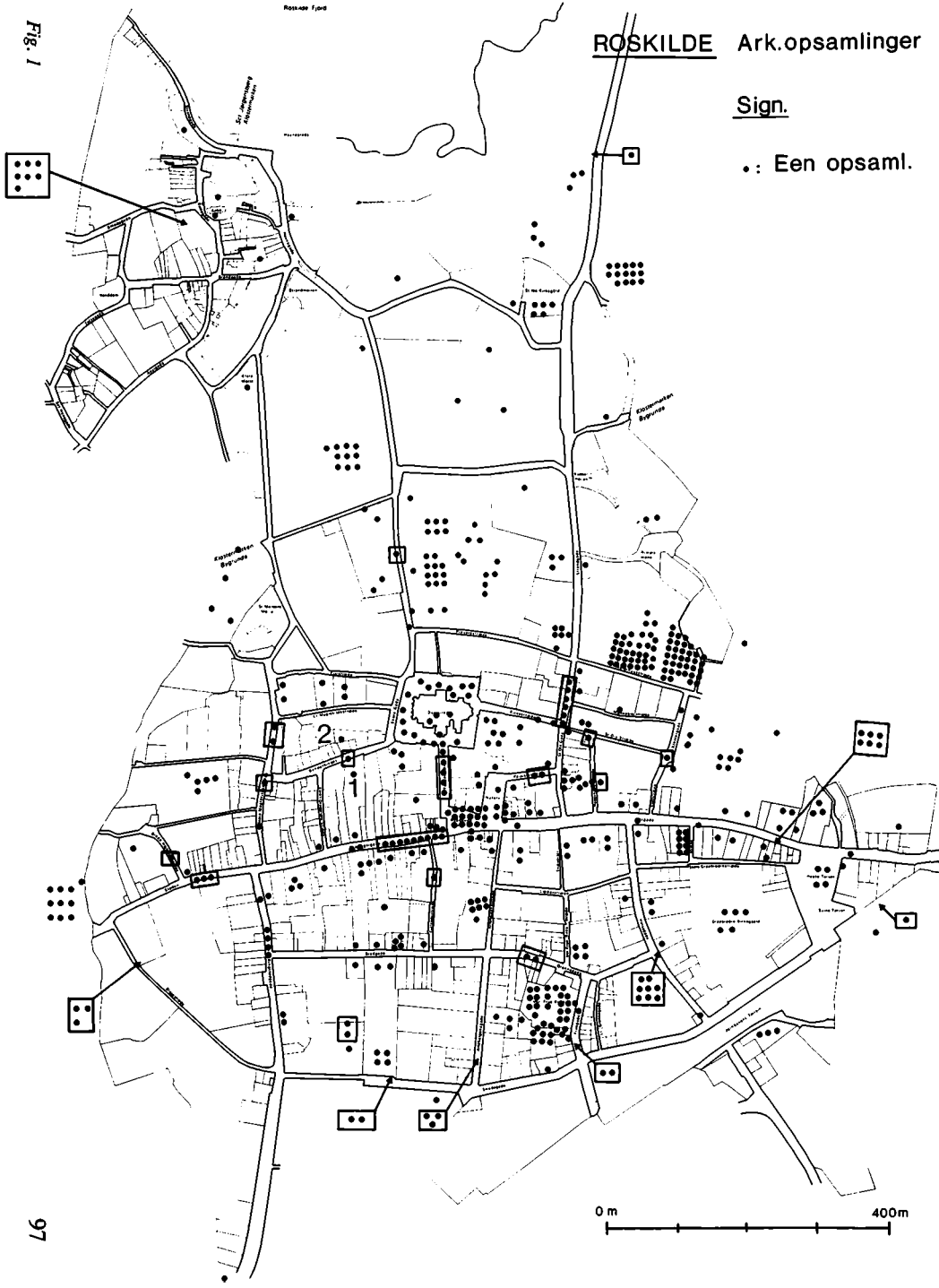
Grundkortet er udarbejdet i 1979 på grundlag af matrikelarkivets originale matrikelkort 1:800 over Roskilde købstads bygrunde, opmålt 1864 og ajourført til 1887; over Klostermarken, opmålt 1875 og ajourført til 1887, og over Sankt Jørgensbjerg, opmålt 1887. Grundkortet er tegnet i Matrikeldirektoratet for projekt Middelalderbyen.

Fig. 1

ROSKILDE Ark.opsamlinger

Sign.

∴ Een opsaml.

samtidigt. Finderen har oftest udvalgt en del af disse og – fuldt forståeligt – især de »pæne« ting. Måske derfor er der en større repræsentation af glaseret keramik og stentøj (yngre middelalder) end af f.eks. sort-grå keramik (ældre middelalder). Dette begrænser det billede, som de fundne genstande giver af byen. En undtagelse udgør mønter, som ifølge loven er danefæ, og som derfor skal afleveres til Nationalmuseet. Selvom mange fundne mønter givetvis er forblevet i private hænder, viser kortet fig. 3, dog at der er afleveret et meget stort antal fra Roskilde. I den forbindelse skal det nævnes, at byen har nydt godt af en meget samvittighedsfuld »leverandør« af jordfundne mønter, nemlig Gudrun Eriksen, der gennem en årrække har indleveret mønter til Møntsamlingen. En anden, »handlende« C. Christensen, har med kommercielle motiver indsamlet og solgt mængder af genstande til Nationalmuseet, fundet i Roskilde i slutningen af 1800- og begyndelsen af 1900-årene. Denne indsats betyder, at genstande fra mange lokaliteter er kommet til museernes kendskab.

2. Oplysninger om jordfaste levn påtruffet ved større eller mindre arkæologiske anlægsarbejder har det ikke altid været muligt for museumsfolk at kontrollere. Oplysningerne er ret problematiske, når de f.eks. kun består af sparsomme beskrivelser som »fund af træbrolægning på Rådhusstorvet« eller »fund af kassemur, antage-

lig fra et kloster, løbende nord-syd«. I heldigste fald er dybde oplyst, men kun sjældent øvrige fundforhold, som måske kunne have bidraget til en datering eller en funktionsbestemmelse. Oplysningerne om spor af brønde, gruber, brolægninger, hegn og husrester kan imidlertid give nogle brugbare fingerpeg, som evt. senere kan efterprøves ved udgravninger. De skal altid anvendes med største forsigtighed, bortset fra en enkelt gruppe, nemlig fund af grave og skeletter. Disse vil så at sige altid stamme fra kirkegårde, ofte i tilknytning til en gejstlig institution, og de er dermed af stor værdi for opfattelsen af bytopografien. Desuden er skeletter en af de fundkategorier der vil blive bemærket under næsten alle graveforhold og oftest også anmeldt.

3. Den sidste gruppe, egentlige arkæologiske udgravninger, vil i de fleste byer først være foretaget i de seneste år. En undtagelse er udgravninger af kirker og større monumenter, således også i Roskilde, hvor en række

Fig. 3:

Kort over mønter fundet i Roskilde og dateret inden for de i teksten omtalte tre perioder. Hver signatur angiver mellem 1 og 5 mønter fra en opsamling. De mange møntfund omkring kirkerne og fra udgravninger af kirketomter er angivet ved én større signatur, da mønterne fra disse områder ellers ville få for stor vægt i det topografiske billede.

Tegning: Lars Hammer.

ROSKILDE.

Fundne mønter.

Sign :

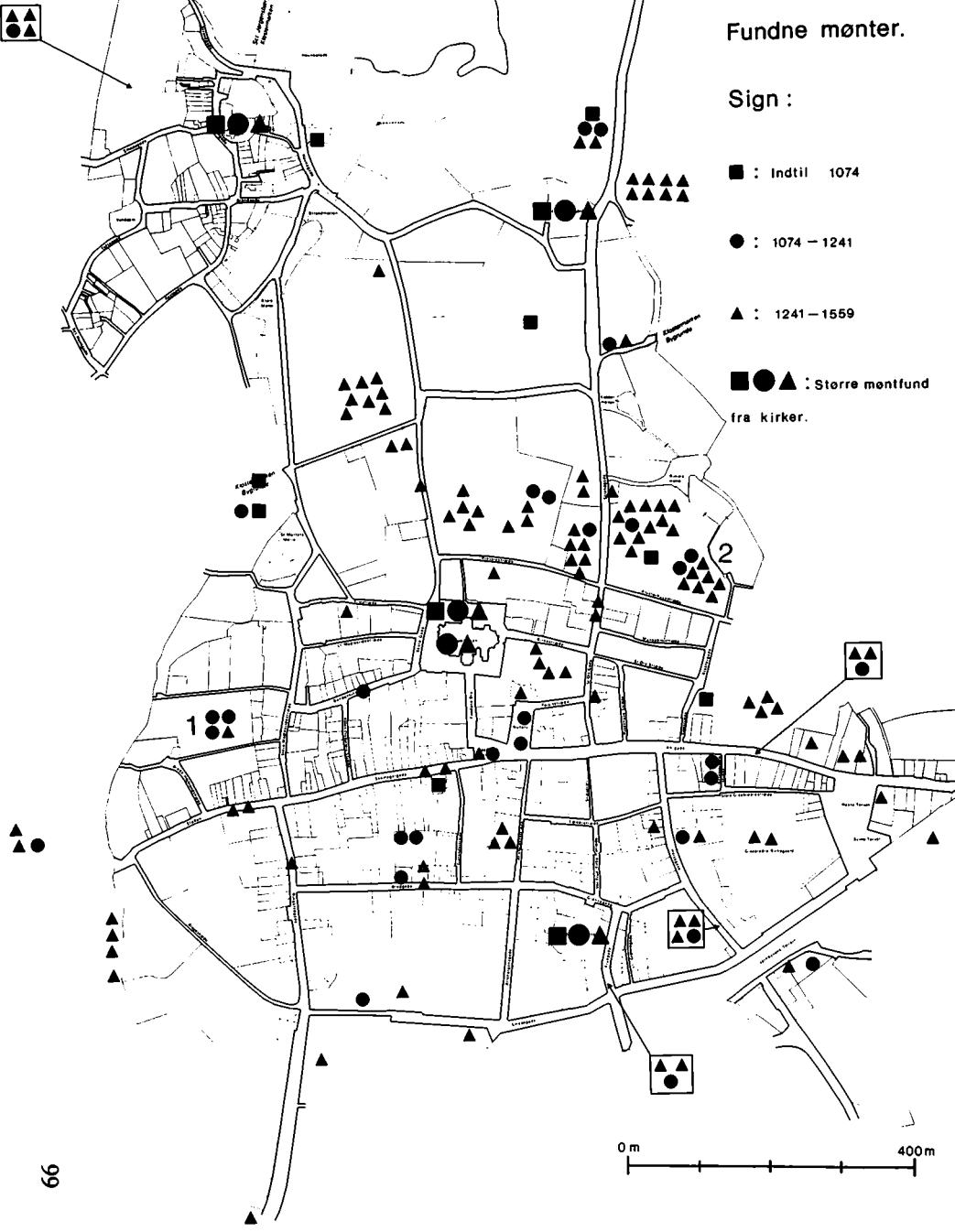
■ : Indtil 1074

● : 1074 – 1241

▲ : 1241 – 1559

■ ● ▲ : Større møntfund fra kirker.

Fig. 3

kirketomter i ældre tid er blevet udgravet⁹⁾ I denne forbindelse må »Arkæologi '78« i Roskilde fremhæves, hvor man gennem arkæologiske udgravninger målrettet forsøger at løse nogle af problemerne i byens historie.

Skal et så stort og uensartet materiale som dette benyttes, er der en række problemer, der må afklares, før man drager sine konklusioner. Vedrørende kategorierne 1 og 2 må der i særlig grad tages hensyn til spørgsmålene om lokalisering og datering.

Mange af tingene og oplysningerne er kommet til museerne med ganske summariske oplysninger om fundested. Oftest er blot fundestedet angivet med et gadenavn, i heldigere fald er gade- eller matrikelnummer oplyst. Sværere bliver det, når oplysningen lyder »fundet i gartner Thomsens have på Frederiksborgvej«, så må man forsøge at finde vej gennem adressebøger o.lign. Oplysninger om funddybde og andre fund i tilknytning til de afleverede forekommer i sådanne tilfælde stort set aldrig. Det betyder, at man ved indtegnning af fundene på et kort, ikke kan placere dem mere nøjagtigt end på en grund eller en gade, og genstande fra flere perioder i samme opsamling kan ikke udskilles i forhold til hinanden. Ved udarbejdelsen af periodekortet fra Roskilde, har vi registreret alle perioder fra samme opsamling uden hensyn til evt. sammenblanding. Dette betyder, at man ikke kan benytte fund fra en enkelt grund til at opstille

teorier om grundens bebyggelse og dennes alder. Men man kan bruge det samlede fundkort oversigtsmæssigt, hvorved man kan drage generelle slutninger om byens udvikling gennem forskellige perioder.

Fundkortet illustrerer således først og fremmest, hvad der er indkommet til museerne i form af genstande eller oplysninger. I det omfang der er tale om løsfund, vil man som oftest savne viden om, hvordan tingene er kommet til fundestedet. Kun møntskatte og skeletter må altid være fundet in situ, fordi en flytning af sådanne komplekser uvægerlig vil få dem til at gå i opløsning. Fundtomme områder kan hænge sammen med manglende nutidig aktivitet på stedet, og man kan derfor kun benytte det negative vidnesbyrd, når manglen på fund er bekræftet ved systematiske udgravninger. Dette er tilfældet i området syd for Bondetinget. Mangelen på kulturlag kan formentlig finde sin forklaring i, at det gamle Sømme herreds ting har ligget på dette sted¹⁰⁾ (fig. 1:1). Men det er påfaldende, at der heller ikke er opsamlinger fra området nord for Bondetinget. I karréen mellem Bondetinget, Skolegade, Lille Maglekildestræde og Maglekildevej har nemlig den gamle kongsgård ligget¹¹⁾ (fig. 1:2). Grunden blev i 1450'erne afstået til forskellige gejstlige. Selve det sted, hvor Kongsgården havde stået, lige nord for Bondetinget, fik præsten Bo Madsen i 1455, og i kongens afståelsesbrev omtales det som op-

fyldt med »møg og træsk«¹⁰⁾ Bo Madsen selv fortæller udførligt om byggemodningen af denne grund, der nærmest var en losseplads, da han fik den:

»Da pladsen således var min, og jeg havde det beseglede brev på den, frydede jeg mig af mit inderste hjerte, skønt flere af mine venner mente, at glæden just ikke kunne være synderlig stor. Pladsen var nemlig på hin tid øde og uskikket til byggegrund, fordi den var opfyldt med et vældigt bjerg af møg og skarn, hidført alle vegne fra, fra gader og stræder og fra præstemænds og borgermænds gårde. En spottefugl sagde: Ikke ville jeg rejse mig for en sådan byggeplads, hvis jeg lå godt. En anden sagde: Jeg brød mig ikke om den, om jeg så kunne få den gratis. Atter en anden værdsatte den til en hvid eller en penning. Jeg lod mig ikke røre af sligt, men skred med kraft til at rydde pladsen. En dag i løbet af det første fjerdingår lejede jeg over 40 arbejdere og alene vogne til tospand. Klerke, præster og munke stimlede sammen for at se på, hvad der foregik, og enhver af dem kastede deres kapper og arbejdede med, så længe han kunne. På denne dag forslog knapt tre tønder øl;¹²⁾ de tømtes til bunden. De øvrige dage i forsommeren lejede jeg en dag to, en anden dag tre arbejdere. Men hvor meget arbejde, der er udført, og hvor store bekostninger jeg har haft for at få pladsen ryddet, kan jeg ikke let sige. Thi 5 år igennem har jeg tit og mange gange med de unge mennesker,

jeg opdrog, brugt fritimerne til at arbejde ved hjælp af hjulbøre, så sveden perlede. Men i det derpå følgende år byggede jeg det store hus med to indgange og syv bjælkerum, til hvilket jeg senere hen føjede den toloftsbygning mod øst og en køkkenbygning som tilbygning mod nord. Dernæst byggede jeg 4 boder mod vest til at leje ud til andre. Endelig byggede jeg bryggers og bagers med delvis muret kælder og tilsidst staldbygning imod øst«¹³⁾

Foruden at der blev ryddet op på grunden, kan der ved denne lejlighed være blevet bortgravet en del af de lag, der rummer spor af Kongsgården.

Om et andet sted, ved vi, at der i nyere tid er blevet tilført jord fra byen med det resultat, at der fra området er flere møntfund. Det drejer sig om et nu udstykket gartneri mellem Villavej og Lille Højbrøndstræde (fig. 3:1). Derom beretter møntsamlere, kancelliråd C. Agerskov i 1922:

»Mærkeligt nok kan jeg ikke erindre findestedet for nogen af Valdemar II's mønter. Dog kan jeg sige så meget, at flere af dem er fundne i haven til »Fortunas Gave«, hvor samlingens (3 numre) som før nævnt er fundne. Om denne have, der blev anledningen til, at jeg blev møntsamlere, må jeg fortælle lidt. I midten af halvfjerdserne købte gartner P. F. Christiansen en parcel, ca. 2 tdr. kand, af Blågårdsvænget, begrænset af Højbrøndstræde mod øst og Villavej mod vest (mod syd og

nord). På grunden opførte han en bygning, som han, da han under opførelsen vandt 10.000 kr. i lotteriet, kaldte »Fortunas Gave«, og jorden drev han som handlingsgartneri. Uagtet haven ligger ret højt og skråner fra Blågårdsstræde jævnt ned mod Duebrødrevænget, fortalte gamle folk mig dog dengang, at jorden i deres ungdom havde været sumpet og moset, og at der var kørt en masse fyld derned inde fra byen. – Samtidig med at jorden blev taget under behandling med spade, følte jeg, at jeg ikke kunne tåle det stillesiddende kontorliv. Jeg bad derfor gartneren om tilladelse til at måtte bruge en spade i haven hver morgen fra kl. 6 til 8, hvilket blev mig tilstået, og her blev jeg så vidne til, hvorledes han, navnlig i forårstiden efter stærk regn, af og til kunne finde mønter på de nyrevne bede. Han har således fundet samlings nr. 31, men det var dog især havens faste arbejder, Peter Poulsen af Klostermarkshusene, der ved sit daglige arbejde i jorden i løbet af nogle år fandt en masse af de mønter som var fulgt med det påkørte fyld, og som senere, da han som havemand færdedes rundt i byens haver, hvor han så kom hen, med sit skarpe øje og sin heldige hånd, selv som gammel mand, altid kunne finde mønter. En meget stor procentdel af mine her fundne borgerkrigsmønter har han draget frem for dagens lys. Uagtet det var mit højeste ønske selv at finde en mønt, nåede jeg dog aldrig at få dette ønske opfyldt...«¹⁴⁾

På trods af disse eksempler på fælder i form af jordflytninger både i ældre og nyere tid, kan man nok alligevel gå ud fra, at opsamlinger oftest har forbindelse med det sted, hvor de er fundet, især hvis det drejer sig om ting fra dybe udgravninger i forbindelse med det moderne storbyggeri, som præger Roskildes bymidte.

Dateringen af genstandsmaterialet er afhængig af middelalderarkæologiens forskningssituation. Tidligere koncentrerede man sig især om undersøgelser af jordfaste levn og monumenter, og først i de seneste 10 år er der for alvor kommet en målrettet genstandsforskning igang. Det betyder, at man endnu ikke kan arbejde på et fast typologisk/kronologisk grundlag, men helst må tage udgangspunkt i de genstandsgrupper, hvor der hidtil er gjort det største arbejde og iøvrigt holde sig til standard-dateringer, ofte udarbejdet på europæisk baggrund. Vikingetidsgenstande kan nu udskilles fra middelaldergenstande med nogenlunde sikkerhed,¹⁵⁾ og også inden for keramikken har man en række kronologiske holdepunkter.¹⁶⁾ I erkendelse af, at der således ikke eksisterer et finmasket kronologisk net, og på baggrund af materialets karakter har vi valgt at inddele det i tre kronologiske grupper: vikingetid, ældre middelalder og yngre middelalder. Mønter dateres efter prægningstidspunkt.

Vikingetid defineres ved alle mønter slået før 1074 (til og med Svend Estridsen), klæbersten, koniske spin-

desten, smykker med vikingetidsdekorationer og glasperler.

Ældre middelalder omfatter mønter slået mellem 1074 og 1241 (fra Harald Hen til Valdemar 2. Sejr), østersøkeramik, langtandskamme, enkeltkamme og romanske smykker. Østersøkeramik og enkeltkamme er sat i denne periode, selvom begge grupper også optræder i vikingetid, men dateringen kan være vanskelig at foretage umiddelbart. Netop Østersøkramikken arbejdes der meget med i disse år, og der kan henvises til Niels-Knud Liebgotts artikel om emnet i denne bog.

Til yngre middelalder henføres alle mønter slået mellem 1241 og 1559 (fra Erik Plovpenning til Christiern 3.), glaseret keramik, stentøj, som altid er importeret, samt en del andre genstande, som utvetydigt er fra middelalderen.

I tvivlstilfælde har vi dateret til en yngre periode fremfor til en ældre.

I det følgende skal der gives nogle få, konkrete eksempler på, hvordan materialet kan udnyttes. Der er ovenfor taget et forbehold over for benyttelsen af løsfund, men påfaldende stor tæthed må kræve en speciel tolkning. Kancelliråd Agerskov fortalte om, hvordan man navnlig i forårstiden efter stærk regn let kunne finde mønter i nyrevne bede. Der er adskillige mønter, der er blevet afleveret af gartnere, især fra gartnerier.

Men i et område har årvågne gartnere og have dyrkere i tidens løb fundet så mange mønter, at det påkalder sig særlig interesse. Det er Sankt Maria hospitalets have (fig. 3:2). Her er der registreret ikke mindre end 71 mønter fra Harald Hæn til Frederik II, såvel som senere mønter. Om en del af dem er det bemærket, at de er fundet i nærheden af Apotekerkilden. Den møntkoncentration, som forekommer, stort set uden at der er fundet andre former for genstande, må forsøges forklaret. Det er fristende at søge årsagen til fundtætheden i en form for kildekult, selvom der kun er få samtidige vidnesbyrd om middelalderlig dyrkelse af helligkilden og ingen af disse er fra Roskilde!¹⁷⁾ Men ofring af mønter i kildeområder synes at have kunnet forekomme, og det er vanskeligt at give en anden forklaring på fænomenet, idet der i dette tilfælde ikke er dokumenter, som giver nogle til forståelse af problemet. Det er et af de spørgsmål, der må tages op til nærmere overvejelse, og som formentlig kun kan løses af arkæologer.

Visse topografiske hovedtræk må bruges som udgangspunkt for behandlingen af andre problemer i byen. Det gælder byens afgrænsning og udstrækning, gadernes forløb, placeringen af gejstlige institutioner og af andre store, stedfaste anlæg som f.eks. vandmøller. Her vil vi kun se nærmere på tre af disse faktorer: afgrænsning, udstrækning og sognekirkernes beliggenhed. Men

forud for det vil vi knytte nogle kommentarer til et af hovedspørgsmålene i byens historie: hvor lå det ældste Roskilde?

Skriftlige kilder omtaler Roskilde fra slutningen af 900-årene, men materielle levn fra de to første århundreder af byens levetid har været betragtet som sjældne. Derfor var det en overraskelse, da det viste sig, at registreringerne gav 28 fund, der må være ældre end 1074, på trods af at al østersøkeramik er henført til ældre middelalder. Udgravningerne i Sankt Jørgensbjerg og Sankt Ibs kirker viste, at disse går tilbage til 1000-årene. Blandt de resterende 26 opsamlingssteder er der en del mønter. En sammenfatning af problemerne omkring det ældste Roskilde er skrevet andetsteds i denne bog af Frank Birkebæk. Vi vil blot pege på fundene fra vikingetid og ældre middelalder i nærheden af Sankt Mortensvej, som kan være tegn på et gammelt aktivitetsområde (fig. 2:1). Men det mest bemærkelsesværdige er absolut, at fundene er fordelt over hele byen, fra fjorden mod nord til Vor Frue kirkegård mod syd, hvorfra der er en møntskat nedlagt omkring 1050 (fig. 3:3). Den store spredning betyder, at man ikke kan udpege et bycenter, men taler for at Roskilde allerede i 1000-årene har haft en størrelse, der svarer til den, byen havde i middelalderen.

Den middelalderlige by var afgrænset af vold og grav. Afgrænsningen nævnes i nogle skriftlige kilder: i den

sydlige del af Hersegade, nord for den østligste del af Algade, nord for Sortebrødreklostret, som nu er Det adelige Jomfrukloster, i den nordlige del af det nuværende Provstevænge og ved Tuttesti, samt vest for Højbrønd.¹⁸⁾ Gennem ældre iagttagelser kendes den fra Duebrødvænge, Jernbanegade/Hersegade og Algade lidt nordvest for Hestetorvet. »Arkæologi '78« har påvist vold og grav i Folkeparken øst for Maria hospitalets have samt nordligst i Provstevænget. Anlægget er ifølge udgraveren, Hans Christian Vorting, yngre end lag, som indeholdt østersøkeramik. Saxo fortæller, at Roskilde blev befæstet af Sven Grathe, altså i midten af 1100-årene.¹⁹⁾ Indenfor vores periodedeling sat til ældre middelalder.

Uden for denne afgrænsning lå to af byens sognekirker, de tidligere nævnte gamle kirker på Sankt Jørgensbjerg og Sankt Ibs (fig. 4:1 og 2). Inden for befæstningen kender vi idag 11 sognekirker, således at kun én af de 14, der eksisterede ved reformationen endnu ikke er lokaliseret. 4 af kirkerne står helt eller delvis endnu (Sankt

Fig. 2:

Kort over opsamlings- og iagttagelser, der kan dateres inden for de i teksten omtalte tre perioder, med angivelse af periode, og om der er tale om løsfund eller jordfaste levn.

Tegning: Lars Hammer.

ROSKILDE. Arkæologiske fund

sign.

- : Vikingetid
- : Ældre middelalder
- △ : Yngre " " "
- Udfyldt : Jordfast levn
- x : Brønd
- + : Grav
- ⊕ : Kirke

△ ○

⊕

△ △

⊕ +

Fig. 2

1

2

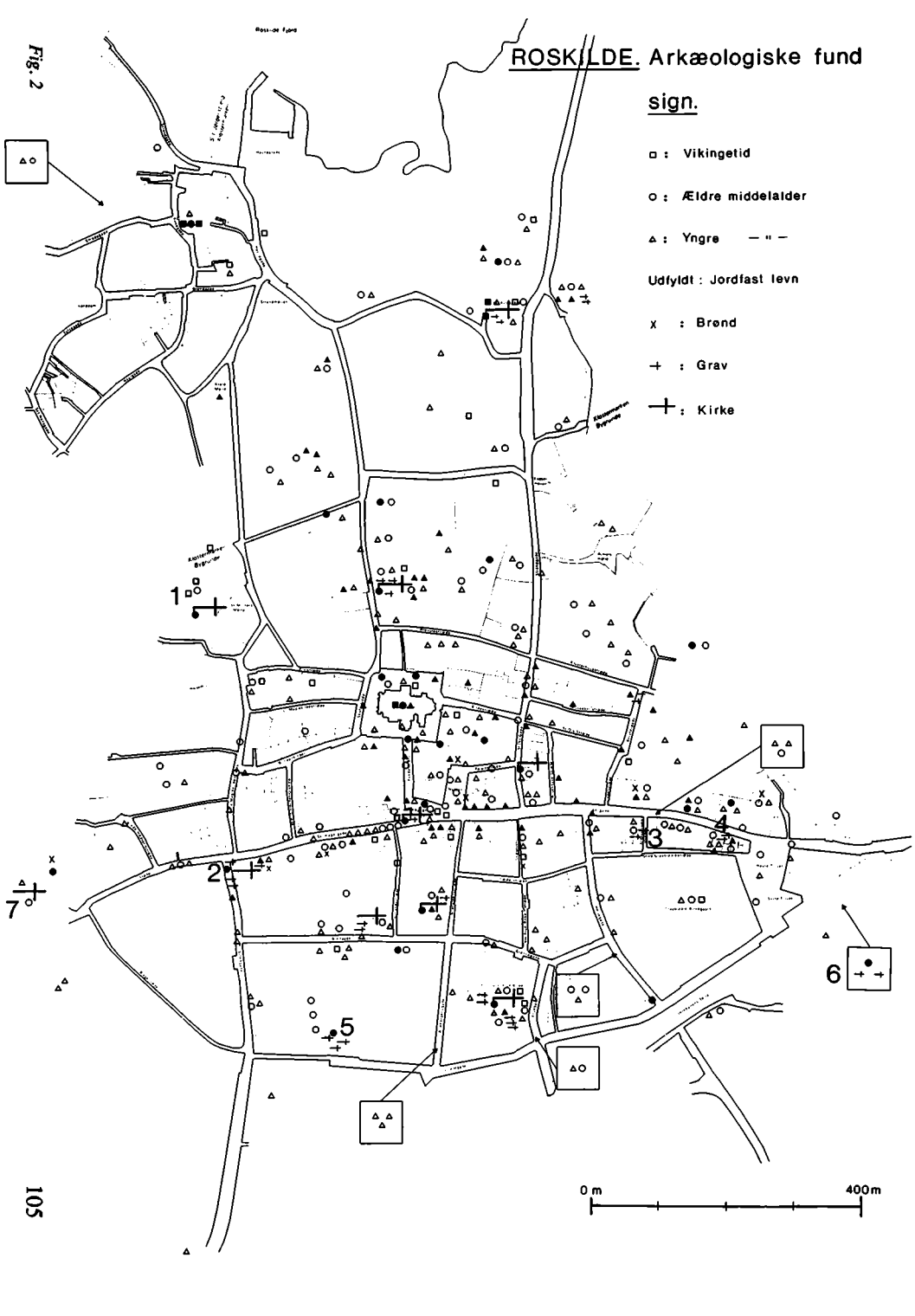
5

3

4

6

0 m 400 m

Jørgensbjerg, Sankt Ibs, Sankt Laurentii (tårnet ved Stændertorvet) og Vor Frue) (fig. 4:12 og 17). Andre kendes fra udgravninger (Sankt Hans, Sankt Olai, Alle Helgens og Sankt Dionysii) (fig. 4:6, 11, 15 og 14).²⁰⁾ Selvom kirkerne har været forsvundet i omkring 400 år kan navnene med sikkerhed knyttes til de fundne ruiner, fordi man ved hjælp af dokumenter fra middelalderen kan indkredse de områder, hvor kirkerne har ligget. På den måde ved man også, at Sankt Budolfi kirke har ligget syd for Skomagergade, og at Sankt Mikkels og Sankt Pauls kirker har ligget syd for Algade. De tegner sig alle meget tydeligt på fundkortet ud fra begravelser, som må høre til deres kirkegårde (fig. 2:2, 3 og 4; fig. 4:13, 10 og 9). Man har ikke tidligere været opmærksom på, at der ikke er fundet begravelser i området øst for Lille Gråbrødrestræde, selv om der i flere tilfælde er fundet andre ting.²¹⁾ Først med Niels Engbergs gravning for Miljøministeriet, blev det klart, at der måtte være to kirkegårde i området. Identifikationen af den arkæologiske påvistes kirkegård lige vest for Hestetorvet med dokumenternes Sankt Pauls kirke er et af de nyvundne resultater.²²⁾

Ver udgravning til vandtårnet i Kornerupsvænge er der fundet en del skeletter (fig. 2:5). Nogle hører måske til en senere anvendt pestkirkegård, men blandt dem er der middelalderlige begravelser. De hører formentlig til

den kun sjældent nævnte Sankt Nicolaj kirke, som må have ligget i denne del af byen (fig. 4:18).

Sankt Mortens kirke har ligger ret nær ved Sankt Mortens mølle, hvis mølledam stadig aftegner sig tydeligt i grundskel og terrænet vest for Maglekildevej og nord for den østligste del af Hedegade²³⁾ (fig. 4:5). Mølleren fik i 1740 tilladelse til at udvide mølledammen med kirkegården, som længe havde været i brug til pestofre. Kirken og kirkegården må herved være blevet delvis opgravet til opbygning af den dæmning, som skulle bruges til opstemning af vandet i mølledammen. I dæmningen og i de omkringliggende haver er der mange bygningssten af både granit og kildekalk, og der har efter alt at dømme været en ældre frådstensbygning, sandsynligvis Sankt Mortens kirke. Som tidligere nævnt er der i området også fundet genstande fra vikingetid, og det rejser spørgsmålet om ikke Sankt Mortens kirke er en af de meget gamle sognekirker i byen. I højmiddelalderen lå en del af sognet uden for byens befæstning, og en stor del af det var optaget af vandmøller.

I forbindelse med sognekirkerne er der endnu et anlæg og endnu en skriftlig overleveret kirke, der skal tages stilling til. I dokumenterne ses flere gange Sankt Peders kirke og sogn.²⁴⁾ Da sognet har strakt sig til Haraldsborgs nærhed, må det have omfattet den nordøstlige del af byen uden for befæstningen. Området er fundfattigt,

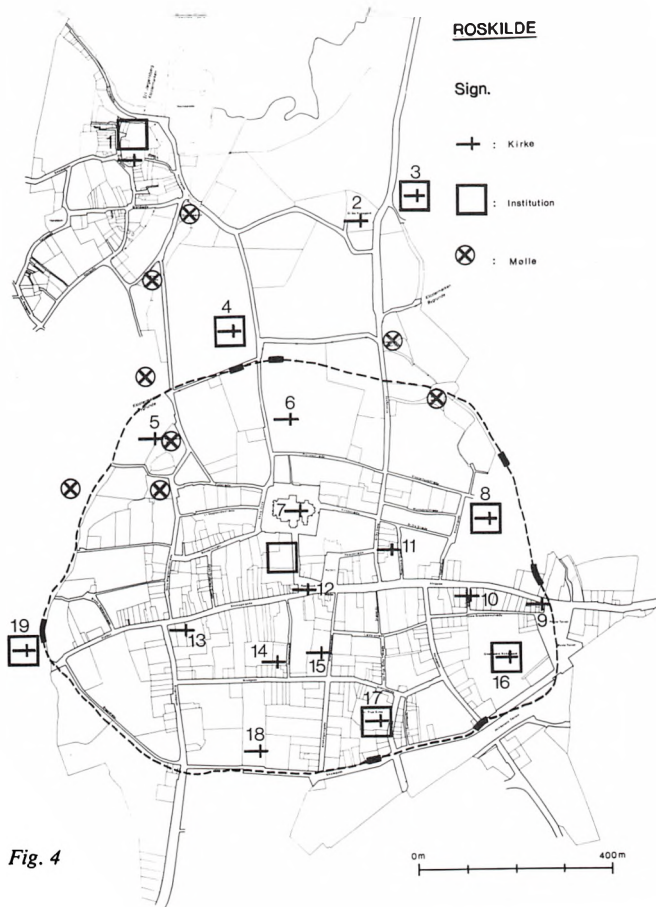

Fig. 4

men det kan skyldes, at det meget længe har været park. Om kirken ved vi konkret, at den har ligget ved en nord-syd-gående hovedfærdselsåre. Monumentet er resterne af en rundbygning og begravelser, som blev iagttaget øst for Hestetorvet ved anlæggelse af jernbanen i 1947²⁵⁾ (fig. 2:6). Det har været diskuteret, om det er et rundkapel eller en apsis til en kirke. Disse levn vil det næppe være muligt at genfinde, så spørgsmålet om kapel eller kirke må formentlig forblive ubesvaret. Men selv om beligheden svarer dårligt til det vi ved om Sankt Peders kirke, må problemet omkring en identifikation af de to ting stå åbent, til man f.eks. har foretaget arkæologiske undersøgelser i Folkeparken.

Fig. 4:
 Roskildes befæstning, gejstlige institutioner og vandmøller i middelalderen. 1. Sankt Clemens sognekirke (nu Sankt Jørgensbjerg) og spejlskælhospitalet. 2. Sankt Ibs sognekirke. 3. Sankt Agnes nonnekloster. 4. Sankt Clara nonnekloster. 5. Sankt Mortens sognekirke. 6. Sankt Hans sognekirke. 7. Domkirken. 8. Sortebrødrekloster. 9. Sankt Pauls sognekirke. 10. Sankt Mikkel's sognekirke. 11. Sankt Olai sognekirke. 12. Sankt Laurentii sognekirke. Nord herfor Helligåndshospitalet. 13. Sankt Budolfi sognekirke. 14. Sankt Dionysii sognekirke. 15. Alle Helgens sognekirke. 16. Gråbrødrekloster. 17. Vor Frue sognekirke med nonnekloster. 18. Sankt Nicolai sognekirke. 19. Duebrødre hospital.
 Tegning: Lars Hammer.

Meget tyder på, at foruden Sankt Jørgensbjerg og Sankt Ibs kirker lå også en tredje af byens sognekirker, Sankt Peders, uden for befæstningen. Yderligere har der ifølge de skriftlige kilder været bebyggelse ud til Duebrødre hospital, som lå nord for Helligkorsvej, den middelalderlige udfartsvej mod Holbæk og Ringsted (fig. 4:19 og fig. 2:7). Også spredningen af fund tyder på, at der har været aktivitet både i og omkring hele byen. Dette er væsentligt, fordi det er med til at bekræfte Roskildes betydning også i yngre middelalder, hvor man kunne have formodet, at det tidligere kongesæde til dels havde mistet sit eksistensgrundlag til fordel for de nye handelsbyer, København og Køge. Når byens livsduelighed således er påvist, må man overveje et nyt spørgsmål: hvad levede den senmiddelalderlige by af? Den store spredning af fund fra yngre middelalder er således lige så væsentlig at undersøge, som den store spredning fra vikingetid.

Hovedspørgsmålet i denne artikel har været, om man kan udnytte et oldsagsmateriale som det fra Roskilde i arbejdet med middelalderlig bytopografi. Svaret må være ja, med de forbehold, der er anført. De fremdragne eksempler viser, hvor vigtigt det er at samarbejde det arkæologiske materiale med skriftlige kilder, hvor sådanne står til rådighed. Herved får man det optimale udbytte af begge kildegrupper.

Projekt Middelalderbyen er endnu midt i arbejdet, og en del landvindinger er allerede gjort: fastlæggelse af de middelalderlige møller og hospitaler, af bebyggelsesstrukturen langs Algade-Skomagergade og »fundet« af Sankt Pauls kirke, som alt sammen er publiceret i Historisk Årbog for Roskilde Amt. Mange problemer er rejst, f.eks. omkring byens udstrækning i vikingetid og yngre middelalder og de omfattende møntfund i Sankt Maria hospital have. Vi er derfor ikke i tvivl om, at denne fremgangsmåde vil give yderligere resultater i det videre arbejde med Roskilde. Samtidig vil den viden, der så etableres, stille nye og veldefinerede opgaver til fremtidens arkæologer. Det kan være problemer som byens afgrænsning, der med så stort held er taget op af »Arkæologi '78«. Og det kan være på et detailplan, som knapt nok er berørt i denne forbindelse, som f.eks. at undersøge de almindelige borgeres boligforhold: grundudnyttelse og bebyggelsesmønster. Det arbejde, der i disse år foregår i samvirket mellem Roskilde Museum og projekt Middelalderbyen, danner ikke en slutsten, men bliver fundamentet for fremtidens arbejde med Roskildes ældste topografi.

Noter

1. *Helen M. Cam: The Origin of the Borough of Cambridge, Proc. Cambridge Antiquarian Soc. XXXV (1933–34), p. 33–43.*
2. *E. M. Jope: Excavations in the City of Norwich 1948, Norfolk Archaeology XXX (1952), p. 287–323. Samme: Saxon Oxford and its Region. I Dark-Age Britain (D.B. Harden ed.), 1956, p. 234–58.*
3. *D. M. Waterman: Late Saxon, Viking, and Early Medieval Finds from York, Archaeologica 97 (1959), p. 59–105.*
4. *P. V. Addyman & Martin Biddle: Medieval Cambridge: Recent Finds and Excavations, Proc. Cambridge Antiquarian Soc. LVIII (1965), p. 74–137.*
5. *Martin Biddle & Daphne Hudson with Carolyn Heighway: The Future of Londons Past, London 1973.*
6. *Gerhard Fischer: Middelalderens Oslo, Oslo 1920.*
7. *Øivind Lunde: Trondheims fortid i bygrunnen, Trondheim 1977.*
8. *Det omfattende genstandsmateriale er gennemgået og registreret af stud.mag. Michael Andersen for Roskilde Museum og projekt Middelalderbyen. Registreringen af mønter er foretaget på Den Kgl. Mønt- og Medailllesamling af stud.mag. Gert Poselt under vejledning af museumsinspektør Jørgen Steen Jensen.*
9. *Udgravningerne er omtalt i Danmarks Kirker, Københavns Amt, I pp. 31–46 (Sankt Laurentii), pp. 58–78 (Vor Frue), pp. 124–129 (Sankt Hans) og pp. 134–139 (Sankt Olai).*
10. *1455 9/4, Historisk Tidsskrift 6. rk. II, p. 336.*
11. *1365 5/4, Diplomatarium Danicum 3. rk. IV, 440; 1460 15/9, Diplomatarium Christierne Imi I, p. 117; 1455 9/4, se note 10.*
12. *I tænde øl svarer til ca. 130 l. Der er altså blevet drukket henmod 1000 moderne flasker øl.*
13. *Oversættelse af Bo Madsens latinske beretning, Historisk Tidsskrift 6. rk. II, p. 339. Teksten er aftrykt p. 356.*
14. *Agerskovs beretning er fremdraget af museumsinspektør Jørgen Steen Jensen. Den findes i Møntsamlingens bibliotek (ad FP 1542).*
15. *Der skal her henvises til den seneste behandling af et vikingetidsmateriale, Else Roesdahl: Fyrkat. En jysk vikingeborg. II Oldsagerne og gravpladsen, København 1977. Heri findes en omfattende litteraturliste.*
16. *Vedrørende keramik har de senere år bragt en række publikationer. Her skal henvises til følgende, der alle har litteraturlister: H. Hellmuth Andersen, P. J. Crabb & H. J. Madsen: Århus Søndervold, Århus 1971. – Mogens Bencard: Medieval Pottery imported into Denmark, Chateau Gaillard V (1972). – Niels-Knud Liebgott: Medieval Pottery Kilns at Faurholm in North Zealand, Acta Archaeologica 46 (1975), p. 95 ss. – Samme: Danske fund af møntdateret keramik, København 1978. – Samme: Keramikfundene fra voldstedet Pedersborg ved Sorø, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1977 (1979), pp. 118–171.*
17. *Danske helligkilder er bearbejdet af August F. Schmidt: Danmarks Helligkilder, Danmarks Folkeminder nr. 33, København 1926. – Niels-Knud Liebgott: Middelalderens kildedyrkelse, Vand er bedst, Arv og Eje 1975, pp. 17–30. – Susanne Ander-*

- sen: *Danske middelalderlige valfartskirker og -kapeller, utrykt specialeafhandling, Århus 1978.*
18. 1280 24/6, *Diplomatarium Danicum* 2. rk. II, 401; 1441 3/9, *Repertorium Diplomaticum*.. 1. rk. 7194; 1470 7/2, *ibid.* 2. rk. 2712; 1485 13/4, *ibid* 5658; 1494 11/11, *ibid* 7757 og 58; 1521 31/11, *Kjøbenhavns Diplomatarium IV*, p. 391 s.
 19. *Saxonis Gesta Danorum*, udg. ved J. Olrik & H. Ræder (1931), p. 377.
 20. *Foruden de i note 10 nævnte udgravninger, er to kirker blevet undersøgt i 1940'erne, Danmarks Kirker, Københavns Amt IV, pp. 2160–63 (Alle Helgens) og pp. 2163–65 (Sankt Dionysii). Desuden skal nævnes Olaf Olsen: St. Jørgensbjerg kirke, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1960, pp. – Samme: Sankt Ibs kirke i Vindebode. Et bidrag til Roskildes ældste historie, Fra Københavns Amt 1962, pp. 61–87.*
 21. *Således er alle begravelserne regnet for hørende til én kirkegård i Danmarks Kirker, Københavns Amt, I, pp. 130–132.*
 22. *Der er gjort rede for lokaliseringen af Sankt Pauls kirke i Ingrid Nielsen: Topografiske problemer i det middelalderlige Roskilde III: Bebyggelse langs Algade og Skomagergade, Historisk Årbog fra Roskilde amt 1979 (i trykken).*
 23. *Om Roskildes middelalderlige møller se Ingrid Nielsen: Topografiske problemer i det middelalderlige Roskilde II: Hospitalet og møllerne, Historisk årbog fra Roskilde amt 1978, pp. 87–106.*
 24. *Se f.eks. 1253 17/5, Diplomatarium Danicum* 2. rk. I, 104; 1468 7/6, *Repertorium Diplomaticum*... 2. rk. 2435; 1489 29/7, *ibid* 6562.
 25. *Danmarks Kirker, Københavns Amt I, p. 141 s.*

Nogle synspunkter på Roskildes middelalderlige lertøj

Niels-Knud Liebgott

SUMMARY:

Some aspects of the medieval pottery from Roskilde

Roskilde is the town in Denmark which has contributed the largest amount of medieval pottery to the collections of the museums. Today the pottery is divided among Roskilde Museum, The National Museum and Roskilde Domkirkemuseum. This dispersion of the material is partly the reason why an overall scientific survey has not yet been made.

So far no pottery kilns or other safe evidence of a local production have been found at the many excavations made in Roskilde. In the article it is discussed whether the existence of a local production may be inferred from the occurrence of several uniform vessels found only within a certain locality. A specific group of pots, »gravpotterne«, i.e. different types of uniform vessels (figs. 3 & 4), can, regarded as a type, be found all over Northern Zealand and may have been produced in the kilns of Farum Lillevang.

In the Middle Ages Roskilde was a religious and administrative centre with good traffic connections. It is therefore not surprising that types of pottery which are known from all the East Danish region recur in the earth finds from Roskilde. Thus the large glazed jugs (fig. 6)

are strongly related to types found in Copenhagen and in the castle of Næsholm. As an example of a possible »local group« the large bellshaped jugs from St. Hans fountain (fig. 7) are emphasized, for which the hitherto best parallels must be sought in a find from the neighbouring town Holbæk (fig. 7).

Besides the Rhinish stoneware the pottery from Roskilde comprises many examples of imported ware. Two nearly complete vessels, possibly of Netherlandish origin, are seen on fig. 8, but the collection of fragments is likewise rich in imported pieces.

Generally spoken the pottery from Roskilde has been unearthed under very uncertain dating conditions. An important exception is the coin dated jug, fig. 9 – dated to about 1350 A.D. – which is not unique, contrary to most of the other Danish coin dated vessels, since it has at least 2 good parallels from Roskilde.

Niels-Knud Liebgott

Nogle synspunkter på Roskildes middelalderlige lertøj

Ingen anden by inden for Danmarks nuværende grænser har leveret så megen middelalderlig keramik som Roskilde. Da man i 1972 på Forhistorisk Museum, Moesgård, for første gang søgte at samle det danske middelalderlertøj til en udstilling, udgjorde Roskilde-keramikken i alt 60 hele, eller næsten hele, stykker af de i alt ca. 350 katalognumre – og var dermed langt de største enkeltindslag i udstillingen!¹⁾ Kun henvend halvdelen af disse katalognumre befinder sig i Roskilde Museum. Resten er fordelt på Domkirkemuseet og Nationalmuseet. Denne spredning af materialet bærer utvivlsomt – sammen med den forholdsvis ringe interesse for det middelalderlige

lertøj hos de ældre forskere – en del af skylden for, at Roskilde-keramikken aldrig har været underkastet en samlet videnskabelig bearbejdelse. En sådan gennemgang og bearbejdelse bør ikke kun omfatte de hele kar, men må tillige medtage det kolossalt store skårmateriale, der vil kunne skabe kontinuitet og udfylde hullerne i det billede, som de tilfældigt overleverede hele stykker nødvendigvis må frembyde.

Hermed er ikke sagt, at Roskilde-lertøjet helt er blevet forbigået i det middelalderarkæologiske studium. De store klokkeformede kander fra Sct. Hans kilde (fig. 7) har talrige gange været anvendt i litteraturen som eksempler på højmiddelalderens fornemste danske lertøj.²⁾ Et enkelt samlet skårfund fra Sct. Ib's kirke har desuden med spændende resultater været genstand for en egentlig bearbejdelse, hvilket nærmere skal omtales nedenfor.³⁾ Hverken denne undersøgelse eller en nyligt afsluttet behandling af »gravpotterne« – d.v.s. den store samling lertøj fundet i kirkernes middelalderlige grave – er endnu ikke blevet trykt, og er derfor indtil videre forbeholdt en snæver kreds af fagfæller.⁴⁾

Middelalderarkæologen har i den seneste generation indset, at keramikken for ham kan have samme betydning, som den forhistoriske arkæolog altid har tillagt denne genstandsgruppe. Som regel udgør lertøjet en betragtelig del af det samlede fundinventar, og kan – hvis

detalkendskabet til stadighed forfines – aftvinges en mængde vigtige oplysninger til forståelsen af det arkæologiske objekt. Ved mange undersøgelser udgør keramikken således det vigtigste hjælpemiddel til dateringen, men kan tillige indeholde en mængde oplysninger af bredere kulturhistorisk interesse. Lertøjet placerer fundet i dets sociale miljø, fortæller om håndværkets tekniske og kunstneriske stade og giver oplysninger om handel og forbindelser til fremmede egne såvel som det vitale samspil med byens opland.

Flere detailstudier må imidlertid gennemføres, før de væsentligste spørgsmål kan besvares og et rimeligt dækkende billede af Roskildes middelalderlige keramik kan tegnes. Det er dog allerede på nuværende tidspunkt fristende, at prøve at trække nogle hovedlinjer op, omend det må understreges, at grundlaget er spinkelt, og at det, som her antydes, meget vel vil kunne ændres selv på væsentlige punkter, efterhånden som de mere detaljerede undersøgelser skrider frem. Når Roskilde-keramikken tages op ved denne lejlighed, har det en særlig aktual baggrund. Roskilde Museum kan på dagen for sit jubilæum glæde sig over en netop tilendebragt registrering af middelaldersamlingen, som vil betyde en stor lettelse ved det videre arbejde bl.a. med skårsamlingen. Dette er så meget vigtigere, da en fornyet arkæologisk aktivitet i byen vil medføre nye og omfattende tilgange. Inden for

de sidste par år har Nationalmuseet og Roskilde Museum i forening gennemført fire store udgravninger i bymidten i forbindelse med nybyggeri. Fra 1978 løber Roskilde Amtskommunes projekt til afhjælpning af ungdomsarbejdsløsheden: »Arkæologi-78« og »Arkæologi-79«. Roskilde Museum har sæde i styringsgruppen for projektet, virker som koordinator og modtager samtlige fund fra udgravningerne i byen. Skal resultaterne af disse undersøgelser stå mål med forventningerne, må fundstoffet efterbearbejdes og ikke ende som støvet dokumentationsmateriale.

Der er altså god grund til at ønske sig, at nogen snarest muligt tager fat på arbejdet med Roskilde-keramikken. Og der er som nævnt nok at tage fat på. I museets gamle opstilling bugner otte montrer af lertøj, og på magasinhylderne ligger de seneste års fund som studiemateriale. En særlig interesse knytter der sig til den grå- eller sortbrændte keramik. Det er blandt disse skår af en lertøjstype, som har bevaret sit oldtidspræg med det groftmagrede gods og fremstillet under lave brændings-temperaturer, man skal søge de ældste fund. »Østersøkeramikken«, en oprindelig slavisk lertøjsform, er dominerende. Kendetegnende herfor er potternes bikoniske form, den flade bund og den indridsede dekoration bestående af en omløbende spiralfure ofte kombineret med bølgelinjer, skråhakborter el. lign. (fig. 1). Denne kera-

mik er kendt herhjemme fra 1000-årene og et århundrede frem.⁵⁾ Man vil imidlertid blandt Roskilde-skårene, der er opsamlet mange steder i byen, forgæves lede efter stumper af vikingetidens lertøjsformer. Harald Blåtands Roskilde har endnu ikke givet sig til kende i det arkæologiske fundmateriale.

Til 1000-årenes slutning må også henregnes den keramik, som fremkom ved Nationalmuseets undersøgelser i Sct. Ib's kirke i 1959, og hvortil der o.f. kort er henvist. Der blev ved den lejlighed opsamlet hundreder af potteskår, der må henføres til en bebyggelse, som lå på stedet inden den første trækirke vel engang i 1000-årene blev opført her.⁶⁾ Bydelens middelalderlige navn: »Vindebode« er blevet opfattet som et udtryk for, at en gruppe vendiske borgere skulle have haft deres tilholdssted her. Det var derfor interessant at undersøge, om den slavisk inspirerede »Østersø-keramik« herfra kunne bestemmes som importeret. Denne analyse er foretaget og med overraskende resultat.⁷⁾ Det viser sig nemlig, at skårenes randformer og dekoration er så ensartet, at det må antages, at keramikken er fremstillet lokalt - d.v.s. i Roskilde eller nærmeste omegn. Hvis lertøjet var bragt hertil fra f.eks.

Fig. 1: Et lille udvalg skår af »Østersø-keramik« fra Roskilde Museums righoldige samling. Denne slavisk inspirerede keramiktype var i 1000-1100-årene dominerende i det østdanske område. (Foto: Richard Frederiksen).

de slaviske kystegne, ville man kunne forvente en større spredning i typerne.

Således ansporet af en mulig keramikproduktion i 1000-årenes Roskilde kan man gå på jagt efter yderligere tegn på, at Roskilde altid har kunnet brødføde en pottemager. Den nyere tids pottemageri er jo så glimrende dokumenteret. Det af Roskilde Arkæologiklub i 1970 udgravede pottemageri fra 1600-årene i Algade kan besees i museet, og affald fra et henved hundrede år yngre pottemagerværksted blev ligeledes i Algade fremdraget ved en udgravning i 1978.⁸⁾ Begge disse pottemagerier stammer fra en periode, hvor velsagtens hver eneste købstad i landet havde sin egen pottemager. Spørgsmålet for Roskildes vedkommende må være, om der kan fremskaffes indicier på en ubrudt lervarefremstilling fra den ældste middelalder og frem til moderne tid. At en stort anlagt keramik-industri har hørt til Roskildes erhverv i høj- og senmiddelalderen er klart blevet vist gennem Nationalmuseets udgravninger i 1975-76 på Bistrups jorder. Her blev påvist flere store ovne, hvori man har fremstillet såvel bygningstegl som glaserede, reliefornamenterede gulvfliser.⁹⁾ Netop produktionen af de glaserede bygningsdele har normalt været sat i forbindelse med pottemagerens virksomhed, men i Bistrup mangler fortsat selve pottemagerovnen såvel som fejlbrændte skår, der kan bevise, at pottemageri her har fundet sted.

Af middelalderlige pottemagerværksteder er der i Danmark hidtil kun fundet to – Farum Lillevang og Faurholm – begge i Frederiksborg amt.¹⁰⁾ Fejlbrændte produkter i lidt større mængde er desuden fundet i Svendborg og Illerup ådal ved Skanderborg.¹¹⁾ Forbindelsen mellem de nordsjællandske pottemagerier og keramikken fra Roskilde skal siden diskuteres, og det må her være tilstrækkeligt at fastslå, at selv det ringeste sikre spor af middelalderlig lertøjsfremstilling i Roskilde fortsat mangler.

Hvilke muligheder har vi da for at udskille keramiske produkter, som med overvejende sandsynlighed kan antages at være fremstillet i Roskilde eller byens nærmeste omegn? Fremgangsmåden må være beslægtet med den, som er blevet anvendt på det o.f. omtalte keramikfund fra Sct. Ib. Der må foretages en vurdering af lertøjets egenart og stykkernes fællestræk. Hvis en og samme keramikform optræder i flere, stort set identiske eksemplarer – og da gerne fra flere fundlokaliteter i byen – er der ret stor sandsynlighed for, at producenten skal søges lokalt. Det hører så afgjort til sjældenhederne at finde flere identiske lerkar selv indenfor et helt byområde. I Roskilde er den samlede fundmængde imidlertid så stor og fundomstændighederne så heldige, at vi her står over for en undtagelse fra hovedreglen.

Bliver vi et øjeblik ved den slavisk prægede »Østersø-

*Fig. 2:
Potten er opsamlet fra en tidlig middelalderlig brønd i Skomagergade.
Endnu i tiden omkring 1200 fremstillede man disse håndbyggede kar
på oldtidsmaner. (Foto: Dorthe Passer).*

keramik«, finder vi et godt eksempel på det netop omtalte forhold. Den fuldstændigt bevarede potte gengivet på fig. 2 er opsamlet af en tidlig middelalderlig brønd ved udgravninger i den gamle Postgård i Skomagergade.¹²⁾ Potten er blevet til engang i 1100-årene. Den bikoniske form, den flade bund og den indridsede spiralfure er som nævnt generelle træk ved keramiktypen som helhed. Derimod er det skarpkantede skulderknæk og den i skarp vinkel udadbøjede mundingsrand meget karakteristiske og forekommer så vidt vides ikke i andre sjællandske fund. De nærmeste paralleller skal søges i Roskilde selv. I museet opbevares tre store skårflager af ligeså mange potter med samme særprægede form som den hele fra Skomagergade.¹³⁾ Tør vi overhovedet tage forekomsten af flere ensartede kar til indtægt for en lokal produktion, må disse fire potter være resultatet af en sådan.

Vender vi os nu til den store, ret uhomogene gruppe lerkar, som går under betegnelsen »gravpotter«, er det muligt at påvise endnu større serier af næsten identiske kar. For den gråbrændte keramik's vedkommende er her valgt en »blødbrændt«, fladbundet potte med udadbøjet mundingsrand (fig. 3). Netop hvad randformen angår, er disse potter ikke uden slægtskab med den o.f. omtalte, men noget større potte fra brønden i Skomagergade. Også denne gravpote-variant optræder i fire eksemplarer. Tre er fundet i murede begravelser i Domkirken, en i en

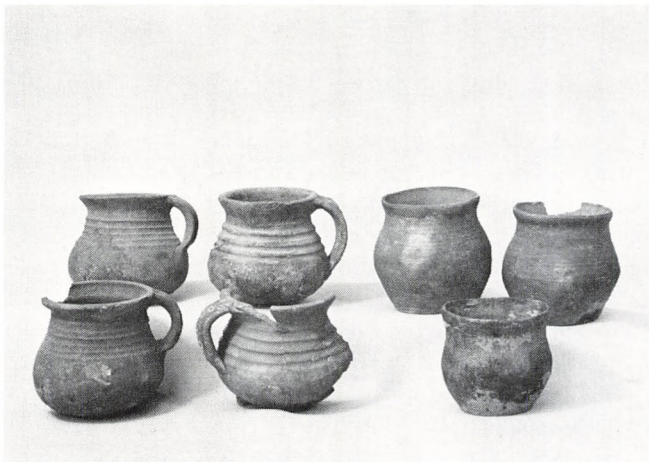

Fig. 3: (Herover)

Udvalg af gråbrændte »gravpoter« fra kirker i Roskilde. De fladbundede pletter til højre er håndopbyggede og beslægtede med »Østersøkeramikken«. De 4 hankepletter til venstre er oprejtede på hurtigtløbende drejeskive. Potterne i forgrunden til højre og i midten opbevares i Roskilde Museum. De øvrige er i Nationalmuseet. (Foto: Dorthe Passer)

Fig. 4: (Herover, til højre)

Et udvalg af de rødbrændte, udvendigt glaserede »gravpoter« fra Roskilde. Potterne i forgrunden til venstre og til højre er fra Sct. Laurentii kirke og opbevares i Roskilde Museum. De øvrige pletter er fundet ved udgravninger i domkirken og er nu i Nationalmuseet. (Foto: Dorthe Passer).

grav i Vor Frue kirke.¹⁴⁾

En lidt større serie udgør i alt fem små, gråbrændte kuglepletter med ørehank (fig. 3). Tre af disse er fundet i Domkirken, to i Vor Frue!¹⁵⁾ Denne pottetype – såvel med som uden ørehank – er godt repræsenteret i Roskilde Museums samlinger, også fra fundlokaliteter uden for de kirkelige stiftelser.

Den største serie inden for gravpottterne består af ni næsten helt ens kuglepletter på tre ben og forsynet med

ørebank. Her – som for de to tidligere omtalte grupper – er der tale om drejeskivearbejder, men som noget nyt møder vi nu det rødbrændte lertøj med udvendig klar eller svagt grønlig blyglasur (fig. 4). Med en datering, der støtter sig på formen af de grave, hvori potterne er fundet, til ti-årene omkring midten af 1200-tallet, udgør disse potter de tidligste eksempler på rødbrændt, glaseret lertøj herhjemme. Potterne, der er velrepræsenterede i Roskilde-jordfund fra spredte lokaliteter, optræder i tre eksemplarer fra grave i Domkirken, tre fra Laurentii kirke, to fra Vor Frue og et enkelt fra Sct. Clara kloster.¹⁶⁾

Selv om disse karformer ikke var repræsenteret i en verdslig fundkontekst, ville spredningen over flere kirker være tilstrækkeligt til at vise, at en pottemager udenfor den enkelte stiftelse må have optrådt som leverandør. Men er dette nu tilstrækkeligt til at vise, at der er tale om en lokal pottemager? Følger vi den hidtil benyttede fremgangsmåde, må svaret blive et ret sikkert ja. Lighederne mellem gravpotterne – og da især de små gråbrændte kuglepoter – og produktionen fra pottemagerværkstedet i Farum Lillevang har imidlertid været fremhævet, uden

*Fig. 5:
Et stort antal kander - meget lig denne, fundet i Algade og nu i Roskilde Museum - er blevet fremstillet i det senmiddelalderlige pottemagerværksted i Farum Lillevang. (Foto: Dorte Passer).*

at man dog har turdet tage endelig stilling til Farum som fabrikationsstedet.¹⁷⁾ Synspunktet kunne udvides til at omfatte de trebenede, glaserede potter, for sådanne har også været fremstillet i Farum i stort tal – ligesom i øvrigt kander af et udseende meget lig den, som er fundet i Algade og her gengivet på fig. 5.¹⁸⁾

De stærkt fejlbrændte potter fra Farum Lillevang vanskeliggør en sammenligning og identifikation med produkter, som har fundet vej til forbrugerne. Lergodsanalyser af den art, man for tiden eksperimenterer med på Risø, vil måske med tiden give et sikkert svar.¹⁹⁾ Skulle det vise sig, at gravpotterne fra Roskilde virkelig er fremstillet i Farum Lillevang, rokker det imidlertid ikke afgørende ved den fremførte påstand, at flere identiske lerkar fra én fundlokalitet indikerer stedlig fabrikation for så vidt typen ikke kendes andet steds fra. Når det gælder Farum Lillevang værkstedet, gør særlige forhold sig nemlig gældende. Medens lervarefremstillingen i f.eks. Faurholm har været beskeden og har taget sigte på en lokal kundefreds, har produktionen i Farum været så stort anlagt, at pottemageren har kunnet forsyne et stort marked.²⁰⁾ Blot en lille del af hans produktion har muligvis via de ugentlige torvedage fundet vej til Roskildeborgeres husholdninger og til kirkerne, hvor de bl.a. fandt plads i begravelsesceremonierne.

Det må nok erkendes, at spørgsmålene omkring ler-

Fig. 6:

Den store glaserede kande med klar eller grønlig glasur og pålagte ornamenter i form af zigzag-borter og stemplede knopper er rigeligt repræsenteret i Roskilde Museum. De to kander til højre er begge fundet i en brønd i skomagergade. Kanden til venstre fremkom for nogle få år siden ligeledes ved gravearbejder i Skomagergade. (Foto: Dorthe Passer).

Fig. 7: (Overfor)

De store særprægede kander fra Sct. Hans kilde er velkendte fra publikationen om middelalderens danske lertøj. Formmæssigt har de stået alene, indtil de to kander i forgrunden til venstre fremkom ved udgravninger i Holbæk i 1974. (Foto: Dorthe Passer).

varernes fremstillingssted endnu kun kan besvares med stor usikkerhed. Et knapt så finmasket net anvendt ved beskrivelsen af det danske middelalderlertøj gør det dog muligt at udskille egnspræg – eller som det er blevet kaldt: »lokalgrupper«.²¹⁾ Som eksempler herpå kan nævnes den gråbrændte kandes jyske og fynske varianter, medens den dekorerede, glaserede kande hovedsagelig er at betragte som et nordsjællandsk fænomen, hvilket som nævnt også gælder for den rødbrændte, glaserede kuglepote med tre ben og ørehank. Set i denne lidt bredere sammenhæng placerer Roskilde sig centralt. Byens stilling som kirkeligt og forvaltningsmæssigt hovedsæde og dens trafikale placering ved mødet mellem landevejen og fjorden forklarer måske til dels det faktum, at man i Roskilde Museum kan se prøver på snart sagt alt, hvad sjællandsk pottemageri i middelalderen har haft at byde på. De glaserede gravpottes (fig. 4) og kanden fra Algade (fig. 5) peger som nævnt på forbindelser med området øst for fjorden. De prægtigt dekorerede kander fra en højmiddelalderlig brønd i den gamle postgård i Skomagergade samt en fuldstændig bevaret kande nylig fremkommet ved gravearbejder ligeledes i Skomagergade (fig. 6) har gode paralleller i københavnske eksemplarer²²⁾ men knytter sig på den anden side, som type betragtet, nært til de velkendte kander fra borgen Næsholm i Holbæk amt.²³⁾

Som noget specifikt roskildensisk har man hidtil betragtet de to klokkeformede kander fra Sct. Hans kilde (fig. 7). Dekorationsdetaljerne i form af pålagte, bemalede skæl og stemplede rosetter er elementer, som genfindes i hovedparten af det allerede omtalte materiale. Den særpregede klokkeform med den store standflade har imidlertid indtil for nylig været forbeholdt disse to kander alene. Ved udgravninger i »Borgergården« i Holbæk 1974 fremkom dog to senmiddelalderlige kander af samme grundform (fig. 7).²⁴⁾ Kanderne er væsentlig mindre end Roskilde-eksemplarerne. Glasur og dekoration adskiller sig også på så væsentlige punkter, at vi næppe tør regne med samme produktionssted. Af hensyn til det fortsatte arbejde med øget nuancering af »lokalgruppe«-begrebet, er det imidlertid værd at mærke sig, at de nærmeste sidestykker til Sct. Hans kilde kanderne skal søges i nabokøbstaden.

Kan hovedparten af Roskilde Museums samling af middelalderligt lertøj indplaceres i de sjællandske »lokalgrupper«, bliver der dog en lille rest tilbage, som p.g.a. godsets og glasurens farve og art eller særlige dekorations-elementer virker meget fremmedartet. Der tænkes her i første række på det hårdtbrændte stentøj, som ikke har været produceret herhjemme i middelalderen. De store fabrikssteder, som forsynede hele Europa med denne massevarer, lå langs Rhinen, hvor de nødvendige ler-

forekomster findes. Selv om stentøjet falder uden for te emnes rammer, må det dog nævnes, at Roskilde Museum foruden nogle få fuldstændigt bevarede stobe og bægre tillige har en stor skårsamling af stentøj, som rækker helt tilbage til 1200-årenes slutning.

Også blandt det egentlige lertøj finder vi sikre importstykker, og da rigest repræsenteret i skårsamlingen. På figur 8 er imidlertid afbildet to næsten hele kar, begge af nederlandsk oprindelse. Kanden, der er fundet på Domkirkepladsen, er af rødbrændt ler. Ydersiden er dækket af en spættet grøn glasur lagt på en pibeltersbegitning. Dekorationen består af borter udført med rullestempel. Alle disse træk gør det sandsynligt, at kanden er af flamsk oprindelse.²⁵⁾ Den lille trebenede gryde af rødbrændt ler og med klar blyglasur er snarest af nordhollandsk herkomst. Gryden, der er fundet i en brønd på Dronning Margrethesvej, har sine nærmeste sidestykker i fundet fra et 1400-tals pottemagerværksted udgravet i Utrech.²⁶⁾ Karakteristiske træk er her randpartiets lille krave og grydebenenes »løvefødder«.

Henvend 150 - 200 år adskiller kanden og den yngre gryde i alder. Disse dateringer er ikke opnået gennem informationer, som knytter sig til fremdragelsen af lertøjet. Dette er en svaghed, som desværre generelt præger Roskilde-keramikken. En vigtig undtagelse herfra udgør den enestående samling gravpotter, som udfra de grave,

*Fig. 8:
Det importerede lertøj i Roskilde kan bedst studeres i Museets skårsamling. Her er dog vist to næsten hele stykker; en trebenet kuglepote, vistnok af nordhollandsk oprindelse samt en grønglaseret, dekoreret kande fra de sydlige Nderlande. (Foto: Dorthe Passer).*

hvori de er fundet, i hvert fald groft kan dateres. Disse potters betydning for dateringen af det danske middelalderlertøj må ikke undervurderes, selv om visse metodiske vanskeligheder knytter sig til benyttelsen af denne fundgruppe.

*Fig. 9:
To næsten identiske kander fundet ved anlægsarbejder i Roskilde. Kanden til venstre er opsamlet i Algade, medens potten til højre - dateret til ca. 1350 gennem indholdet af mønter - blev fundet i resterne af det nu forsvundne Duebrødre kloster. (Foto: Dorthe Passer).*

Endnu et Roskilde-bidrag til dateringen af dansk middelalderlertøj må nævnes. Det er den lille rødbrændte kande med ujævn grønlig glasur (fig. 9), som i 1918 blev fundet i forbindelse med anlæggelsen af Duebrødrevej.²⁷⁾ Kanden lå hengemt i fundamentet til en af Duebrødre-

klostrets nedrevne bygninger. Den indeholdt 216 hele og 121 overklippede mønter. En del – 29 stk. – var sterlinge, resten nordtyske hulpenninge. Heraf var yngste mønt præget kort efter 1344. Disse omstændigheder placerer kanden i serien af »møntdateret« keramik – d.v.s. lerkar, som gennem indholdet af mønter anses for at være temmelig præcist daterede. Fra det danske område kendes i alt 55 sådanne lerkar fra 44 fund. Flere af disse stykker er unikke og har derfor endnu ikke haft den helt store betydning ved sammenligningen med andre fund. For Duebrødre kanden gælder imidlertid det – man fristes næsten til at sige almindelige – Roskildeforhold, at den ikke optræder alene. En fuldstændig identisk kande er nemlig opgravet i Algade (fig. 9) og et par skår af en tilsvarende kande blev i 1977 fundet ved udgravningen på »Fjordvillas« grund.²⁸⁾ En minutøs gennemgang af skårsamlingen i Roskilde Museum vil muligvis bringe endnu flere eksemplarer for en dag. Skulle dette ikke være tilfældet, vil gennemgangen i hvert fald uden tvivl medføre nye spørgsmål vedrørende Roskildes middelalderlige keramik og nogle brikker vil måske falde på plads. Opgaven ligger og venter!

Noter og henvisninger:

I det følgende er disse forkortelser anvendt ved angivelse af museum:

RDM = Roskilde Domkirkemuseum

RM = Roskilde Museum

NM2 = Nationalmuseets 2. afd.

1. I forbindelse med udstillingen blev udgivet et katalog; Bencard, M. & Roesdahl, E.: *Dansk Middelalderlertøj 1050-1550. Jysk Arkæologisk Selskabs Håndbøger I (Århus 1972)*. Roskilde-lertøjet udgør kat.no. 14-74.
2. *Vistnok første gang afbildet i: Uldall, K.: Keramik (ed. Andersen, J. & Steen Møller, V.) København 1946.*
3. *Andersson, K.: Den vendiska keramikern från Dalby. Analys och jämförande studie till belysning av de dansk-slaviske relationerna under 1000-talet. Utrykt lecentiat afhandling afleveret til Lunds Universitet u.å.), s. 86-93.*
4. *Madsen, P. K.: Gravpotte-grave og gravpotter med særlig vægt på forholdene i middelalderens Danmark. Utrykt specialeafhandling indleveret til Århus Universitet (1978).*
5. *Liebgoth, N.-K.: Keramik fra vikingetid og middelalder. København 1978, s. 10 ff.*
6. *Olsen, O.: Skt. Ib's kirke i Vindebode. Fra Københavns Amt 1962, s. 61-87.*
7. *Jvfr. note 3.*
8. *Undersøgelsen i Algade 43-45 blev i 1978 udført af stud. mag. Richard Frederiksen for Roskilde Museum, hvor også fundmaterialet befinder sig.*
9. *Aamann Sørensen, M. & Als-Hansen, B.: Bistrup Teglværk. Udkommer som særhæfte på forlaget Hikuin 1980.*
10. *Farum Lillevang: Nielsen, K. K.: Fund af et middelalderligt pottemagerværksted i Farum Lillevang. Frederiksborg Amts Aarbog 1955.*
Nielsen, K. K. & Larsen, T. W.: Udgravning i Farum Lillevang. Årsskrift udgivet af Historisk Forening for Værløse Kommune 1971.
Faurholm: Liebgoth, N.-K.: Medieval Pottery Kilns at Faurholm in North Zealand, Denmark. Acta Archaeologica 46, 1975.
11. *Bencard, M. & Roesdahl, E.: op. cit, s. 12 f.*
12. *RM 2253-111.*
13. *Skårene, der ikke har nærmere proveniens indenfor Roskilde, har inv.nr. RM 2214-111, 2215-111, 2216-111.*
14. *NM2 D2695a, RM 31/33, RDM no. 2 & 4.*
15. *RDM no. 8, NM2 D2694a, NM2 u.nr., NM2 D8467, RM 505/56.*
16. *RM 4/1932, RM 5/1932, RM 190/55, RM 33/33, RM 34/33, NM2 CMXXII, NM2 CMXXII, NM2 D2703b, NM2 D12107.*
17. *Bencard, M. & Roesdahl, E.: op. cit, s. 12.*
18. *RM 2245-111.*
19. *Mejdahl, V.: i Provenance Study of Medieval, Decorated Floor-Tiles Carried out by Means of Neutron Activation Analysis. Proceedings of the 18th International Symposium on Archaeometry and Archaeological Prospection. Bonn 1978.*

- Mejdahl, V.: *Proceedings of the Nordic Conference on Thermoluminescent Dating and other Archaeometric Methods*. Uppsala 1976.
20. *Den foreløbige gennemgang af dette store fund viser, at f.eks. mere end 1000 af de små trebenede pletter er blevet kasserede efter brændingen. Bencard & Roesdahl: op. cit, s. 10.*
 21. *Bencard, M. & Roesdahl, E.: op. cit, s. 17 ff.*
 22. *Københavns Bymuseum, inv.nr. 1958:58, samt to u.nr. begge fundet i »Kong Hans Vingård«. Se Bencard & Roesdahl: op. cit. kat. no. 6-8.*
 23. *la Cour, V.: Næsholm. København 1961, passim.*
 24. *Østergaard Christensen, J. L.: Undersøgelser og besigtigelser. Museet for Holbæk og Omegn, Årsberetning 1974-75, s. 21 ff. De to kander har inv.nr. i Holbæk Museum: 21.641 og 21.642.*
 25. *Bencard, M. & Roesdahl, E.: op. cit, s. 15.*
 26. *Bruijn, A. & Hoekstra, T. J.: Utrechtse misbaksels uit 1400. Gids bij de tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht (Utrecht 1973).*
 27. *Liebgott, N.-K.: Danske fund af møntdateret keramik. Nationalmuseets Skrifter, Arkæologisk-Historisk Række bd. XVIII, kat.no. 30.*
 28. *Skårene opbevares i Nationalmuseets 2. afd. uden inventar-nummer.*

To miniatureøkser fra Roskilde

Michael Andersen

SUMMARY:

Two miniature axes from Roskilde

The function of two miniature axes from Roskilde is discussed. Their length is just 7.9 cm and 10.3 cm. Their type suggests that they date from the late Viking period or the early Middle Ages. Axes measuring less than approximately 10 cm are well-known in Scandinavian Viking period finds, and to some extent examples from the Middle Ages are seen too.

Various interpretations of the functions of these small axes have been proposed, among others their being children's toys. However, they have never been found in children's graves, but they have turned up in the graves of adults of both sexes. The two axes in question are interpreted as implements. They might be suitable for delicate woodworking or kitchen use.

Michael Andersen

To miniatureøkser fra Roskilde

På Roskilde Museum indtager samlingen af jordfund fra byen en fremtrædende plads. Mange genstande udmærker sig på forskellig vis. Her skal omtales to økser, der er interessante på grund af deres ringe størrelse.

Som for så mange andre økser rundt omkring på vore museer gælder det desværre også for disse to, at de er løsfund. Den mindste (fig. 1) er fremkommet på grunden Algade 7 i 1963. Mere kan der ikke siges om fundomstændighederne. Den største (fig. 2) er fundet et sted i omegnen af Roskilde.

Den mindste måler 7,9 cm fra æg til nakke målt midt for skafthullet og vejer 85 g. Bladets underkant er lidt kraftigere udsvunget end overkanten, nakken er flad, og

der er fire afrundede skaftflige. Skafthullets bagside er plan, de andre sider er rundede. Bevaringstilstanden er udmærket.

Den største økse måler 10,3 cm fra æg til nakke målt midt for skafthullet og vejer 145 g. Dens blad er også lidt kraftigere udsvunget forneden, og nakken er flad. Derimod ses der ingen skaftflige, og skafthullet er rundet. Øksen er temmelig korroderet, og der er således intet i vejen for, at den oprindeligt har haft skaftflige.

Typemæssigt tilhører begge økserne på grund af det relativt slanke blad med den skæve æg den yngste vikingetid og ældre middelalder. Den mindste af økserne har en stor lighed med type L i Jan Petersens øksetypologi bl.a. på grund af de afrundede skaftflige!¹⁾ Denne type dateres til tiden fra midten af 900-tallet og ind i middelalderen. Det skal indskydes, at øksen indkom til museet sammen med en del skår af østersøkeramik, formentlig fra 1100-tallet, som var fremkommet ved samme lejlighed. Dette kan støtte dateringen, som i alle tilfælde må have en bred margin, når der er tale om økser.

Miniatureøkser hører ikke til de store sjældenheder blandt vikingetidens fund, og også middelalderlige eksemplarer kendes. Sætter man ca. 10 cm som maksimumlængde, kan man finde adskillige rundt omkring på vore museer. Her skal blot nævnes nogle stykker, der er publicerede.

I Ladbyskibet (900-tallet) fandtes en 10 cm lang økse i forstavnen ved hesteskeletterne.²⁾ På vikingeborgen Fyrkat (900-tallet) blev der i en grav fundet en 8,5 cm lang økse.³⁾ Ved udgravningen af vikingelandsbyen Sædding ved Esbjerg (900/1000-tallet) fandtes to ca. 10 cm lange økser, der tolkedes som snedkerværktøj.⁴⁾ På vikingegravpladsen i Hingelbjerg i Nordjylland (900-tallet) fremkom tre økser, alle 9 cm lange, i grave, som Johannes Brøndsted har tolket som mandsgrave.⁵⁾ En enkelt økse, kun 6,7 cm lang, er fremkommet som løsfund på vikingeborgen Aggersborg og er blevet opfattet som et stykke legetøj.⁶⁾ Fra tidlig middelalder kendes et eksemplar fundet i en mandsgrav ved Viborg Domkirke.⁷⁾ Endelig kan nævnes en økse fundet i Dømmerby Å i Nordjylland, som Vilhelm la Cour har foreslået skulle være et stykke legetøj eller måske en »kommandoøkse«, en slags værdighedstegn.⁸⁾

Også i det øvrige Skandinavien er miniatureøkser velkendte. Jan Petersen nævner 14 stykker i sit værk om vikingetidens redskaber i Norge og tolker dem som amuletter.⁹⁾ I Sverige er der alene på Gotland fundet over 60 eksemplarer. Ingen af dem er kommet til veje sammen med våben, og flere af dem er fundet i kvindegrave. De dateres alle til tiden fra 900-tallet og frem!¹⁰⁾ Denne datering harmonerer iøvrigt fint med det danske materiale. Såvidt vides findes der ingen miniatureøkser herhjemme,

der med sikkerhed kan henføres til tiden før 900-tallet.

Når småøkserne skal funktionsbestemmes, må man gøre sig klart, at det for dem ligesom for store økser gælder, at man til forskellige formål har fremstillet forskellige økser. Ved bestemmelsen må størrelsen (og den dermed forbundne vægt), formen og eventuelt materialet tages i betragtning. Også fundomstændighederne kan have betydning.

I det foreliggende tilfælde er det vanskeligt at give et entydigt svar. Blot kan man med det samme fastslå, at våbenøkser kan de ikke have været, dertil er deres vægt for ringe.

Den første tanke, der falder en ind, når man ser to så små økser, er vel, at de må være legetøj. Og den forklaring kan vel aldrig helt afvises, når der er tale om løsfund. Man kan imidlertid ikke bestemme et iøvrigt tilsyneladende funktionsdygtigt redskab som legetøj alene på grundlag af dets ringe størrelse. Der må også andre indicier til, og her må det indkydes, at miniatureøkser såvidt vides aldrig er fundet i barnegrave.

Vilhelm la Cour foreslog i forbindelse med øksen fra Dømmerby Å som en anden mulighed, at der kunne være tale om en »kommandoøkse«. Han havde en pasage fra Saxos Danesaga i tankerne!¹¹⁾ Saxo fortæller om en vendisk gudestøtte forestillende guden Rygevit:

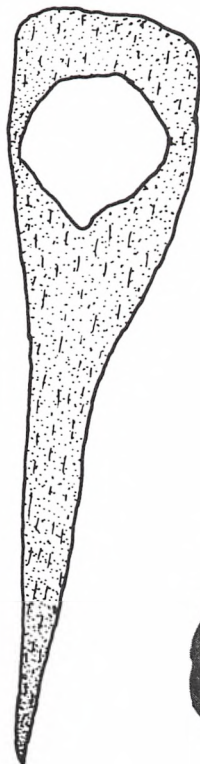
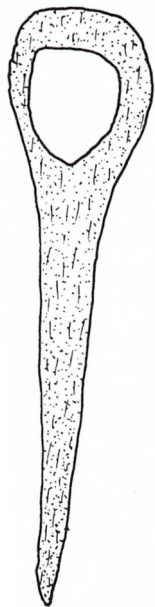

Fig. 1:
Mus. nr. 1276-63. Økse fundet Algade 7 i 1963. 1:1. (Lars Kann-Rasmussen fot./Søren Sørensen del.)

Fig. 2:
Mus. nr. 2266-111. Økse fundet et sted i omegnen af Roskilde. 1:1. (Lars Kann-Rasmussen fot./Søren Sørensen del.)

*»Han var langt førere end nogen Mand og saa høj,
at Absalon, naar han traadte ham paa Tærne,
knap kunde naa ham op til Hagen med den lille
Haandøkse, han gerne bar i Haanden.«*

Saxo kan ikke med håndøkse (*securicula*) have ment en våbenøkse. Det, at Absalon gerne bar den i hånden, kan tyde på, at han brugte den til andet end at hugge med – f.eks. til at dirigere sit mandskab. Dermed være ikke sagt, at den ikke også kunne have en huggefunktion.

Man skal nok ikke forestille sig, at nogen af de to små økser fra Roskilde har været anvendt som »kommando-økse« af den berømte roskildebisp – eller for den sags skyld af nogen anden. En hærførers værdighedstegn må formodes at adskille sig fra almindelige redskaber ved at være udsmykket på passende vis. Der findes ingen pragt-økser i miniatureformat. De fleste af de små økser er ganske prunkløse. Det nærmeste, man kommer fænomenet, er nok den omtalte økse fra Dommerby Å, som er en smukt udformet, men dog udekoreret, bredbladet økse af våbentype, samt en 9,5 cm lang økse fra Hedeby, som ved en metallurgisk undersøgelse har vist sig at være smedet af temmelig blødt jern på en måde, så det har givet en dekorativ stribet effekt. Det bløde jern formodes at have gjort den uegnet til arbejdsbrug.¹²⁾

Den norske forsker Jan Petersen har som før nævnt

foreslået, at småøkser kunne være amuletter – uden iøvrigt at uddybe teorien nærmere. Det kan muligvis gælde for de allermindste som f.eks. den nævnte økse fra Aggersborg, men stort større end denne kan en amulet næppe være, og dertil kommer, at amuletter vel som oftest er af ædlere metal.

For de gravfundne øksers vedkommende kunne man muligvis forestille sig en anden symbolsk forklaring, nemlig at den døde havde fået en lille økse med sig, som skulle repræsentere et eksemplar i fuld størrelse. Den lille økse måtte da af sparehensyn være fremstillet specielt som gravgave. Herimod taler anvendelsen i den rigt udstyrede Ladby-grav samt i gravhøjene i Hingelbjerg, hvis øvrige fund ikke levner indtrykket af fattigdom. Iøvrigt er det vel et spørgsmål, om økser i vikingetiden har været så kostbare, at man ikke kunne give de afdøde dem med i graven.

Tilbage er da den mulighed, at museets to småøkser er arbejdsredskaber. Man kan ikke med sikkerhed sige, hvad de så har været brugt til, men man kan forestille sig, at de har hørt til den personlige udrustning og har været til hjælp i mange situationer i dagligdagen. En økse kan jo ikke kun hugge, den kan også bruges som hammer.

Andre muligheder kan også tænkes. Som før nævnt er der i Sverige flere eksempler på fund fra kvindegrave,

og det kunne tyde på en anvendelse i forbindelse med »kvindelige sysler«, og her er det nærliggende at tænke på køkkenbrug. De kan ikke have været brugt som kødøkser, for en økse, der er for let til at slå folk ihjel med, er også for let til at partere dyrekroppe. Til tilberedning af grøntsager må en lille økse derimod være fortrinlig. »Køkkenøkser« kendes fra det norske Osebergskib, hvori to kvinder blev gravlagt omkring midten af 800-tallet. De pågældende økser er dog ikke af miniatureformat, men henholdsvis 16,5 cm og 18,3 cm lange. De blev fundet i agterskibet sammen med en del køkken-grej.¹³⁾

Fra nyere tid kendes et par eksempler på meget små økser til bearbejdning af træ. Således hørte en lille håndøkse til karetmagerens redskabsbestand.¹⁴⁾ Og manden, der tækkede med spån, kunne have en lille økse, hvis nakke var udformet som en hammer, således at han med det samme redskab kunne tildanne og påsømme spånen!¹⁵⁾ På Møntergården i Odense opbevares en kun 10 cm lang økse som må karakteriseres som en bil, idet den ene bredside flugter med skafthullet.¹⁶⁾ Den må have været anvendt til at glatte træ med. Fundstedet er desværre ukendt, og en datering er vanskelig at give, omend øksen sandsynligvis stammer fra nyere tid, men at den er et eksempel på en miniatureøkse med sikkert redskabspræg, kan ikke drages i tvivl.

Fordi man fra nyere tid kender til brugen af meget små økser som specialiserede arbejdsredskaber, kan man naturligvis ikke deraf slutte, at så har man også arbejdet med småøkser i vikingetid og middelalder. Men man kan sige, at har man fundet anledning til at fremstille økser i lille format i nyere tid, har man det sandsynligvis også i vikingetiden og middelalderen, hvor man i de skandinaviske lande levede i, hvad man kunne kalde en »øksekultur« – et samfund, hvor øksen hørte til blandt de vigtigste redskaber og våben.

Noter

1. Jan Petersen: *De Norske Vikingsverd. Skrifter utgitt av Videnskapsselskapet i Kristiania 1919, II. Historisk-Filosofisk Klasse No. 1. Kristiania 1920, s. 45.*
2. Knud Thorvildsen: *Ladby-skibet. Nordiske Fortidsminder VI. bind 1, 1. hefte. København 1957, s. 82.*
3. Else Roesdahl: *Fyrkat II. Nordiske Fortidsminder serie B, bind 4. København 1977, s. 126.*
4. Ingrid Stoumann: *De der blev hjemme. Esbjerg 1978, s. 58.*
5. Johannes Brøndsted: *Danish Inhumation Graves of the Viking Age. Acta Archaeologica VII. København 1936, s. 82 ff.*
6. C. G. Schultz: *Aggersborg. Vikingelejren ved Limfjorden. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1949, s. 103.*

7. *Jens Velle: Viborg domkirke – krypt og gravplads – et tolkningsforsøg. MIV 1, 1971, s. 60 ff.
Kønsbestemmelse af liget samt datering af graven ifølge venlig meddelelse fra mus.insp. Erik Levin, Viborg.*
8. *Vilhelm la Cour: Havnebondens Våben. Våbenhistoriske Årbøger bd. X, 1959, s. 36.*
9. *Jan Petersen: Vikingetidens Redskaper. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II. Historisk-Filosofisk Klasse, 2. bind, 1951, s. 339 ff.*
10. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, bd. XX. København 1976, sp. 664 (Øks).*
11. *Saxo: Danmarks Riges Krønike, bd. III (Jørgen Olrik overs.) København 1970, s. 173.*
12. *Robert Thomsen: Metallographische Untersuchungen an drei wikingerzeitlichen Eisenäxten aus Haithabu. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 5. Neumünster 1971, 30–57.*
13. *A. W. Brøgger og Haakon Schetelig: Osebergfundet, bd. II. Oslo 1928, s. 162 f.*
14. *George Nellemann og Jan Danielsen (ed.): Gamle danske Håndværk. København 1971, s. 164.*
15. *Børge Dahl: Gammelt Værktøj. Roskilde 1973, s. 21 f.*
16. *Mus. nr. 545/1956. Efter venlig meddelelse fra mus.insp. Finn Grandt-Nielsen, Odense.*

En undersøgelse i Algade 32

- og et stykke Roskilde topografi

Nils Engberg

SUMMARY:

No 32, Algade

A minor investigation of the ground of No 32, Algade, proved the supposition that St. Mikkel's churchyard did not stretch out so far towards the east as supposed in 1920 by Hugo Mathiesen.

The investigation showed some traces of medieval building activities, but in the middle of or towards the end of the 13th century the area has been intensively exploited for clay digging. At the same time 8 wells have appeared on the part of the ground that has later been covered with buildings. Whether there is a connection between the clay digging and the wells or not is uncertain, but it is possible that the exploitation of the ground can be related to the construction of the Gråbrødre Kloster (Franciscan monastery) in the 13th and 14th centuries. Part of the site of this monastery, east of St. Mikkel's churchyard, has then stretched out all the way to the Algade.

Old and recent finds of burials in the area between Algade - Hestetorvet - Store Gråbrødrestræde and a road found in 1972 at No 42, Algade, together with a new evaluation of the written sources make it probable that here we have found the disappeared St. Poul's Church.

Nils Engberg

En undersøgelse i Algade 32

- og et stykke Roskilde topografi

I 1920 sammenfattede Hugo Matthiessen sine undersøgelser af området omkring det, han mente måtte være Sct. Mikkels kirkegård med følgende udtalelse: »Det vil af det ovenfor anførte fremgå, at St. Mikkels kirkegård, meget smal, klemt inde mod nord og syd af Algade og det dermed parallelle Store Gråbrødrestræde, til gengæld har haft en anseelig udstrækning i længde fra Hestetorvet i øst til Hersegade i vest, kun adskilt – som det synes – fra denne gade med en smal strimmel grunde.«¹⁾

Der har ved flere lejligheder, som jeg senere skal vende tilbage til, i det ovenfor beskrevne område være

gjort fund af bl.a. brolægninger, som ikke synes at bekræfte Hugo Matthiessens teori om en lang smal kirkegård. Afslutningen mod vest – ned mod hersegade – kan der ikke være megen tvivl om, idet et brev i 1407 omtaler et stykke jord i »Hyrsegade på den østre side af gaden« og »mod øst strækkende sig til St. Mikkels kirkegård«²⁾ Mod øst har Sct. Mikkels kirkegård ikke nået til Hestetorvet, men hvor har den så haft sin østlige afslutning?

Det var bl.a. for at forsøge at få et svar på dette spørgsmål, at Nationalmuseet ved mus.insp. Henrik Græbe og undertegnede i juni 78 foretog en udgravning i Algaden 32.

På grunden var 2 støbte kældre fra en 1800-tals bebyggelse. Undersøgelsen foregik først og fremmest på området bag kældrene. Der blev med rendegraver lavet 3 søgegrøfter og senere blev et område mellem grøfterne afgrævet, ligeledes med maskine (fig. 1).

Det undersøgte område udviste et ensartet præg: Gruber af uregelmæssig rundet form med diameter på op til 3,5 m nærmest perforerede området (fig. 2 og fig. 3). Kun i 3 af gruberne havde vi fat i bunden og her varierede dybden fra 0,2 m–2,0 m under moræneniveau. Gruberne var fyldt op med forskellige affaldslag, der dog ikke var mulige at skille fra hinanden ved tømningen. Flere af lagene indeholdt en stærk koncentration af jernslagter.

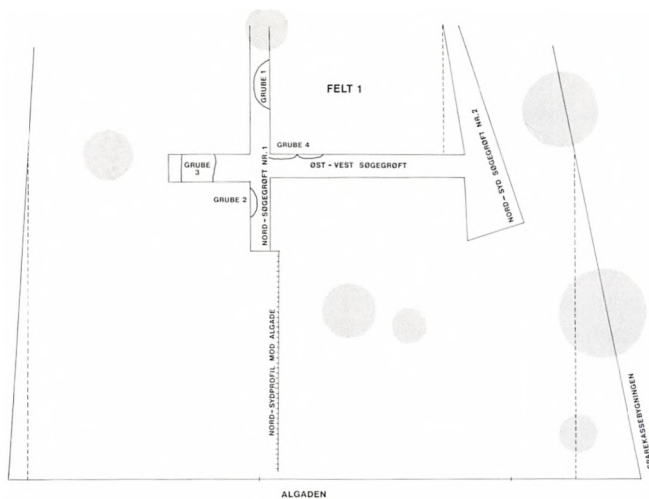
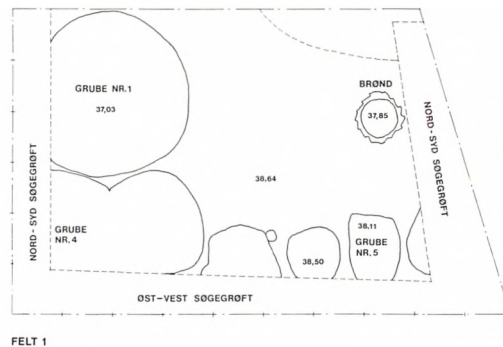

Fig. 1: (Herover)
Oversigtplan over søgegrotter og udgravningsfelt, tegn. Birgitte Videbæk.
(Mål 1:60. 2.6.78. Nils Engberg/Lars Ø. Petersen)

Fig. 2: (Herover, til højre)
Gruberne samt træsatte brønd i felt 1., tegn. Birgitte Videbæk.
(Mål 1:150. 8.6.78. Nils Engberg/Lars Ø. Petersen).

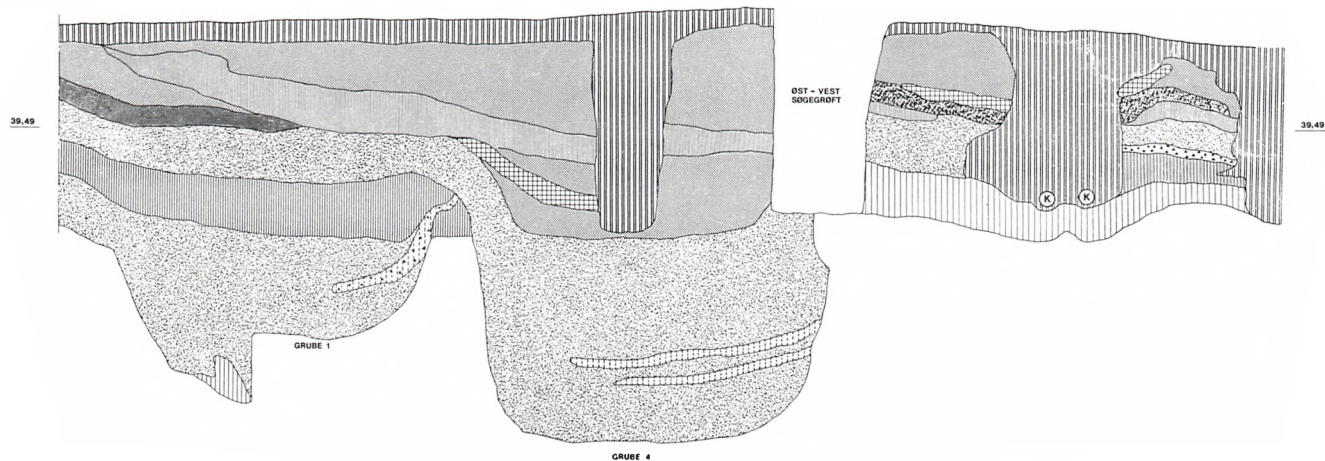

Som en afslutning på undersøgelsen fik vi fritlagt en profilvæg, der strakte sig ud mod Algaden. Bebyggelsespor kunne ikke registreres, og profilen udviste samme karakter som for det øvrige område – dvs. uregelmæssige gruber.

Foruden gruberne fremkom en brønd, der oprindelig har været træsat, men hvor træet nu var helt forfuldet og fremtrådte som lettere fedtet rødbrunlig muld. Brønden har været opført af lodret stillede brædder, der har siddet sammen efter samme princip, som en klinkbygget båd (fig. 4). Den indvendige diameter var ca. 75 cm og bunden lå 80 cm nede i moræneleret.

- Nedbrydningslag med murbrokker
- Brunt sandblandet muld med sten og knogler (oprindelige vækstlag)
- Trækulsstrib
- Sandet jordlag med små lerklumper, potteskår (uglaserede)
- Jordblandet lerlag med klumper af brændt ler
- Sort trækulholdigt jordlag
- Jordlag med små lerklumper, trækul, knogler m.v.
- Jordblandet ler
- Omrodet jordlag med lerklumper, knogler, potteskår m.v.
- Meget trækulholdigt jordlag
- Trækulholdigt jordlag med lerklumper og knogler
- Undergrundster

*Fig. 3:
Vestprofil fra N-S-søgegrøft nr. 1., tegn. Birgitte Videbæk.
(Mål 1:60. 30.5.78. Nils Engberg/Lars Ø. Petersen).*

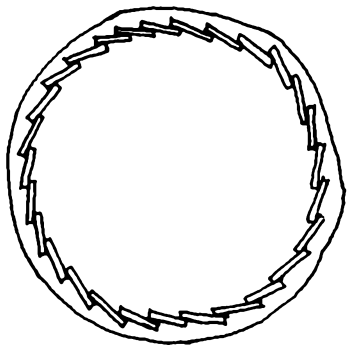

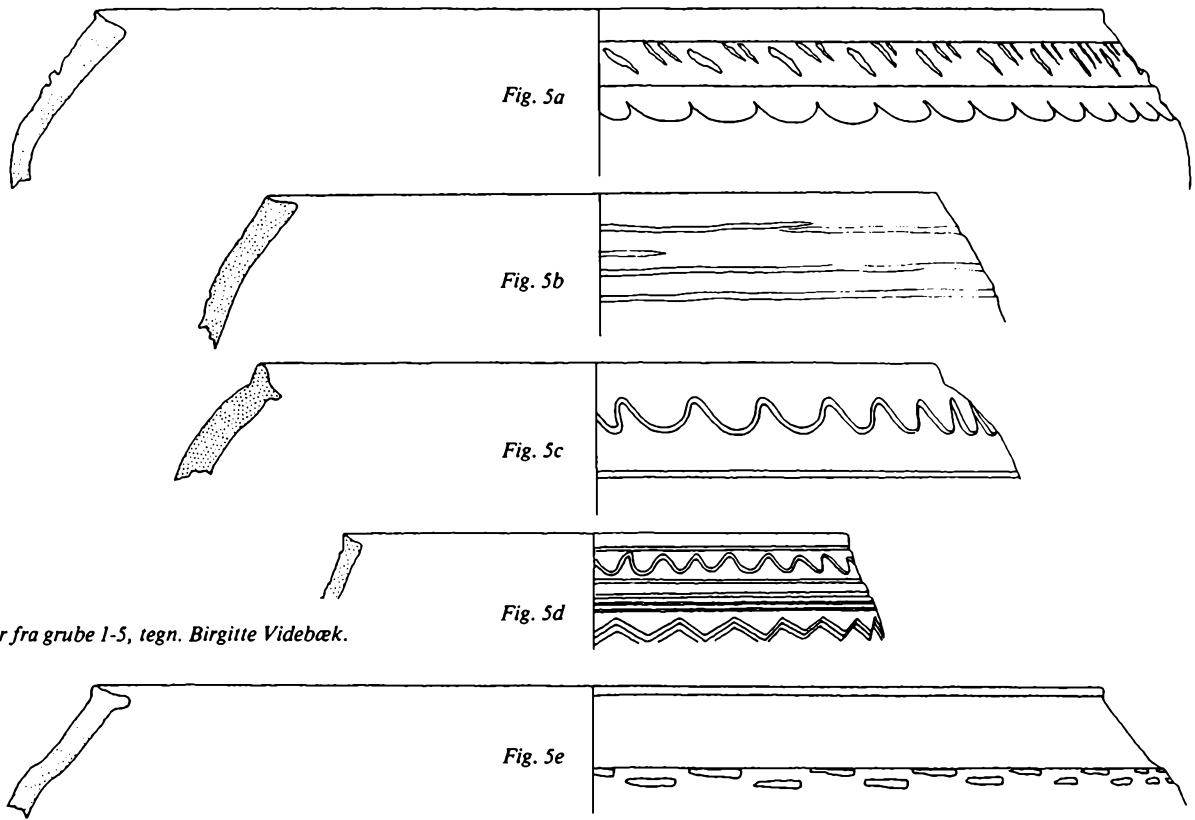
Fig. 4:
Rekonstruktion af træsatte brønd i felt 1. Bemærk den klinkbyggede opbygning, tegn. Nils Engberg. (Mål 1:20)

Efter at undersøgelsen var afsluttet viste det sig, at der under kældrene og på den ikke udgravede del af grunden var ialt 8 brønde, hvoraf nogle var op til 7 m dybe. Kun placeringen af brøndene, en omtrentlig størrelse (4 m × 4 m) samt det at de havde en eller anden form for bjælkekonstruktion blev konstateret – resten var gravet væk og støbt ud før Roskilde Museum tilfældigt fik besked om forholdet.

5 af gruberne samt den træsatte brønd blev nærmere undersøgt. Der blev i gruberne ialt fundet 236 keramikskår, hvoraf de 64 var kandeskår. Potteskårene, der for størstedelens vedkomne var velbrændte, havde grå eller gråbrun skærv og var lavet af mellemfint magret gods. Der er 29 randskår, hvoraf de 13 er afbildet på fig. 5. Formerne fremgår af figuren og m.h.t. ornamentikken var både skår med vandrette pyntelinier og med bølgelinier repræsenteret. 6 bundskår havde plan bund med skarpkantet overgang til siden. Et enkelt skår havde bundmærke (fig. 5n). Skårene er alle fra potter af østersøtype³⁾ og dateres normalt til 1100-tallet eller muligvis et stykke ind i 1200-tallet.

Kandeskårene er fra den tidlige rødbrændte type med klar blyglasur. Et enkelt havde skælornamentik. Dateringen for disse kander koncentrerer sig om perioden 1250–1350⁴⁾ Af anden glaseret keramik var 1 randskår fra et fiskefad og 2 skår fra importerede stykker.

Der blev i gruberne fundet 3 kamfragmenter. De 2 fra sammensatte dobbeltkamme, det ene fra en enkeltkam (fot. 1). Den mindste dobbeltkam er for ukarakteristisk til at typebestemmes, men den lange med konkav endeaflutning er »tilstede i 1200-tallet og vedvarer til henimod middelalderens afslutning«⁵⁾ Enkeltkammen optræder derimod sjældent i lag, der kan dateres til efter midten af 1100-tallet.⁶⁾

*Fig. 5:
Randskår fra grube 1-5, tegn. Birgitte Videbæk.*

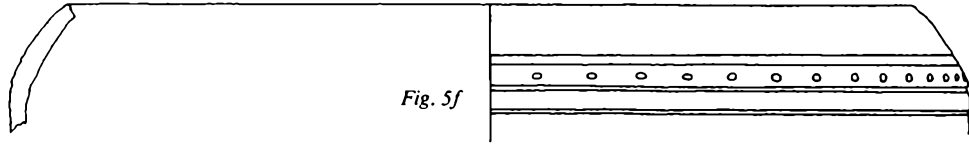

Fig. 5f

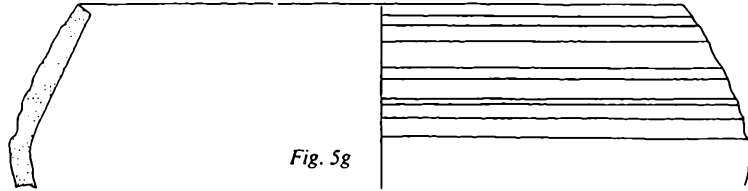

Fig. 5g

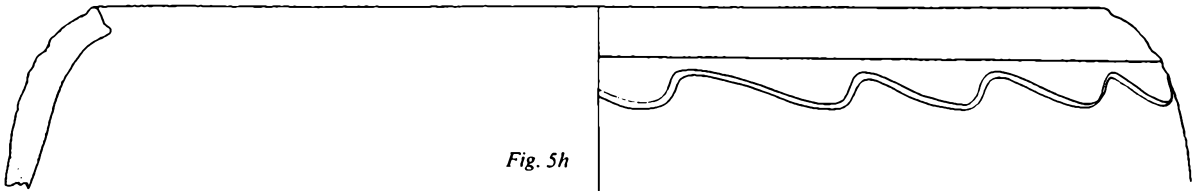

Fig. 5h

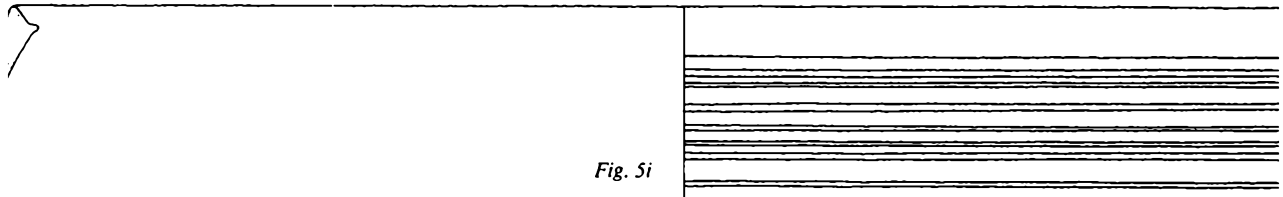

Fig. 5i

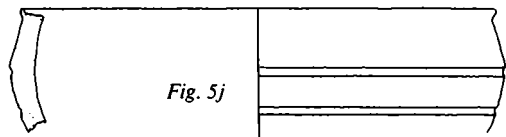

Fig. 5j

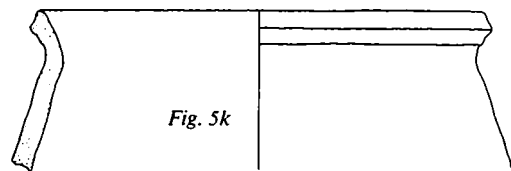

Fig. 5k

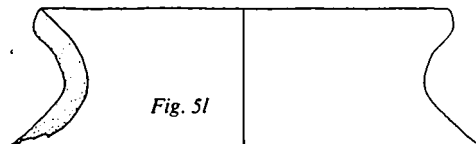

Fig. 5l

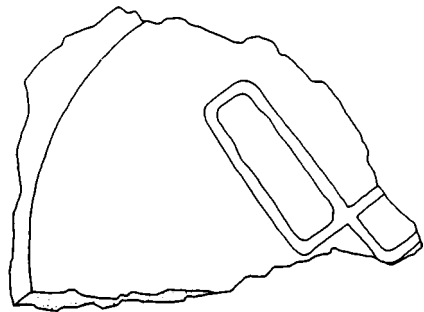

Fig. 5n

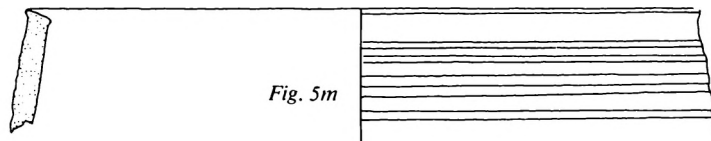
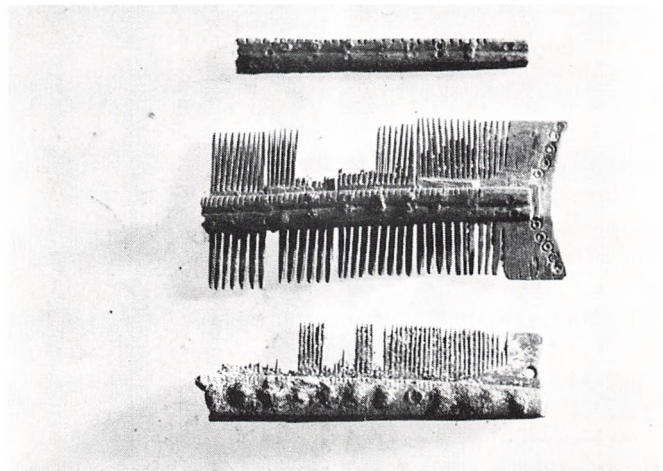

Fig. 5m

*Foto I:
2 kamfragmenter fundet i gruberne.
(Foto: Richard Fredriksen)*

2 nøgler kan også bidrage til en forsøgsvis datering af gruberne. Den lange nøgle med tværstillet kam (fig. 6b) har hørt til en type cylinderlås, der ikke har mange vel-dokumenterede paralleller, men som ikke endnu har kunnet føres længere tilbage end til 1225.⁷⁾ Den anden nøgle har været til en skydelås fra et skrin eller kiste.⁸⁾ Bl.a. er et analogt eksemplar fundet på vikingeborgen Fyrkat og typen altså benyttet fra omkring år 1000.

Gennemgangen af det daterende genstandsmateriale peger – bortset fra enkeltkammen – på, at tiden henimod midten eller slutningen af 1200-tallet må være den mest sandsynlige for opfyldningen af gruberne.

I brønden blev fundet en større mængde kandeskår, hvoraf de fleste kunne sættes sammen til en næsten hel kande (fot. 2). Den er rødbrændt og har på ydersiden haft klar blyglasur. På skulderstykket er 4 sæt vandrette pyntelinier hvorimellem er anbragt en bølgelinie. Standkanten er fliget med skråstillede fingerindtryk. Foruden kandeskårene var der 3 gråbrændte potteskår af østersøtypen.

På baggrund af dette lille materiale er det vanskeligt at give en datering af brønden, men 1250–1350 – altså samtidig med eller lidt senere end gruberne synes at være rimeligt.

Der kan ud fra den foretagne undersøgelse drages flere konklusioner. For det første at der ikke på det sted,

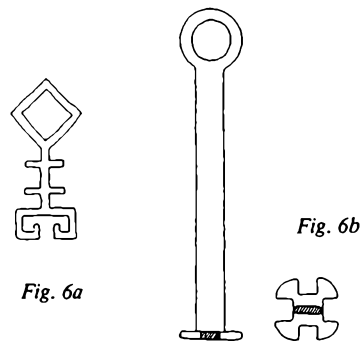

Fig. 6:
Rekonstruktion efter røntgenfoto af 2 nøgler fundet i grube 1., tegn. Nils Engberg. (Mål: 1:3).

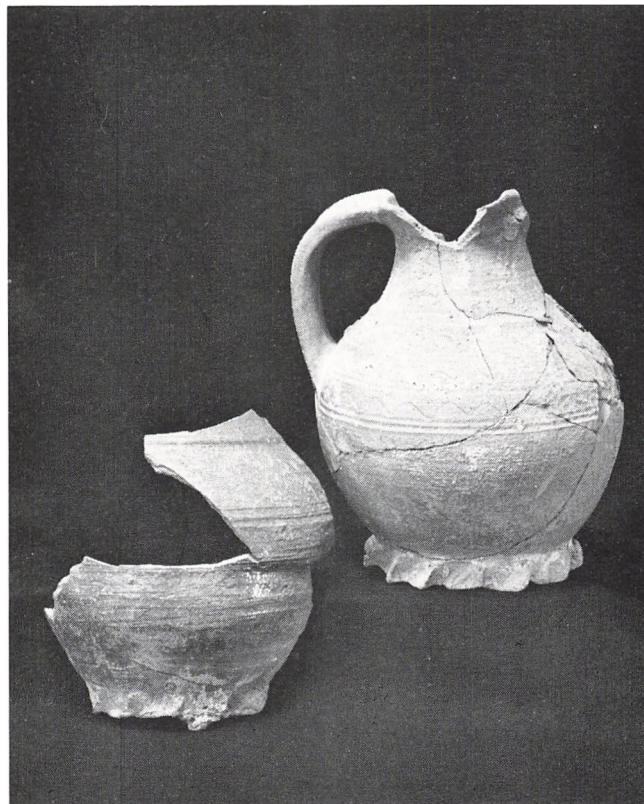
der idag betegnes som Algaden 32, har været kirkegård. For det andet må fundet af de store brønde under kældrene ud mod Algaden samt grubekarakteren af profilen mellem kældrene betyde, at der ikke før tidligst i slutningen af middelalderen har været bebyggelse ud mod Algaden.

Hvilken funktion kan området da have haft? Gruberne kan dårligt tolkes som andet end lergrave, og at de ligger så tæt – ofte gravet ned i hinanden – tyder på en intensiv udnyttelse af stedet. I en by har man altid

haft brug for ler til byggeri, hvad enten det var til fornemme teglstensbygninger eller simple trækonstruktioner med lerklinede vægge. I det foreliggende tilfælde kunne man måske forestille sig, at leret var blevet fjernet i forbindelse med opførelsen – eller snarere opførelserne – af Gråbrødreklosteret. Klosterbyggeriet påbegyndtes første gang i 1237 og det ser ud til at resten af århundredet og en del af det følgende er gået med byggeaktivitet. Dels manglede klosteret penge, dels blev bygningerne hærget af to brænde, den ene kort efter midten af 1200-tallet, den anden i 1310.⁹⁾

Det er ikke på det foreliggende grundlag muligt at sige om der er en sammenhæng mellem brøndene og gruberne. Et sådant forhold antydes dog af, at der i andre tilfælde som f.eks. ved udgravningerne nær Sortebrødreklosteret i Roskilde er fundet store lergrave, brønde og flere teglovne nær hinanden.

Når Sct. Mikkels kirkegård ikke har strakt sig helt til Hestetorvet, hvor kan den så have haft sin østlige afslutning? Ved sin undersøgelse i 1920 fandt Hugo Matthiessen begravelser ud under Lille Gråbrødtestræde – som altså er en eftermiddelalderlig gade – mens Franz

*Foto 2:
2 kandefragmenter fundet i den træsatte brønd.
(Foto: Lennart Larsen).*

Fig. 7:
Øverste brolægning på grunden Algaden 42 (v. Pios hus) - opmålt af Oluf Olsen.

Fig. 8: (Modsat side)
Arkæologiske iagttagelser i området mellem Hersegade - Algade - Hestetorvet og Store Gråbrødrestæde.

Magnussen fra Roskilde Amatørarkæologiklub beretter, at der ikke fremkom begravelser, da man byggede SDS-bygningen (Algaden 30). Østafslutningen må altså have ligget et sted under bygningerne ved Algaden 28, dvs. husrækken på den side af Lille Gråbrødrestæde, der vender ned mod Hestetorvet. Vestafslutningen har som tidligere omtalt ligget næsten nede ved Hersegade.

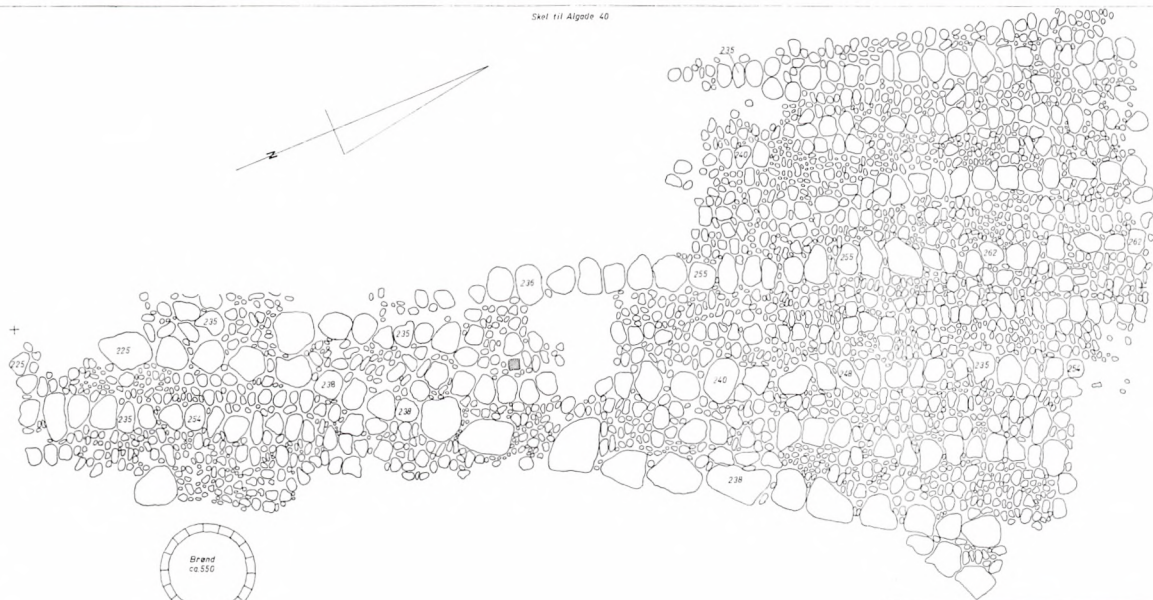
Når Hugo Matthiessen mente at Sct. Mikkel's kirkegård havde strakt sig helt til Hestetorvet skyldtes det fundet af menneskelige begravelser under flere af husene i den ende af området, der vender ned mod Hestetorvet.

Under selve hjørnehuset ved Algaden–Hestetorvet blev der i 1801 under kælderudgravning fundet 2 middelalderlige, murede grave og »overalt hvor spaden kom frem, menneskeben i mængde 'så at flere sække derved fyldtes'. Også i nabogrundene til Algaden 44 skal der være fremdraget skeletter, ...»¹⁰) Så sent som i år er der fundet begravelsesspor under ombygningen af Store Gråbrødrestæde nr. 23.

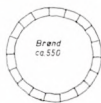
En anden nyere iagttagelse er fremkommet da Roskilde Museum v. Oluf Olsen i samarbejde med Roskilde amatørarkæologiklub lavede en udgravning i forbindelse med nedrivningen af husene i Algaden 42 – Pio's hus. Dengang stødte man ca. 1 m nede på en meget velbevaret brolægning (fot. 3), der inde på grunden var orienteret omtrent vinkelret på Algaden, men som ud mod denne ser ud til at have forgrenet sig til begge sider (fig. 8). Omtrent 40 cm længere nede fandtes endnu en brolægning. Den var lavet af mindre sten og har haft en meget betydelig bredde, idet den strakte sig over hele den 8 m brede grund. Genstandene der blev fundet i fyldelaget mellem de 2 brolægninger fortæller klart, at det drejer sig om middelalderlige veje.

I den østlige del af »Sct. Mikkel's kirkegård« har vi således et område, hvori der er fundet begravelser, og som er begrænset af Algaden, af en vej hvor senere Pio's hus har ligget og af Hestetorvet.

Skil til Algode 40

Brøklægningerne

Skil til Algode 44

Arkæologisk undersøgelse af 2 brøklægninger
på slagtermester Ole Buhls grund.

Algode 42, Matr. nr. 42 bg Roskilde

Roskilde Amt, Sømme Herred, 2.04.10

Roskilde Arkæologiklub d. 15-3-1973

Foto 3:
Den øverste brolægning v. Algaden 42. Fotograferet fra nord (Algaden).
(Foto: Oluf Olsen)

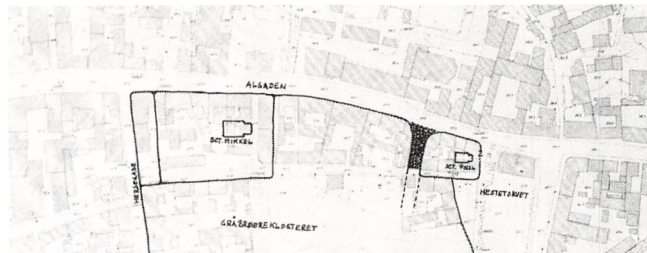

Fig. 9:
Et bud på hvordan en lille del af Roskilde kan have set ud i 12-1300-tallet.

De ovennævnte iagttagelser giver mulighed for i hvert fald to hypoteser. For det første at Gråbrødre kirkegård har udstrakt sig helt til Algaden. For det andet at vi her kan lokalisere en af Roskildes mange forsvundne kirker. I denne forbindelse vil det være naturligt at trække den gamle diskussion om Peder-Pouls kirken/kirkerne frem igen.

I Danmarks Kirker¹¹⁾ fremhæves det som noget påfaldende, at de middelalderlige kilder – bortset fra et pavebrev fra 1257 – altid omtaler de to kirker, Peders kirken og Pouls kirken, hver for sig. Alligevel konkluderes der her, at »der ikke synes at kunne blive plads til to kirker på den strækning, til hvilken de to navne kan

lokaliseres, nord for Algades østende«. Når man vil anbringe kirkerne nord for Algaden skyldes det at alle omtalte sognetilliggende beskrives som hørende til nord for Algaden. Angivelserne for Sct. Peders sogn er meget usikre, hvorimod Sct. Pouls synes sikrere belagt. Kilderne drejer sig dog navnlig om én gård beliggende på et område, hvor bl.a. Schou-Epa nu holder til. Ingrid Nielsen, der igen har gennemgået kildematerialet,¹²⁾ har opsporet yderligere en kilde – en lejekontrakt fra 1577 – hvor samme gård beskrives som beliggende »norden tvært over fra Sankt Pouls kirke, som hun stod i gamle dage«. Dvs. at Pouls kirken, da gården lå ud til Algaden, må have været beliggende på den anden side af gaden – på sydsiden.

Der synes således efterhånden at være samlet en del både arkæologiske og skriftlige holdepunkter, for at anbringe Sct. Pouls kirke syd for Algaden og afgrænset af Hestetorvet, Gråbrødre klosteret og en vej, hvor nu bl.a. »Hos Mester« ligger. Iøvrigt er det en nærliggende tanke, at der til så gammelt et torv som Hestetorvet har været knyttet en torvekirke.

Området mellem Sct. Mikkel og Sct. Pouls kirkerne kan – som antydnet foran – have været en del af gråbrødrenes klosterområde, som på dette sted altså har gået helt ud til Algaden. Store Gråbrødrestræde er i så fald ligesom Lille Gråbrødrestræde en senere gadeføring.

Noter

1. *Hugo Matthiessen: St. Mikkel's kirke i Roskilde, p. 83 samt note 4. (Aarb. for Kbh.'s amt 1920).*
2. *Erslev: Repertorium regni danici mediævalis nr. 4913.*
3. *Dagmar Selling: Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik im Schweden. Stockholm 1955.*
Olaf Olsen: Sct. Ibs kirke i Vindebode. (Aarb. f. Kbh.'s amt 1962).
Niels-Knud Liebgott: Spåtslawische keramik im Dänemark 9 bis 12 Jh. Rapport til III Internationale Slaverkongres i Bratislava 1975.
4. *W. la Cour: Næsholm. København 1961.*
Niels-Knud Liebgott: Medieval pottery kilns at Faurholm in North Zealand, Denmark. (Acta Archaeologica 1975).
5. *H. J. Madsen m.fl.: Århus Sønder vold, p. 154. (Jysk arkæologisk Selskabs skrifter, bd. IX, 1971).*
6. *Uppgrävt förlutet för PK-banken i Lund, p. 317–32. (Archaeologica Lundensia, bd VII).*
7. *Århus Sønder vold, p. 193.*
8. *Else Roesdahl: Fyrkat, bd. II, p. 98–99. (Nordiske Fortidsminder, serie B, bd. 4).*
9. *Hans Rønø: Gråbrødre kloster, kirke og kirkegård i Roskilde, p. 5. (Aarb. f. Kbh.'s amt 1963).*
10. *Hugo Matthiessen, p. 83.*
11. *Danmarks Kirker, Københavns amt, bd. 1, p. 132–33.*

12. *Ingrid Nielsen: Topografiske problemer i det middelalderlige Roskilde III: Bebyggelsen langs Algade og Skomagergade. (Aarb. f. Roskilde amt 1979).*

Tre grubehuse fra Roskilde

Nils Engberg og Richard Frederiksen

SUMMARY:

No 5–7, Bredgade

Even though the pit house is no recent archaeological discovery, this is the first time it has been possible to show the presence of a pit house from the 12th century in Zealand, and it is only the second time that such houses have been found in medieval deposits of a town.

Pit house No 1 was slightly oval, 2.5 × 2.0 m. Within this area there were 6 holes from pointed posts. Pit houses No 2 and No 3 were rectangular, 2.8 × 2.4 m. The floor has been raised several times, but no traces of walls and roof constructions were found.

The find material gives no evidence of a difference in time between the two types. The ceramics consisted almost exclusively of fragments from flat-bottomed vessels, Baltic ceramics, apart from a few fragments of ball-shaped pots of the Western European type. None of the pit houses gave certain information of the existence of a fireplace. It is probable that the houses should not be interpreted as dwellings, but rather as working huts.

Nils Engberg og Richard Frederiksen

Tre grubehuse fra Roskilde

Almindeligvis indledes en publikation af en udgravning med grunden til, at der blev startet en undersøgelse på stedet. Der er imidlertid et klart mønster i de senere års arkæologiske arbejdsforhold, idet der er tale om nød-udgravninger – gravninger hvor fristen for arbejdets udførelse er kort, og hvor resultaterne forringes af mange entreprenørens modvilje og de indgreb maskinerne allerede har nået at foretage.

En sådan undersøgelse drejede det sig om, da et byggekonsortium – efter forgæves forsøg på kontakt fra Roskilde Museum – i det tidlige forår 79 gik igang med jordarbejderne til nogle bygninger i Bredgade 5-7, hvor tidligere Bracks isenkramforretning havde til huse.

På en stor del af byggegrunden var kulturlagene allerede fjernet, da man blev opmærksom på nogle mørke gruber i det urørte moræneler. I en ca. 4,5×5 m stor nedgravning havde maskinen fjernet nogle store stykker forarbejdet tømmer – tilbage i udgravningen lå stadig flere planker, og en undersøgelse af deres placering, gjorde det klart, at der var tale om henkastet tømmer. Sammen med tømret fandtes flere frådstenskvadre, munkesten, tagsten og en del keramik, der udelukkende bestod af grønglaserede kandeskår.

Moræneaflejringerne i området indeholder flere sandlommer, og forklaringen på den dybe grube (nedgravet fra kote +39,0 til +34,5) er rimeligvis, at man her står overfor en såkaldt sandgrav, d.v.s. et område, hvor man tidligere har hentet sine byggematerialer. Det var ikke muligt at datere aktiviteten, men fundet af de romanske bygningsrester og skårene tyder på, at opfyldningen er sket i løbet af middelalderen.

De 2 ovale gruber længst mod vest: Grube A indeholdt knogler og 15 sortbrændte skår (Østersø type), men der var ikke spor af stolper. Grube B fremstod som en 14–17 cm dyb, velafgrænset nedgravning i de øverste morænelag. Langs grubens sider stod 6 stolpehuller fra 11 til 28 cm i diameter. På grund af maskinens afgravning af kulturlagene samt dele af moræneleret, var det ikke muligt at finde grubens afgrænsning mod vest og

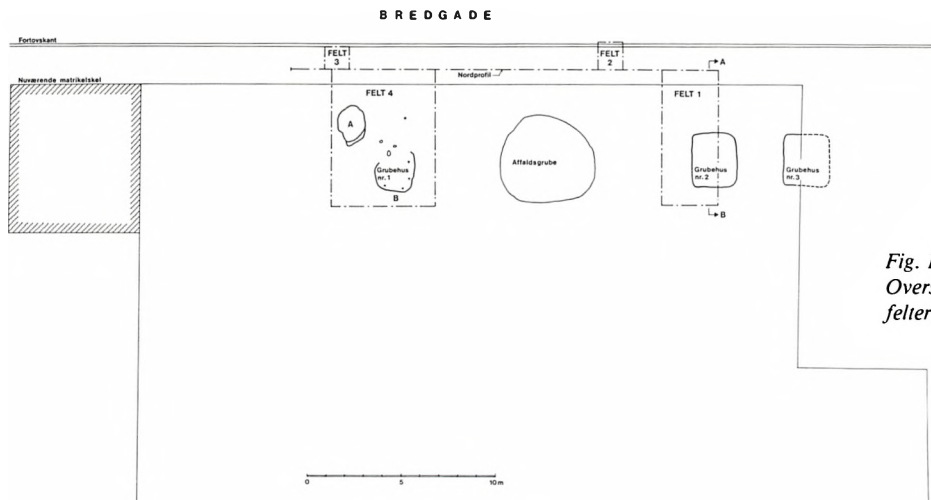

Fig. 1:
Oversigtsplan over Bredgade 5-7 med udgravningsfelter, gruber og grubehuse. (Tegn. Birgitte Videbæk).

nord. Alle stolpehuller var kileformede og fundtomme. Det oprindelige nedgravningsniveau kendes ikke. I grubens sparsomme fyld fandtes enkelte skår fra fladbundede kar med indadbøjede mundingsrand, med spiral og bølgelinieornamentik samt et enkelt hårdt brændt randskår fra kuglepote (1100-tal).

Karakteren af grubehus har kun kunnet påvises i feltets sydlige del. På et areal, 2×2 m fandtes alle 6 stolpehuller og indenfor dette areal var grubens sider bevarede,

men udgravningssituationen forhindrede iagttagelser af væg og tagkonstruktionen.

Den videre undersøgelse, der blev foretaget af amtskommunens Arkæologihold (ARK-79 – et beskæftigelsesprojekt for unge arbejdsløse), koncentrerede sig først og fremmest om det område ud mod gaden, der endnu ikke var blevet udgravet af maskinen. Desuden opmålte profilvæggen, der ved maskinens »hjælp« var fremkommet ud mod fortovet. Selvom de øverste 30–40 cm af

den ca. 120 cm høje profilvæg var ødelagt af nedgravninger til diverse rør og kabler, fortæller de bevarede kulturlag os om en kraftig aktivitet i den tidlige middelalder. Et brandlag under de teglførende lag sammen med et begrænset skårmateriale fra samme kote i felt 2 tyder på, at en bebyggelse på stedet er brændt engang i 11–1200-tallet. Et karakteristisk træk ved profilen var de mange mindre stolpehuller, som fra de tidlige middelalderlige lag gik fra 10–30 cm ned i moræneleret. Dette tegn på megen aktivitet blev bekræftet ved udgravningen af 2 små felter ud under fortovet (felt 2 og 3). I disse havde vi håbet at få kontakt med eventuelle ældre gadeniveauer, men det lykkedes ikke, hvorimod de 2 m² renskrabt moræneler viste ialt 7 mindre stolpehuller.

Det område mod øst, som kunne gøres til genstand for en fladeafgravning havde desværre været brugt som oplagingsplads for stabiliseringsgrus og de tunge maskiner havde i det våde vejr fået kørt lagene op i indtil ½ m's dybde.

I kote 39,3–39,5 ovenpå et lag, der må opfattes som områdets oprindelige vækstlag p.g.a. sin mangel på kulturspor, lå et lerlag – lergulv – der har hørt til en bebyggelse orienteret øst-vest, altså parallelt med Bredgade (se fig. 2). En nord-sydgående søgegrøft skar husets vestende af. Ud mod denne søgegrøft registreredes resterne af et ildsted.

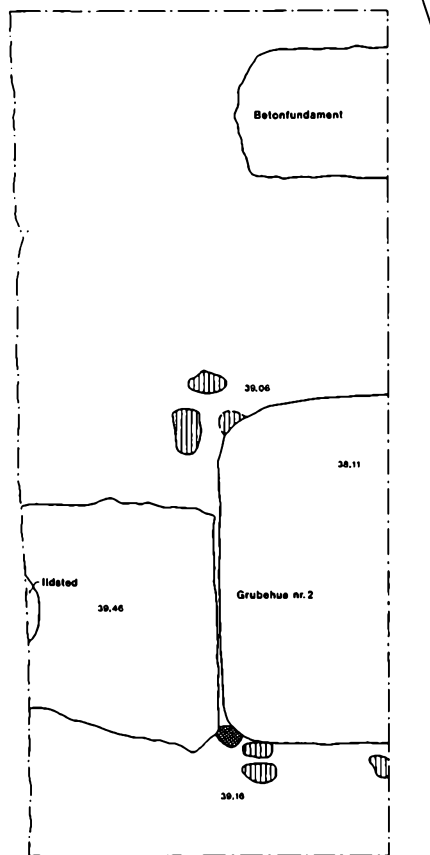

Fig. 2:
Felt 1. Viser placeringen af lergulvet fra bebyggelsen parallelt med Bredgade i forhold til grubehus nr. 2. (Tegn. Birgitte Videbæk).

FELT 1

 Stolpehuller ?

0 1 2 3m

Lige op af ovennævnte bebyggelsesspor og nedgravet fra samme niveau (kote 39,5) fandt vi grubehus nr. 2. Omkring $\frac{2}{3}$ af det viste sig at ligge inde i feltet.

Grubehuset har på sit dybeste sted været gravet ca. 120 cm ned fra den oprindelige overflade og må sammen med lergulvet tolkes som de første bebyggelsesmæssige aktiviteter på stedet.

Huset målte omk. 280 cm × 240 cm og havde rektangulær form med kun let rundede hjørner. Væggene var næsten lodrette. Huset lå orienteret nord-syd, altså vinkelret på Bredgade og dermed også vinkelret på lergulvet. Der var i bunden ikke spor efter stolpehuller, ligesom der øjensynlig heller ikke var huller efter stolper i leret omkring gruben. Der var dog specielt ved de 2 hjørner flere jordfyldte »huller«, som imidlertid viste sig ikke at være mere end 5–10 cm dybe (se fig. 2). Det udelukker dog ikke, at der her er tale om stolpehuller fra en væg- eller tagkonstruktion til gruben, idet overfladen hvorfra stolperne i så fald skulle være gravet ned, har ligget ca. 40 cm højere.

I det nord-vestre hjørne var et »halvt« stolpehul gravet ca. 20 cm ned i moræneleret. Et tilsvarende stolpehul kunne ikke konstateres i det S-V'tre hjørne, men man kunne måske forestille sig grubens overbygning som en rammekonstruktion med en fodrem liggende langs grubens 4 sider og holdt på plads af en »styrestolpe« i hvert

hjørne. Man er så i det foreliggende tilfælde blevet nødt til at grave lidt ud i N-V-hjørnet for at få stolpen til at passe her.

Der var ikke i gruben funktionsspor eller koncentration af en bestemt type affald, som kunne sige noget entydigt om hvad huset har været brugt til. Heller ikke trækonstruktioner eller ildsteder kunne påvises.

Det mest karakteristiske ved huset var gulvet, der er blevet fornyet 2 gange ved, at man har udlagt et nyt lag ler, med en tykkelse der varierer fra 5–25 cm (se fig. 3). Huset har oprindeligt været gravet ca. 20 cm dybere i den nordlige ende, men som det fremgår af tegningen er gruben for hvert gulvlag blevet mere og mere skålformet. Imellem de forskellige gulvlag og over det øveste lerlag var trækulsholdigt muld med marvspaltede knogler og potteskår. Fundmaterialet i disse forskellige aktivitetslag synes ikke at indicere større tidsmæssige spring mellem de forskellige faser.

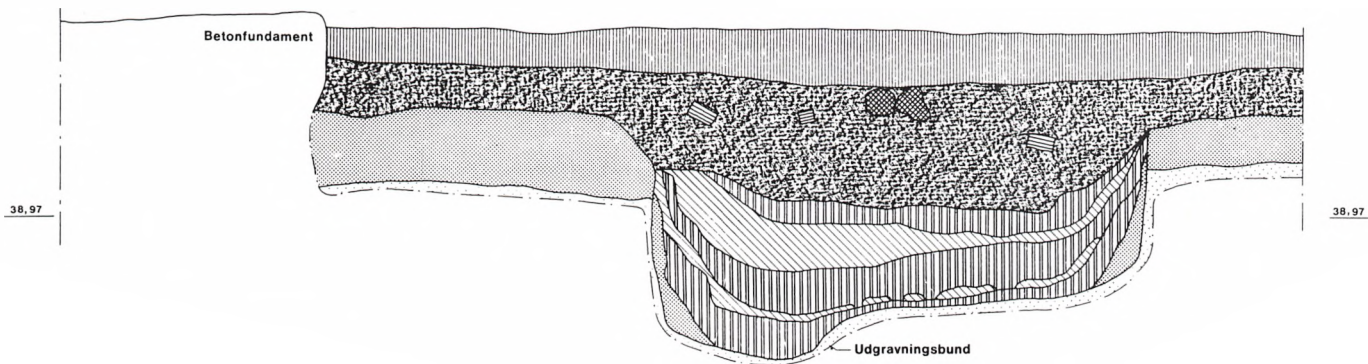
Grubehuset viste sig at have en »tvillingebror«, der kom til syne, da byggefirmaet havde foretaget de sidste grundudgravninger. Grubehus nr. 3 lå 2,4 m mod øst fra hus nr. 2. De to huse var orienteret på samme måde og lå i samme afstand fra Bredgade.

Udgravningsvæggen lå ca. 30 cm inde i grubehuset. Desværre skønnedes udbyttet ikke at berettige til igen at stoppe byggeriet, så det var kun meget nødtørftige

- Omrodet grus og jord
- Trækulholdigt, sandet jordlag med mange teglstykker, frådsten, mortelklumper og granitsten
- Let trækulholdigt jordlag med knogler og gråbrændt keramik
- Lerlag med spredte jordklumper
- Sandet, ret homogent jordlag
- Lyst sandet ler
- Teglsten
- Granitsten

*Fig. 3:
Snit gennem grubehus nr. 2, der tydelig viser hvordan gulvet er fornyet
flere gange. (Tegn. Birgitte Videbæk).*

SNIT A - B

undersøgelser af dette hus, der kunne foretages!¹⁾ Længden var den samme som i hus nr. 2, og også bredderne syntes at være samstemmende, idet bredden i hus nr. 3 dog måtte måles med en vis usikkerhed. Som det ses på fotografiet (fot. nr. 1), viser konstruktionen nøjagtigt samme træk som i hus nr. 2. Denne gang er gulvet bare helt eller delvis fornyet fire gange i stedet for to.

I de senere år er kendskabet til jernalderens og vikingetidens bygningskultur øget betydeligt. Nyere bopladsundersøgelser som Grøntoft, Drengholm, Okholm, Vilslev, Gammelby, Vorbasse m.fl. vidner om, at bosættelsen har haft landsbykarakter, hvor bebyggelsen bestod af træbygninger og grubehuse.²⁾

Allerede i 1930'erne fandt tyske arkæologer grubehuse i Hedeby. Da man i 1950'erne undersøgte bopladsen Lindholm Høje, fandt man grubehuse med et kraftigt stolpehul i hver gavl. De kunne dateres til perioden 700–800 og blev af udgraveren opfattet som vævehytter snarere end som egentlige beboelseshuse.³⁾

Fælles for alle fund af grubehuse er deres grubekarakter (nedgravet) og deres ringe størrelse med en grundflade på omkring 6–12 m². Tidsmæssigt knytter de sig til perioden 400–1100 og i konstruktionen tilhører de fleste den ovale type.

I vikingetidige byaflejring er der i Århus fundet 6 grubehuse, hvoraf de 5 havde en tydelig rektangulær

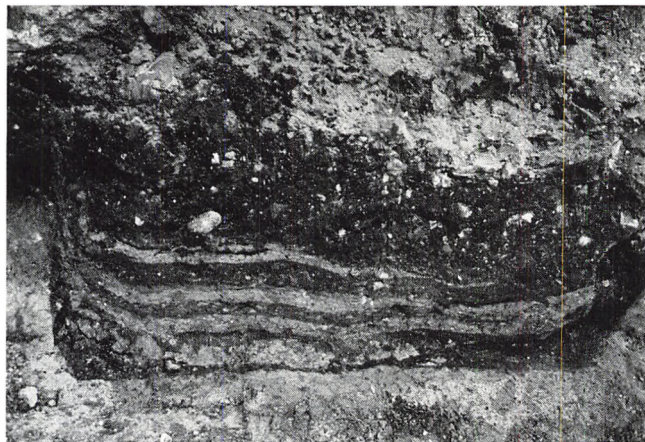
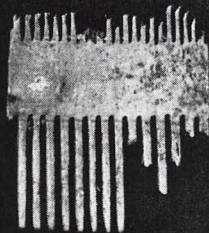
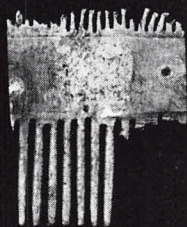
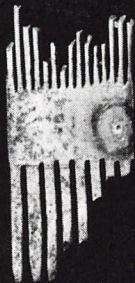
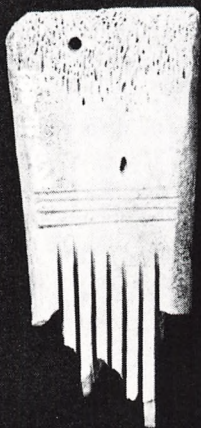
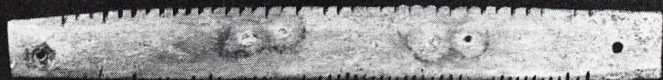
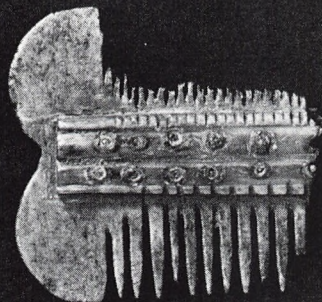
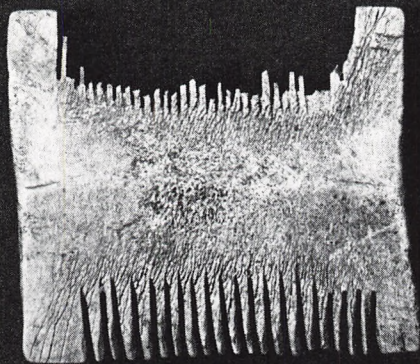

Foto 1:
Snit gennem grubehus nr. 3.

Foto 2: (Overfor)
Kamme fundet i grubehus nr. 2. (Foto: Lennart Larsen).

grundplan, mens kun 1 var cirkulært. 3 havde ildsted og i 4 konstateredes jordfaste bænk langs en eller flere vægge.⁴⁾ Fundet af ildsteder kendes også fra Løddekøbing i Skåne, og vægbænke kunne tyde på, at disse huse ikke alene var kælderrum eller værkstedsgruber, men boliger som grubehusene fra Hedeby.

Fundene af grubehuse viser, at de ikke kan opfattes som noget entydigt fænomen. De har været almindelige i en meget lang periode og kan være konstrueret på forskellig måde og til forskelligt brug. Mange er placerede uden for bopladsens egentlige beboelse og må givetvis tolkes som vævhytter eller udhuse, men på grund af grubehusenes hyppighed på mange af de udgravede bopladser, må en del af dem på trods af deres lidenhed opfattes som benyttet til beboelse – evt. for trællene.

Hvordan grubehusene i Roskilde skal opfattes er det vanskeligt på det foreliggende grundlag at sige noget entydigt om – dertil er deres mangel på funktionsspor for stor. Gulvfornyelserne og indholdet af de mellemliggende lag peger dog på beboelse som en rimelig mulighed.

Da udgravningen af grubehus nr. 3 foregik med en så grov teknik som tilfældet var, og vi ikke kunne få lagene over huset adskilt fra lagene i selve huset, holdes fundene herfra i denne omgang ude fra en omend forsøgsvis datering af husene.

Genstandsmaterialet vil iøvrigt her kun blive omtalt i den udstrækning det bidrager til en datering af grubehuset. En mere detaljeret beskrivelse må vente til materialet er blevet ordentligt gennemarbejdet og konserveret.

Keramikken fra hus nr. 2 består så godt som udeluk-

kende af det, der ofte betegnes som vanderkeramik⁶⁾ Der er ialt 148 skår, hvoraf 11 er randskår og 5 bundskår. De er så godt som alle velbrændte med grå eller gråbrun skærv og de fleste bærer tydeligt præg af at være efterbehandlet på en langsomt roterende drejeskive. 5 skår har udludende mundingsrand, hvoraf et enkelt er med lågfals og et andet har påsat ørehank (fig. 4 g-k), på resten er mundingsranden indadludende (fig. 4 a-f). 49 skår er ornamenteret med vandrette pyntelinier og 3 har desuden bølgelinier. De 5 bundskår har alle flad bund med en skarpkantet overgang til siden.

Foruden »vanderkeramikken« var der 9 skår (2 randskår) fra den grønbrunt glaserede kande, der så hyppigt forekommer i jordfund fra Roskildes middelalder.⁷⁾ 3 skår (fig. 4 l-n) må tolkes som hidrørende fra tudkander, hvoraf 2 næsten hele er fundet i Roskilde.⁸⁾ 3 små skår stammer fra franske importstykker.

Der blev ialt i selve grubehuset fundet 4 fragmenter af benkamme. Det drejer sig om 2 dobbeltkamme af den sammensatte type med 2 skinner og mellemlade, en lille del af mellemladen fra en enkeltkam og endestykket med noget af tænderne fra en langtandskam (fot. 2).

Keramikken må henregnes til Dagmar Sellings A II type og på grund af sin velbrændte karakter sandsynligvis til slutningen af denne types hovedperiode, dvs. et stykke ind i 1100-tallet. Kandeskårene udgør så lille et

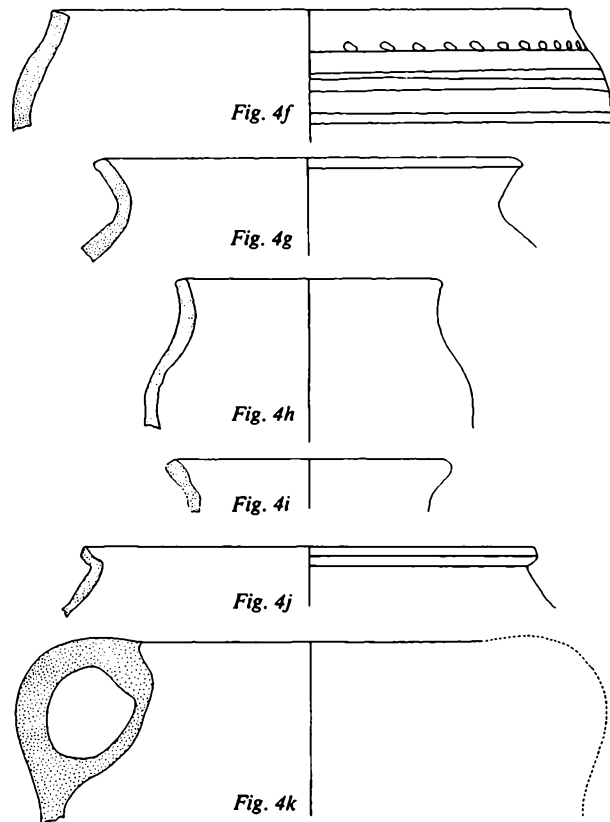
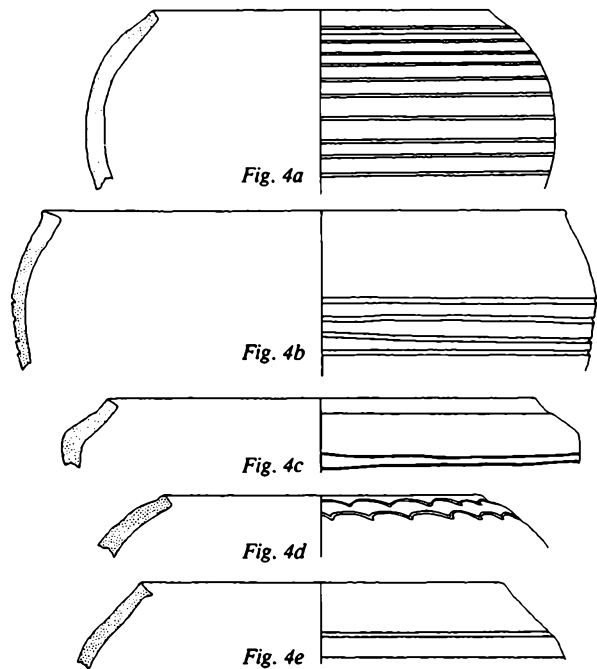

Fig. 4:
 Et udsnit af randskårene fundet i grubehus nr. 2. Her gengivet i størrelsesforholdet 1:3/8. (Tegn. Birgitte Videbæk).

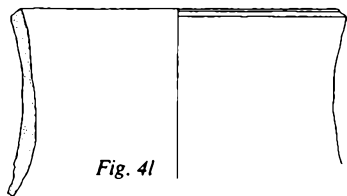

Fig. 4l

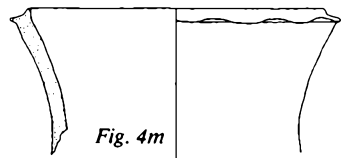

Fig. 4m

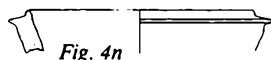

Fig. 4n

indslag i den samlede skårmængde (9 ud af 148 skår), at vi i denne omgang vælger at betragte dem som forurening.

Dobbeltkamme af den sammensatte type synes generelt først at forekomme i 1200-tals materiale,⁹⁾ men netop den type med dobbeltbuet endestykke, som der her er 1 eksemplar af – det andet er uden endestykke – kan henføres til anden halvdel af 1100-tallet.¹⁰⁾ Fragmentet fra enkeltkammen er for lille og ukarakteristisk til at

kunne benyttes som dateringsgrundlag, og langtidskammen er af en type, som var almindelig hele middelalderen igennem!¹¹⁾

Ud fra en samlet vurdering af genstandsmaterialet i selve grubehusets funktionslag må en datering af huset til engang i anden halvdel af 1100-tallet være sandsynlig.

Efter at gulvene i grubehus nr. 2 – det gælder forøvrigt også for hus nr. 3 – var vokset med omkring 80 cm må man have opgivet huset. Det ser ud til stort set med det samme at være blevet fyldt op og området omkring nærmest planeret med et brandlag indeholdende større trækulsstykker, munkesten og mindre teglfragmenter samt frådsten. Desuden var der i laget en del keramik og andre mindre genstande samt ialt 36 mønter eller møntfragmenter.

Keramikken svarer stort set til den ovenfor beskrevne og indeholdt 88 skår, hvoraf 11 var kandeskår – de 8 fra den »almindelige grønglaserede kande« (et har hindbærornamenter) og de 3 fra tudkander. Der er bortset fra de 3 tudkandeskår tale om mindre sideskår, men det vil alligevel blive svært ikke at regne skårene som en ægte del af laget.

En dobbeltkam (se fot. 2) lavet i et stykke med rektangulær form og kraftigt rombisk tværsnit virker i al sin primitivitet som en tidlig type (1000-tallet). Men netop den primitive tildannelse er måske et udtryk for, at vi

her står overfor et stykke husflidsarbejde. Foruden keramikken og kammen var der 4 små bogbeslag af bronze og 2 stk. middelalderligt rudeglas samt de 36 mønter.

Mønterne var alle såkaldte borgerkrigsmønter og desværre har opbevaringsforholdene i jorden været så dårlige, at ingen af mønterne umiddelbart kunne bestemmes. Det har derfor ikke været muligt at sige noget om deres alder, og Nationalmuseets konserveringsanstalt mener først at kunne gøre noget ved dem om tidligst et år (fra juni 79). Men når mønterne engang er blevet bestemt, vil vi efter al sandsynlighed få en ret nøjagtig datering af grubehuset.

Mønterne fra brandlaget lå spredt, og der er ikke noget, der tyder på, at de har tilknytning til et møntmesterværksted. En mulig forklaring er – ud fra genstandssammensætningen – at vi her står overfor et lag med tilknytning til kirke eller kloster.

Tømmeret der blev fundet i den store affaldsgrube, var ganske vist ikke traditionelt kirketømmer, men det var dog tilhugget med firsidet tværsnit og i enkelte af stykkerne var udhugne huller. Man kunne tænke sig, at der er tale om tagbjælker fra en rundkirke? For denne teori taler fundet i samme grube af en række skråt tilhugne frådsten, der desværre forsvandt fra udgravningen, men som stort set var magen til de sten, der blev fundet ved udgravningen af Allehelgens kirken i 1945–46

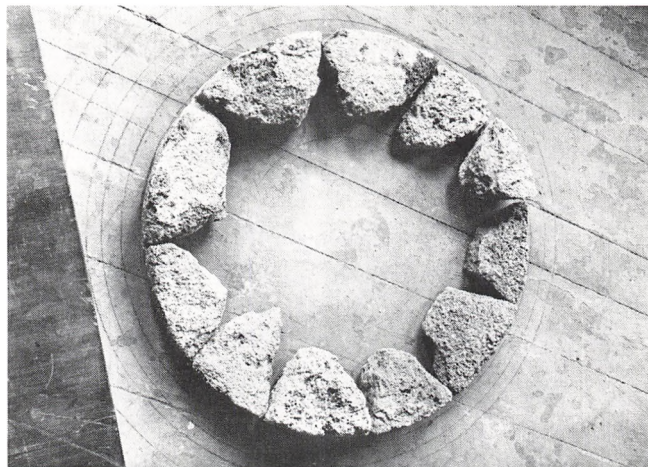

Foto 3:
Tilhugne frådstenskvadre fra udgravningen af Allehelgens kirken i 1945-46. (Foto: Nationalmuseet).

og her mentes at stamme fra den tagbærende søjle i midten af kirken (se fot. 3)²⁾

Allehelgens kirke blev »ombygget endnu i romansk tid, omtrent midt i den periode teglstensgrave med udbygget hovedrum var i brug, hvilket vil sige tæt ved år 1200«¹³⁾ Herved blev rundkirken revet ned og en traditionel kirke med rektangulært skib rejst istedet. Alle-

helgens kirke har ligget ca. 150 m fra grubehusene. Det må derfor være rimeligt at tænke sig, at man ved nedrivningen af rundkirken har benyttet området her, hvis det alligevel har skullet planeres. Holder denne teori vil det være muligt – når mønterne er blevet konserverede, at give et mere sikkert bud på ombygningstidspunktet end ovenstående.

Om tidspunktet for kirkens opførelse skriver Schultz: »Den er sikkert blevet bygget en lille menneskealder eller så ind i 1100-tallet«¹⁴) De svære egebjælker vil – stadig under forudsætning af at hypotesen om deres funktion holder stik – engang med tiden kunne give os en nøjagtig tidsfæstelse af, hvornår byggeriet er blevet påbegyndt. Dendrokronologerne har udtaget skiver af tømmeret, og når de om forhåbentlig ikke så længe får opstillet en kronologi, der er brugbar for Roskildeegnen, skulle svaret kunne gives.

Noter

1. *Vi valgte, for at alt dog ikke skulle gå tabt, at tømme huset med maskine og fik indholdet kørt bort til et sted, hvor det kunne blive soldet.*
2. *C. J. Becker: Bebyggelsesarkæologi. Beretning fra et Symposium 1975, s. 70–83.
Helge Nielsen: Samme, s. 92–94.
Mogens Bencard: Grubehus i Okholm. Mark og Montre 1969.
A. K. Rasmussen: Grubehuse i Vilslev. Mark og Montre 1969.
N. Thomsen: Grubehuse i Esbjerg. Mark og Montre 1969.
H. C. Vorting: Gammelby. Mark og Montre 1972.*
3. *M. Hald: Vævning over gruber. Kuml 1963.
T. Ramskou: Lindholm Høje. Acta Arkaeologica XXVIII. 1957.*
4. *Tom Ohlsson: The Løddeköpinge Investigation I. Meddelanden från Lunds Historiska Museum 1975–76.*
5. *H. J. Madsen: Om grubehuse. Mark og Montre 1969.*
6. *Dagmar Selling: Wikingerzeitliche und Frühmittelalterliche Keramik in Schweden, Stockholm 1955.
Niels-Knud Liebgott: Keramikfundene fra voldstedet Pedersborg ved Sorø. Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1977.
Olaf Olsen: Skt. Ibs kirke i Vindebode. Fra Københavns amt 1962.*
7. *M. Bencard & E. Roesdahl: Dansk middelalderlertøj 1050–1550. Jysk Arkæologisk Selskabs Håndbøger I. Århus 1972. Fx. nr. 52–55.*

8. *Samme, nr. 71–72.*
9. *H. H. Andersen, P. J. Crabb, H. J. Madsen: Århus Sønder-vold, en byarkæologisk undersøgelse. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, IX, 1971.*
A. W. Mårtensson m.fl.: Uppgrävt förflukt för PK-banken i Lund. Archaeologica Lundensia VII.
10. *Århus Sønder-vold, s. 154. N.-K. Liebgott, fig. 10 og 41.*
11. *Århus Sønder-vold, s. 247–50: Her fremføres, at denne kam-type først blev almindelig i 1200-tallet, men det skyldes nok, at kamtypen har været dårligt publiceret; i hvert fald synes den at have forekommet i Lund helt tilbage til 1000-tallet, se PK-banken s. 317–32.*
12. *C. G. Schultz: »En rundkirke i Roskilde«. Nationalmuseets Arbejds-mark 1950.*
13. *Samme, s. 145.*
14. *Samme, s. 147.*

Boderække fra omkring år 1600

*Bygningsundersøgelse af
Bondetinget 17 og 19 i Roskilde*

Jens Riis-Jørgensen

SUMMARY:

Bondetinget 17-19 in Roskilde

»Bondetinget« (Peasant Thing) is one of the oldest streets of Roskilde. Here you find Bondetinget 17, which is the oldest preserved civic building of the town today. This 10 module half-timbered house is the rest of a very long building of 28 modules, that was raised about the year 1600 A. D. as a row of 7 small houses built together. The roof construction – all of oak with a pitch of nearly 60° – tells us that it must date from this period. The original plan and interior of a single, little house like this one has not yet been found, but perhaps in time we shall find a type of house, unknown from other places. The houses were hired out to the poorest people of the town, and about 1790 they were arranged as hussar barracks. In the 19th century the 18 western modules were rebuilt to the present Bondetinget 19, 21 and 23. Bondetinget 17 and 19, which are rather worn and in disorder, are now going to be restored. May this restoration then set us a good example in Roskilde of how to preserve and reuse old buildings containing that much social and cultural history.

Jens Riis Jørgensen

Boderække fra omkring år 1600

Bygningsundersøgelse af Bondetinget 17 og 19 i Roskilde

Baggrunden for undersøgelsen af Bondetinget 17 og 19 var, at Roskilde kommunes planlægnings- og miljøudvalg i december 1978 kom frem til en beslutning om, at disse to medtagne huse, som kommunen ejede, skulle afhændes til liebhavere. Det lille nr. 19 ville man herved kræve restaureret efter nærmere angivne retningslinier, som dog mest tog sigte på bevaring af det ydre, idet man godt i et vist omfang ville tillade ændret rumopdeling med videre. Det store nr. 17 med det stejle tag kunne derimod tillades nedrevet mod opførelse af et nyt »i samme stil«! Dette reagerede man på fra Roskilde Museums side ved i foråret 1979 af foranledige, at en grun-

dig opmåling af husene fulgt op af en bygningsarkæologisk undersøgelse blev foretaget. Man ønskede at få fastslået deres alder, idet man havde på fornemmelsen, at der især i nr. 17 gemte sig rester af noget meget gammelt. Alderen havde man hidtil skønsmæssigt anslået til cirka 200 år. Sagen om husene var stillet i bero, og snart gav undersøgelserne resultater, der så småt kom til at ændre holdningen. Museumsinspektør i Sorø, Helge Torm, Roskilde, kunne ikke forliges med tanken om en eventuel nybygning på dette sted, da man kunne risikere at forringe det brogede gadebillede i Bondetinget op mod domkirken yderligere. I et forsøg på at få bevaret nogle af de sidste ældre, karakterfulde huse i det efterhånden ret moderniserede Roskilde rejste han fredningssag. Efter korrespondancer kommunen og Det særlige Bygningssyn imellem har kommunen endelig anmodet om at få husene fredet, hvorpå man vil udbyde dem til salg med krav om restaurering under tilsyn fra Det særlige Bygningssyn. Således er der skabt mulighed for bevaring af husene, og tilbage er der så blot at håbe på, at nogen har mod til at påtage sig den store udfordring og uhyre vanskelige opgave, det vitterligt er at gennemføre en restaurering og en indretning, der også for bygningerne selv er rimelig.

Denne skrivelse tilegner jeg i al beskedenhed sådanne folk samt øvrige borgere i Roskilde, der måtte finde in-

teresse heri, og i særdeleshed fru Jacobsen, som lod mig færdes frit i sin lejlighed, Bondetinget 17A under opmålingerne, endvidere museets og kommunens folk, arkitekt Hans Henrik Engqvist, som jeg har konsulteret og endelig Helge Torm. Alle har de bidraget til, at sagen har fået et positivt udfald, og sidstnævntes hjælp og arbejder med søgning, læsning og renskrivning af de ældre, overleverede skriftlige kilder, jeg i det følgende benytter og henviser til, er afgørende for undersøgelsens resultat og artiklens tilbliven. Den tildelte plads her giver ikke mulighed for at gengive mere end en del af det forholdsvis rige kildemateriale, der knytter sig til Bondetingshusene. Især rummer det en bunke meget interessante oplysninger om personer, der enten har boet i husene eller på anden måde haft tilknytning hertil gennem tiderne. Der bør gives plads for en redegørelse herom senere i museets årsskrift, ligesom der er håb om, at bygningsundersøgelserne, der må følges op under de kommende restaureringsarbejder, til den tid vil kunne vise mere éntydige resultater med hensyn til husenes oprindelige udseende og indretning. Da den østlige og bedst bevarede del af nr. 17 er udlejet i dag, er der grænser for, hvor meget jeg har kunnet pille her for at finde spor, der kan klargøre bygningshistorien fuldt ud. En række spørgsmål må således stå ubesvarede hen en tid endnu, indtil nye ting dukker frem. Bondetinget 19 er derimod

langt bedre klarlagt. Det er væsentlig nyere og i en bevaringsmæssig bedre stand. Som det står der i dag, røber det næsten selv enhver detalje om, hvordan det er blevet brugt gennem tiderne.

Bondetinget er som bekendt en af Roskildes ældste gader, hvilket navnet alene antyder. Terrænet skræner svagt i nord-vestlig retning fra domkirken og nedad langs Bondetinget til Blågårdsstræde, mens det umiddelbart nord herfor falder mere brat ned mod det flade forland ved fjorden. Det er givet, at mennesker har bosat sig her mange hundrede år tilbage i tiden, og det snoede forløb gaden endnu har, viser i hvert fald tilbage til middelalderen. Det skal blive interessant at følge arkæologerne i deres undersøgelser fremover i hele dette område omkring domkirken med det ældste Roskilde.

Bondetinget 17, der i dag omfatter 10-11 bindingsværksfag, udgør den bevarede østre del af en 28 fag lang boderække i én etage, der i Roskilde bys grundtakst fra 1682 omtales således: »*Mag. Eschild Lauridtzens 7 Leie Waaninger, med lidet Kaal Jord til, Paa Bunde tinget, Er udi Breden langs med Huset til Gaden 67 Allen. Och udi Lengde fra Gaden och reet igiennem Husene 32 Allen. Derpaa staar 28 Fag Huus, 1 Lofft høi, med teglhengt, En gammel forfalden Biugning.*

Eragted Biugning 36 Rder

Grunden 20 » «.

Fig. 1: Fotografi fra 1917 visende Bondetinget 17 og 19 som i dag (Roskilde Museums billedarkiv).

Betegnelsen »bod« er afledet af ordet »bo« (at bo, et bo) og betyder bolig eller hus (som fx. Nyboder). »Våning« er et andet ord for bolig omend mere højtideligt (fra plattysk Woning, jvf. Wohnung på tysk).

På det ældste matrikelkort over Roskilde fra 1790-91 ses huset liggende direkte øst-vest med nordsiden ud til gaden. Det havde et knæk omtrent, hvor nr. 17 og 19 i dag er bygget sammen (se fig. 3-4). En udgravning foretaget på gårdsiden på dette sted blotlagde en række syldsten, der efter et knæk følger det nuværende nr. 19's sydvæg en lille halv meter uden for dennes sokkel cirka 30 cm under det nuværende terræn. Uden for den gamle syld fandtes i cirka 40 cm's dybde en gammel brolægning, hvilket viser, at der er sket en del opfyldning i tidens løb. Fra knækket gik huset videre vestpå helt ud til Store Maglekildestræde, nu Blågårdsstræde, hvor Bondetinget 19, 21 og 23 ligger.

På Resens kort over Roskilde fra 1677 anes en række énetages huse på dette sted (fig. 2). Af de fire viste huse mellem Blågårdsstræde og Karen Olsdatterstræde kan de to vestlige godt være det 28 fag lange hus, idet vi i Roskilde bys første brandtaksation fra 1736 får at vide, at de syv lejevåninger var fordelt på to huse på 12 og 16 fag: »Sr Christen Knudsens 3 Leje Vaaninger er paa Bondetingeds Sydre side beliggende bestaar udi 12 fag bindings Verk i foed, Klinede Vegge og tagt med Langhalm

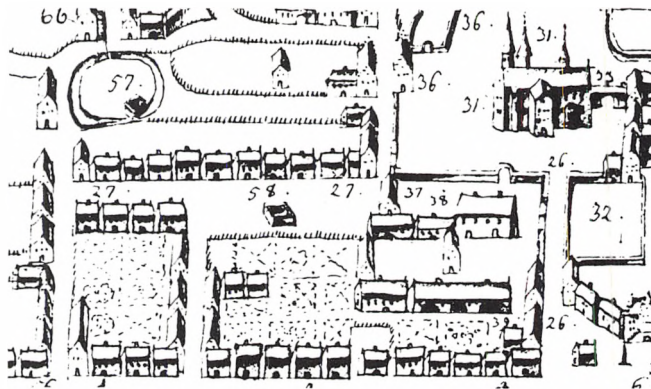

Fig. 2:
Udsnit i sand størrelse af Resens kort over Roskilde fra 1677. Nord ret opad (Kopi, Roskilde Museum).

indretted til stuer, Kamre og Kiökener Taxeret faget for 7 Rsd. er ... 84 --». Ennu 16 fag huuse indretted i 4te Leje Vaaninger er ligeledis beliggende paa Bonetingeds Sydre Side Sr Christen Knudsens tilhørende, er bindings Verk i foed med klinede Vegge og halm Tåket Taxeret faget for 7 Rsd. er ... 112 --».

Husenes indbyrdes placering omtales først i en brandtaksation fra 1761, der siger, at 12-fagshuset lå »udtil

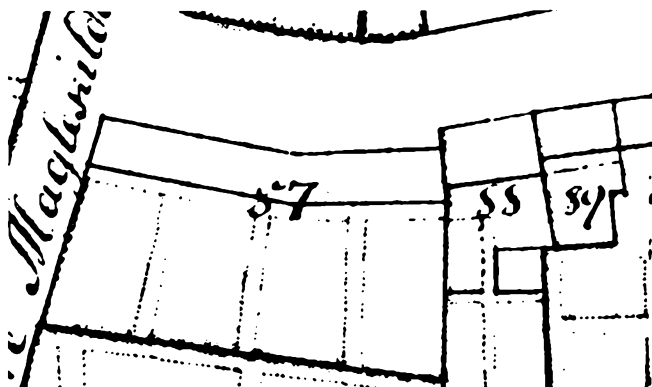

Fig. 3:
Udsnit i sand størrelse af ældste matrikelkort over Roskilde by, søndre del, med Bondetinget. Nord ret opad, målt 1790-91. Mål i Alen: 1:800 (Kopieret med tilladelse fra Matrikeldirektoratet, København).

Hjørnet af Magle Kilde Strædet«, og om 16-fagshuset, hvoraf Bondetinget 17 altså er en bevaret rest, hedder det: »Hr. Etatz Raad Munthes tilhørende leje Boliger bestaar som følger: 1.-4re Boliger i alt 16 fag til Gaden, bindingsværk, deels Ege og deels fyrre tømmer, taul Muur og Steentag til Gaden, klinede Vægge og Halmtag til Gaarden, med et værelse, et kiökken og forstue med Dör til Gaden i hver bolig, derudi en Jern Bielægger

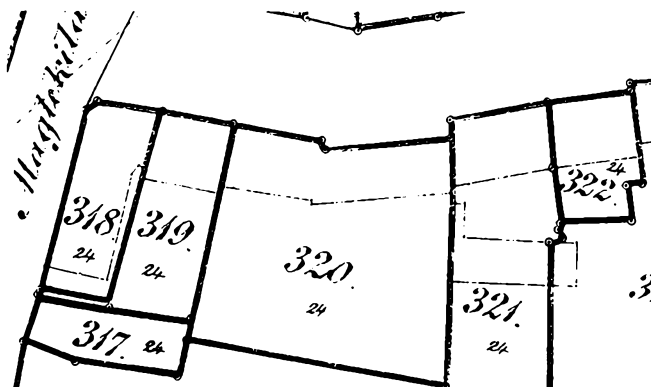

Fig. 4:
Udsnit i sand størrelse af matrikelkort over Roskilde by målt 1864. Nord ret opad. Mål i Alen 1:800. Forhold næsten som i dag (Gengivet med tilladelse fra Matrikeldirektoratet, København).

Ovn 2de dobbelte Skaarstene begge i 2de Rör, 12 fag enkelte Vinduer, deraf de 8 fag med Skyde Skodder ... 160 -"- ... ». Lejeboligerne synes således at være forbedret en del siden 1736 med blandt andet udmurede tavlt til gaden samt stentag. For 16-fagshusets vedkommende blev indretningen i de enkelte våninger først nævnt i 1761, og da var der stue, køkken og forstue med gadeindgang. Det er dog ret sandsynligt, at disse vånin-

ger i 1736 havde samme udformning som 12-fagshusets med stue, køkken og kammer. Kammeret nævntes ikke i 1761. Husene var takseret ens til 7 rigsdaler per fag i 1736 og 10 i 1761. Først i 1761 nævntes forstuen og jernbilæggeren samt dobbeltskorstenen, der betjente 2 lejligheder. Dette kunne tyde på, at der imellem 1736 og 1761 var sket en ændring i indretningen. Jernbilæggeren, der var omtrent lige så meget værd som resten af huset, kunne imidlertid være lejet af lejerens, hvilket var ganske almindeligt, og så ville den næppe være nævnt i ejerens taksation. Ellers ville den givet være det. I vores tilfælde kan man i øvrigt have haft en pottebilægger af ler, som ikke behøvedes at være nævnt i taksationen. Brandtaksationen fra 1771 ligner den forrige og tilføjer blot, at de 12 fag enkelte vinduer var »i 2de Rammer«, og endelig var »alt sadt i god Stand«. 1781-taksationen er identisk med denne. For resten beskriver de begge huset som 17 fag langt til gaden. Ved at dele facaderne i dag fra nr. 17 til 23 op med gennemsnitsfagbredden fra nr. 17 fås netop fra øst henholdsvis 10, 7, 6 og 6 fag.

I 1780'erne skete en omfattende ændring af bygnin- gernes indre. Hidtil have våningerne fortrinsvis været udlejede til byens fattigste borgere såsom daglejere, skomagere og andre mindre håndværks- eller nærings- drivende, som man kan forestille sig, har haft deres værksted i stuen til gaden. Husenes ejere var til gengæld

ansete og indflydelsesrige personer som forvalteren af Københavns Universitets jorder ved Roskilde, Seigneur Christen Knudsen, rådmand Hans Rasmussen Lange, justitsråd Munthe, dennes enke med flere (iflg. Torms notitser 1979). Men engang inden 1791 overtog »Vertshuusmand« i Ringstedgade Hans Larsen de to huse, som fra nu af blev anvendt til husarer, hvilket i følge brand- taksationen fra 1791 medførte, at der i 16-fagshuset ind- rettedes en stald til fire heste med »behørig Spiltouger og Krÿbber« og »2 Foerkamre«. Mærkelig nok forblev antallet af boliger uændret ligesom antallet af stuer og køkkener. Dog måtte de fire lejligheder fra nu af nøjes med tre forstuer. Om de enkelte rum var blevet trængt sammen og skillerum rokeret for at give plads til stalden, får vi ikke at vide. I 12-fagshuset indrettedes en stald til 6 heste, og den kom til at fylde en hel våning. Endnu ved vi ikke, hvor mange fag de enkelte våninger omfat- tede. Ved brandtakseringen i 1801 regnedes husene for »En Lengde 29 Fag«. Senere ved brandtaksationerne fra 1811 og 1818 nævnes 16-fagshuset som tre huse hver for sig. Et firefagshus havde stue, køkken, spisekammer, forstue, en skorsten og en kakkellovn. Dernæst kom der et trefagshus med samme indhold og endelig et nifagshus indrettet til to stuer, et kammer, to køkkener samt en forstue, en stald og et sovekammer. Yderligere nævnes en skorsten og to kakkellovne. Bilæggerne var altså ud-

skiftede. Ved taksationen i 1827 havde 16-fagsbygningen atter fået stentag, og ved den i 1837 var forholdene uændrede. En akvareltegning på Roskilde Museum, som er opgivet til at være fra 1835, medtager netop de første fem fag af Bondetinget 17 (fig. 5). Huset ser ud som i dag bortset fra, at der på tegningen er vist en taskeskivt over andet fag med murede flunker og isat vindue. Det har dør i første fag fra øst, gulkalkede vægge, røde vingetegl på taget samt skorsten. 1847-taksationen viser ingen ændringer.

Husareskadronen, der var blevet forlagt til Roskilde i 1777, forlod byen i 1842. Dermed flyttede husarerne vel også fra Bondetinget. I al fald forsvandt stalden i følge en ny vurdering af 13/9 1851, der må være optaget i forbindelse med at rebslagersvend Johan Andreas Stam lod de seks vestligste af de 16 bindingsværksfag ombygge til en bygning med grundmur til gaden (nuværende nr. 19). Tilbage blev tre våninger med indretning som før. Ved takseringerne i 1857, 1867 og 1872 var forholdene uændrede, men i 1885 tilbyggedes et udskud på nr. 17, som stadig findes, på »3 Fag, lang 6, dyb 2½, høj 4½ Alen i Bagsiden« udmuret i bindingsværk af fyr. Først meget sent er den midterste våning blevet delt, så stuen kom med til den første og køkkenet til den tredje våning, og sådan fremstår de i dag med indlagte WC'er fra 1954.

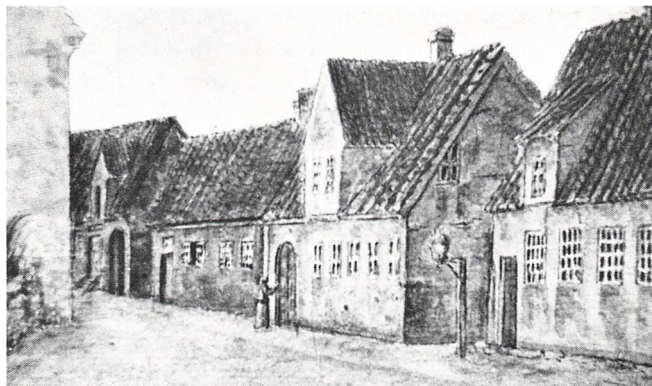

Fig. 5:
Udsnit af akvareltegning med »Bondetinget 17« yderst til højre. (Roskilde Museum).

Intet tyder på, at husene har været berørt af de store brande, der hærgede byen i 1731 og 1735, og opmålingerne og de bygningsarkæologiske undersøgelser viser, at der er bevaret en del af det oprindelige bindingsværk såvel mod gaden som mod gården, det sidste sted i det mindste tre stolpefag. Huset var opført af egetømmer, og dette gjaldt ikke blot bindingsværket men også hele tagværket. Sammen med bemærkningen fra taksationen

i 1736 om at huset havde fodtømmer, tyder det på, at det har været et bedre købstadshus efter datidens normer. Det bevarede tagværks hældning er cirka 60°, og taget har fra først af været tækket med tegl, da såvel spærafstanden som fagbredden kun er godt to alen (i snit 1,31 m). Tømrmesteren har med sin økse hugget sit bomærke flere steder i tømmeret samt mærket det med afbindingsnumre ligeledes med økse. Mange af spærene forekommer oprindelige. Numrene passer dog ikke overalt, og nogle tømmerstykker mangler helt nummerering. I følge kilderne kan det fastslås, at der er sket en del istandsættelser igennem årene. En del tømmer kan således være udskiftet eller flyttet. Spærene er skåret halvt i halvt med hinanden i kippen og sammenholdt med trænagler. Spærfoden står ned på lejden (tagremmen), hvor den holdes på plads af den gennemstukne stolpetap. De øvre og nedre hanebånd er fastgjort i spærene med svalehaleblade, der er fornaglede. Endnu er et par af de gamle egetræsskalke bevaret, og ved de øvrige spærender er der tydelige spor efter sådanne. Tagudhænget var omkring 40 cm. Nu er det fjernet og tagrender opsat.

Allerede omkring midten af 1600-tallet var det almindeligt at bruge fyrretræ til tagkonstruktioner. Da der til disse våningshuses tagværk udelukkende er anvendt eg, må de formodes at være temmelig gamle. Sammenholdt med den karakteristiske, meget stejle taghæld-

ning, der er et sengotisk træk, vil det ikke være urimeligt at sætte opførelsestiden til årene omkring 1600. Grundtakstens bemærkning om, at huset i 1682 var en gammel og forfalden bygning, antyder da også, at denne række af boder må gå tilbage til tiden før eller lige omkring år 1600.

I den bevarede østgavl er der spor efter en husbrand, som har været fæstnet til den høje, gennemgående stolpe kaldet »kongen« midt i gavlen. Øverst var gavlen brædebeklædt, hvor den i dag er udmuret med soltørrede lersten. Nederst har den bevaret sin oprindelige lerklining på støjler (kæppefletværk). En række syldsten til lige med gavlens fodrem er synlige i forstuen til 17A (fig. 6).

Ydervæggene var som nævnt i kilderne først lerklinede og blev for gadesidens vedkommende udmuret med tegl engang mellem 1736 og 1761, mens gårdsiden først udmuredes mellem 1801 og 1811. Stolperne har været forholdsvis høje, mindst 8½ fod svarende til cirka 2,70 m, og fra fodremmen til de gennemstukne bjælkehoveder har der været mindst 7 fod eller godt 2,20 m, hvorved fremkommer et styrtrum fra bjælkelaget til lejden på 1½ fod, som giver et rummeligt loft, der formentlig har været benyttet til magasin eller lignende (fig. 7). Naglehuller i stolperne viser, at der oprindeligt har været skråstivere i undertavlene, som i øvrigt må have været

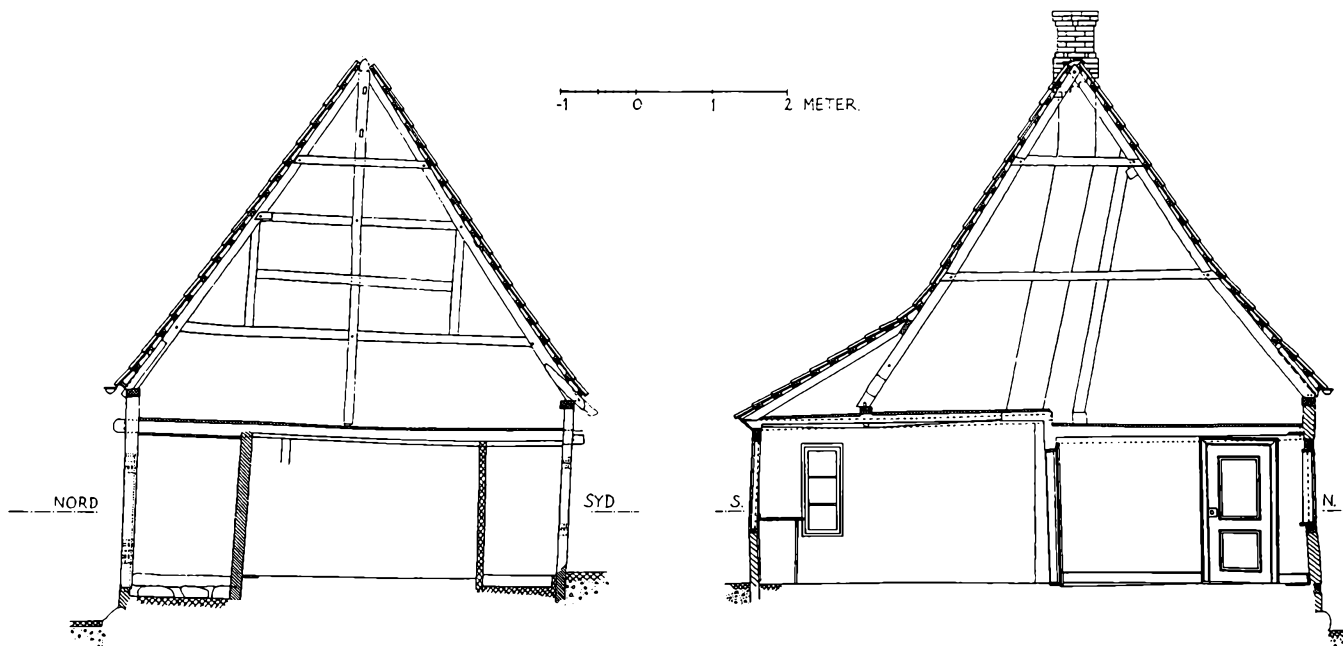

Fig. 6:
 Østgavl af Bondetinget 17 i mål 1:100. Opmåling forår 1979 (JRJ). Det prikkede betyder rekonstruktion, hvor hovedformen er sikker mens detaljerne er ukendte. Således er det tydelige spor efter en »husbrand«, men dens udformning må vi gætte os til ud fra viden om lignende steder.

Fig. 7:
 Snit i nr. 17 gennem »udskud« (udbygning) i 2. fag fra øst i mål 1:100. Opmåling forår 1979 (JRJ). Tagværk af eg med hældning på 60° .

væsentlig højere førhen, hvilket tydeligt ses på den opmålte opstalt af gadesiden (fig. 8-9). Fodremmen, der må have ligget direkte på de store syldsten fra først af, er sandsynligvis blevet udskiftet et par gange, ligesom stolperne er kortet af grundet råd og mørnen i enderne. Det meste af den seneste fodrem er nu rådnet bort. Flere stolper er meget medtagne og enkelte delvis eller helt udskiftede med fyrretømmer eller munkesten. Endelig har det gamle hus sat sig en del i tidens løb. I gårdens østlige ende er der sket en kraftig opfyldning, så fundament og fodrem skjules helt. Dette har sammen med den kraftigt udtørrende sydsol uden tvivl været årsag til denne sides hurtigere forfald, hvilket medførte, at man i 1940-erne måtte udskifte syvende til tiende fag med en bastant grundmur på betonsokkel, ligesom femte og sjette fag er ændret til mur i fyrbindingsværk på forkert og skæmmende vis. Generelt lider huset under manglende eller forkert vedligeholdelse især i de seneste år, så det nu forekommer temmelig forfaldent.

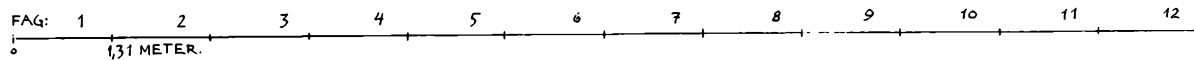
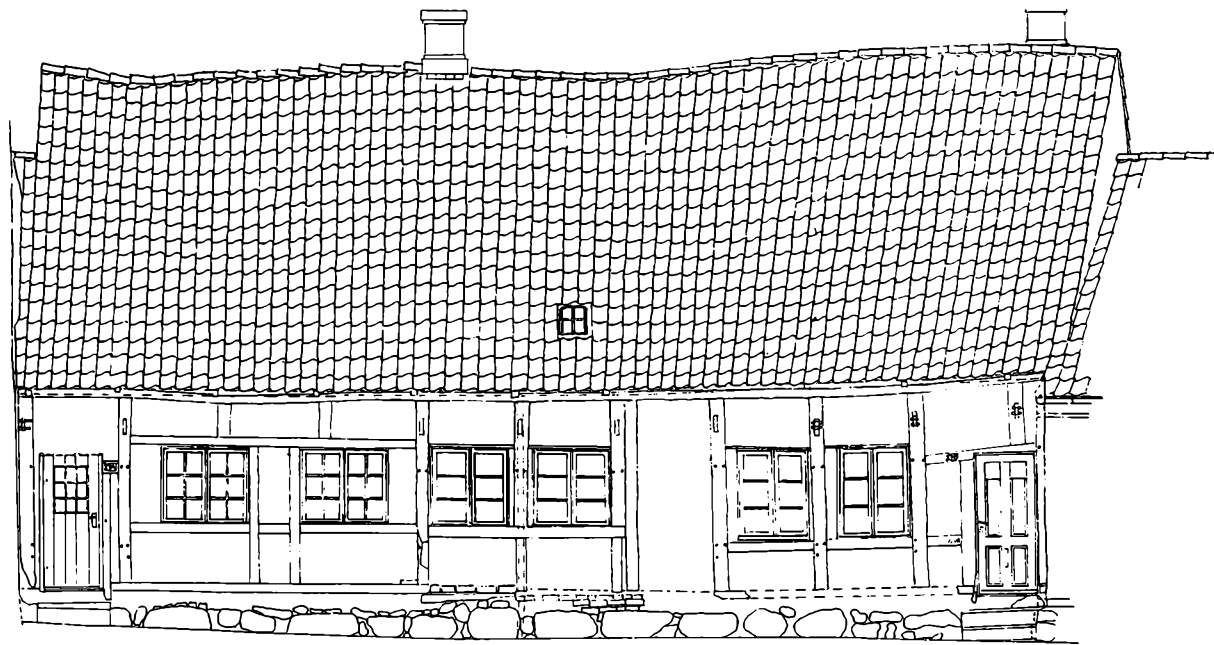
Til gården har der ikke været skrånere i undertavlene. Spor viser, at de to første fag fra øst har haft løsholter, mens døren i 11. fag kan have været en tidlig køkkenindgang. Remmen går et lille stykke forbi den sidste stolpe og kan markere forlængelsen mod vest frem til 1851. Imidlertid mangler stolpen det naglehul, som skulle vise forbindelsen til det nu fjernede 12. fag. Den

kan dog være udskiftet, for netop her ved husets knæk, der har dannet et uregulært fag, er der sket en del bygningsmæssige indgreb. Køkkenet i 11. fag, hvor der nu er trappe op til loftet, bevarede i 1851 og hidrører fra tiden omkring 1790, da man indrettede tredje og fjerde våning her til husarerne (fig. 11). Tidligere må køkkenerne med dobbeltskorstenen have ligget længere mod vest, men er blevet flyttet til 10. og 11. fag for at give plads til hestestalden. Jeg slutter dette af, at en bjælke med oprindelig kopbåndskonstruktion bevaret i skillerummet ved tiende fag mod gården er blevet savet over og holdt sammen gennem dobbeltskorstenen ved et trækbånd af jern. Den bevarede skorstensbagvange er af ubrændt ler, og de bevarede skillevægge er af bindingsværk med lersten. I det sydøstre kammer i nr. 19 er fremgravet en række syldsten, som har båret den førnævnte skorstens ene side.

Mod gården må 10. fag helt sikkert have været dør-fag, som det endnu er. Indgangen her betjente sammen

Fig. 8: (Overfor)

Opstalt af gadeside af nr. 17 i mål 1:100. Målt forår 1979 (JRJ). Af tegningen kan man bl.a. læse husets nuværende forfatning, dets ændringer gennem tiderne og en del af dets oprindelig udseende. Bemærk, hvordan huset må have sat sig, samt at dets ydre endnu viser noget af den tidligere indre opdeling i 3 våninger (sml. fig. 9-11).

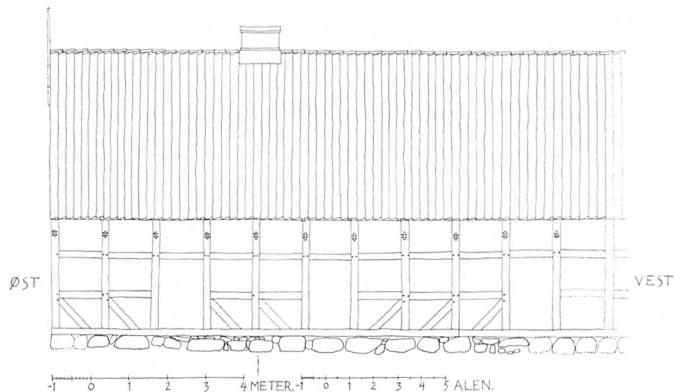

Fig. 9:
 Rekonstruktionsforsøg i mål 1:200 af 16-fagshusets oprindelige gadeside med 1.-11. fag fra øst. Der har været »skråstivere« i »undertavlene« fra »løshalterne« til »fodremmen« og den har ligget på »syldstenene«. Tegnet august 1979 (JRJ).

med forstuen fra starten af husartiden og frem til 1851 tredje og fjerde våning, og det var her, der en tid var tilbygget et bislag. De to våninger lå symmetrisk omkring forstuen med stuer og køkkener, og efter fjerde våning havde man sengekammer, foderkammer og stald (fig. 10). Men den oprindelige våning med fag 10 som indgangsfag kender vi ikke. Ved at indtegne de oprindelige tøm-

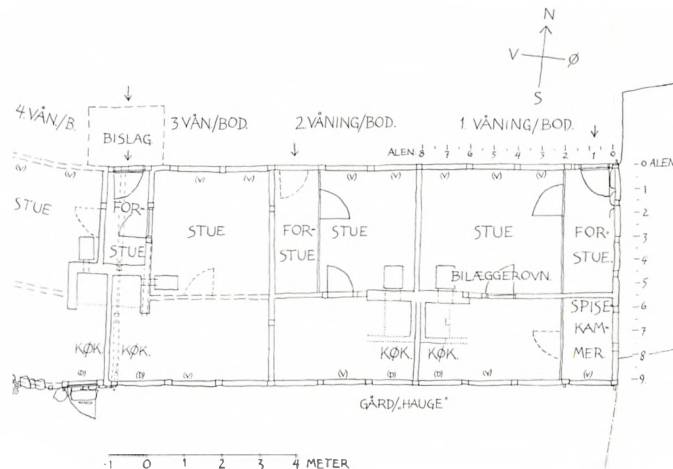
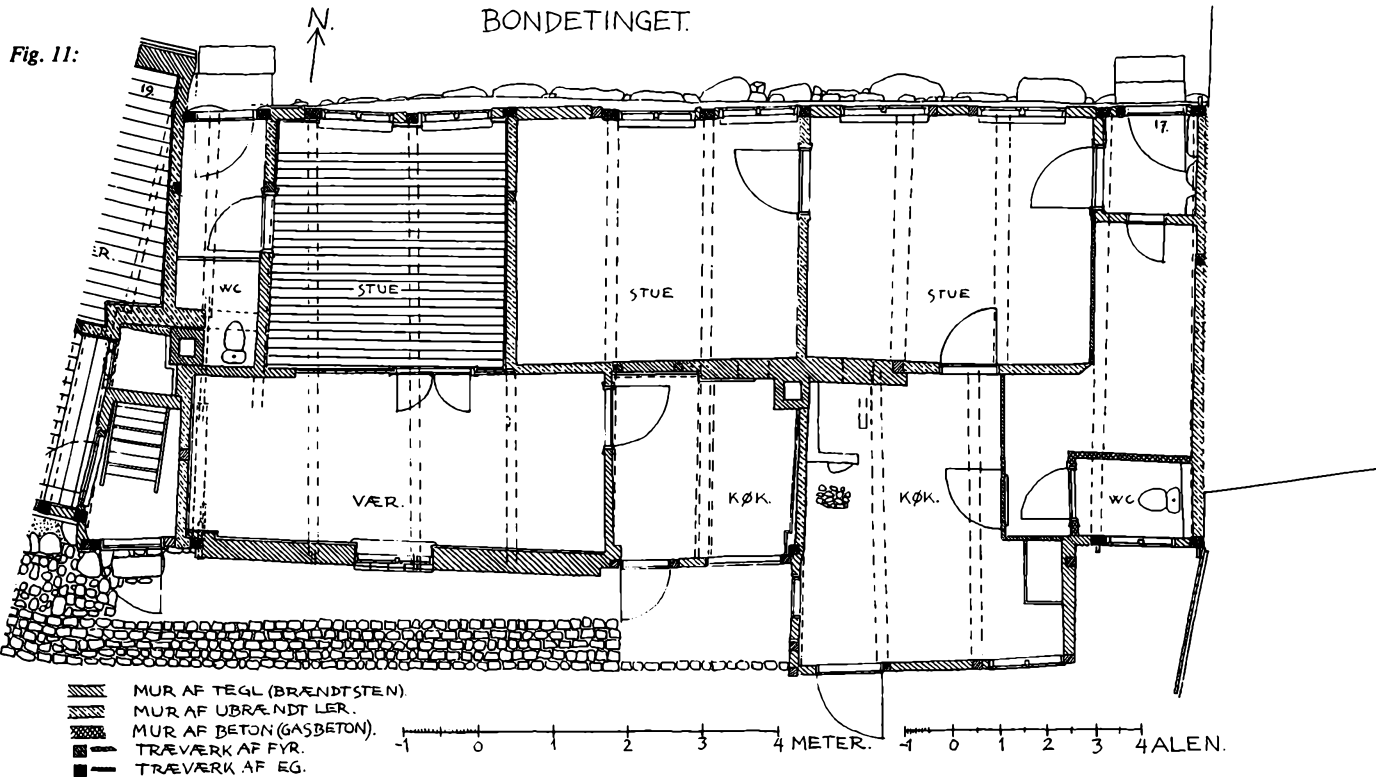

Fig. 10:
 Rekonstruktionsforsøg af grundplan 1:200 af (16)/17-fagshuset fra omkring 1790 i flg. brandtaksationen fra 1791, der nævner huset som »Lejeboliger og Husar Brakker«. Tegnet august 1979 (JRJ).

merstykker efter de fundne naglehuller på opmålingen af gadesiden levnes der endvidere mulighed for indgange i tredje og sjette fag. Vi skal imidlertid langt tilbage i tiden, inden der kan have været døre her. Vi kan forholdsvis let rekonstruere Bondetinget 17 og 19 fra 1885 og 1851, ligesom jeg allerede har beskrevet tredje og fjerde våning tilbage til 1780'erne. Første vånings indretning

Grundplan af nr. 17 i mål 1:100. Opmåling forår 1979 (JRJ). Bondetinget 17 og 19 ligger på samme grund (én matrikel) og er sammenbyggede uden egentlig gavlf (brandmur).

var ikke blevet ændret siden formentlig engang mellem 1736 og 1761, hvor jeg er tilbøjelig til at tro, at man samtidig med indførelsen af jernbilæggerovnen i denne vånings stue, har ændret indgangen og forstuen til den nuværende. Da bilæggeren skal have skorstensforbindelse, ud over at den står i stuen, begrænser det straks våningens muligheder for planudformning. Den bevarede lervæg efter fjerde fag må ganske sikkert have været gavlførste våning, og den angiver således udstrækningen af en oprindelig våning eller bod, hvis type kan være gentaget ned gennem rækken mod vest.

Første våning havde altså i 1761 forstue i første fag, hvorefter kom tre fag stue med bilægger og to vinduer. Mod gården var der tre fag køkken med et vindue samt en skorsten ved vestgavlen sammenbygget med nabo-våningens skorsten, som det ofte brugtes. Endelig har der været et kammer ved østgavlen (fig. 10). Før 1736 kan man have trådt fra gaden direkte ind i stuen og herfra videre til køkken og kammer. I tredje eller fjerde fag i bagsiden kan der have været udgang til »*Haugen*«. Om denne plantype skulle være nær den oprindelige for huset, tør jeg endnu ikke gætte på. Da det ville være et meget drastisk indgreb at flytte en skorsten, er det sandsynligt, at denne altid har stået i fjerde fag. Sammenholdt med at der skulle have været dør i tredje fag fra gaden, betyder det, at vi her kan have haft en våningsplan, vi

ellers ikke har kendskab til fra tiden omkring år 1600. Ofte havde man en forstuegang tværs gennem huset ved gavlen med indgang til stue og køkken samt udgang til gård. Bagved køkkenet kunne ligge et kammer, som let etableredes med bræddevæg. Denne type passer ikke her, hvor våningen måske blot har bestået af ét rum opdelt ved skorstenen til den ene side. Det kan også tænkes, at stuen har været gennemgående fra gade- til gårdside med et lille køkken langs gavlen samt eventuelt et kammer, eller våningen kan have været opdelt i et større rum til gaden med decideret værksted og et smallere til gården med stue og køkken ud i ét (en art »fremhus«). Det er dog uden værdi at fantasere mere over denne plan, før-end flere og sikrere spor er fundet.

Hvorvidt anden våning kan have været på fire fag førhen i stedet for de senere tre, kan man måske se ved at fjerne det pudsede, underklædte loft, idet bjælkerne kan bære spor efter skillevægge. En registrering af loftsbrædderne oven over med deres stød viser klart, at der har været forstue i syvende fag på et tidspunkt, mens det oprindelige dørfag må være sjette fag.

De første vinduer har sikkert været temmelig små med blyindfattede ruder. I 1791 nævnte brandtaksationen, at der i 12-fagshuset var vinduer i »*Blye*«, mens 16-fagshuset havde »*fornödne Dørre med Beslag og 15ten fag vinduer...*«. Vinduerne her var nok allerede

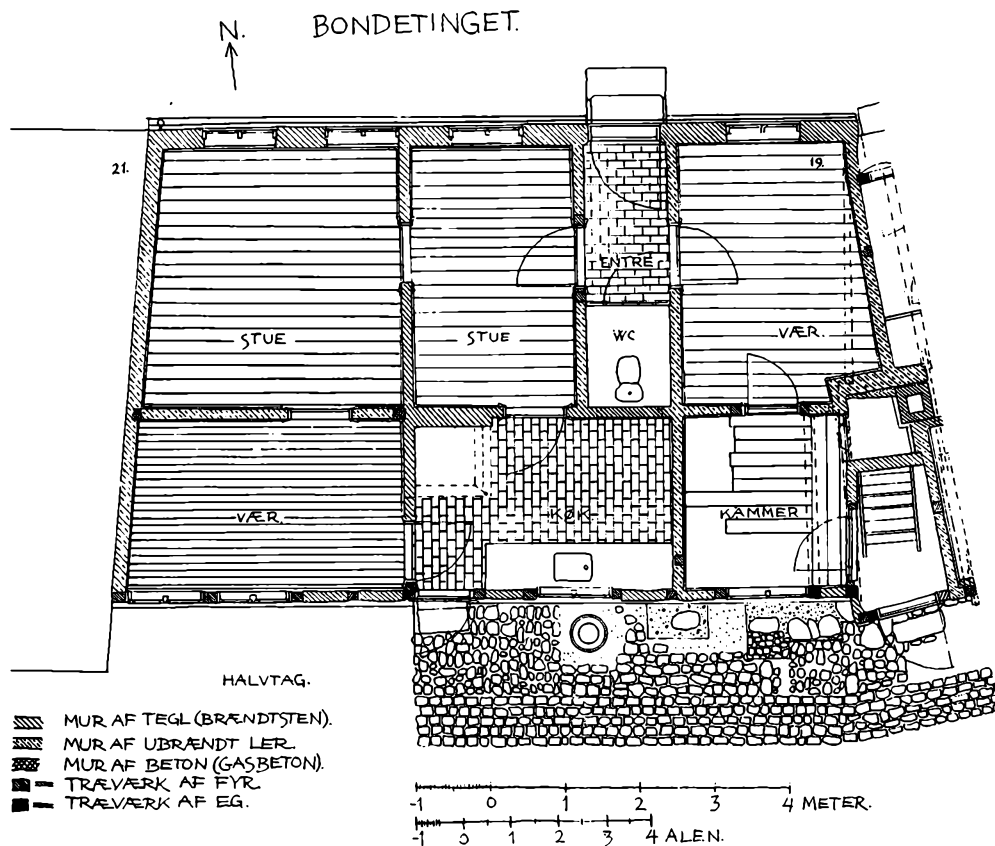

Fig. 12:
 Grundplan af Bondetinget 19 i mål
 1:100. Opmåling forår 1979 (JRJ).
 Bemærk udgravningen med ældre
 pigstensbrolægning uden for tidligere
 syld (fundament). Vinkelret på gård-
 siden ud fra sammenføjeingen med
 nr. 17 i knækket deler et rækværk
 gårdspladsen op. Det opfyldte terræn
 med de registrerede brosten (rende-
 sten) kan evt. fjernes fremover, så
 husene atter står frit på deres sokkel.

blevet skiftet ud med vinduer inddelt med træsprosser engang mellem 1761 og 1771, hvor skydeskodderne forsvandt. På et par 1800-talsvinduer findes nogle ældre hjørnebeslag, ligesom et vindue i bagsiden til nr. 19 er fuldt bevaret fra 1700-tallet, omend det er blevet flyttet ved genanvendelse.

Hvordan 12-fagshuset i første del af 1800-tallet blev delt på to matrikler og med tiden fik de to toetages bygninger, der findes her i dag, må desværre udelades her. Endnu er bevaret et enkelt stolpefag i Bondetinget 23 fra det gamle hus. Bondetinget 19 nybyggedes som nævnt i 1851 med 8 spærfag, hvorved man rykkede huset godt en halv meter frem i gaden med grundmuret facade på nyt fundament af kampesten (fig. 13). Resten af huset byggedes i bindingsværk. Huset er faktisk fuldstændig bevaret til i dag i såvel plan, facade som interiør i den helstøbte form, det fik ved opførelsen. Den smukke gadedør i klassicistisk stil, vinduerne, gerichterne, fyldningsdørene med profiler, skorstenen, skillerummene og tagværket med mere er alt sammen i en god stand. I 1954 indrettedes et WC i forstuen, så den oprindelige planudformning med forstueforbindelse direkte til køkkenet sløredes (fig. 12). Det er i høj grad værd at passe på den oprindelige og meget tidstypiske, klare opdeling i såkaldt »pæne rum« (modtagelsesrum for gæster) og »hverdagsrum«. Forstuen og de tre stuer har så-

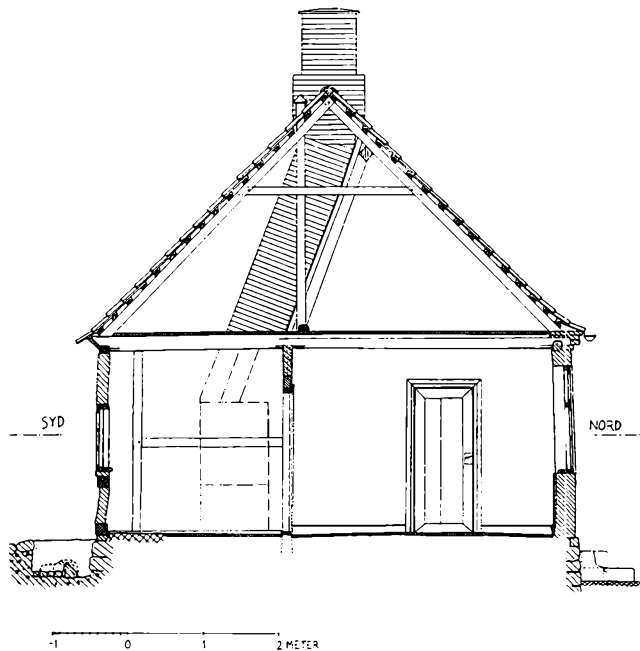
ledes fine, profilerede fyldningsdøre og indfatninger, der passer til vinduerne i facaden, mens de to kamre mod øst og køkkenet har tarveligere indfatninger og enkle døre. Som allerede nævnt gør det samme sig gældende ved konstruktionerne, hvor man har sparet på bagsiden af huset. Stuerne har altid været tapetserede, og snedkerarbejderne bærer bemalinger i op til 15 forskellige lag i flere farver. kamrene og køkkenet har været hvidkalkede. Kammeret mod nord har senere været blå. Indervæggene er af lersten, mens den åbne skorsten er af brændtsten. Denne har senere haft indmuret komfur. Gårdsiden lider under, at terrænet mod øst er fyldt op til fodremmen.

Bondetinget 17 er altså den ældst bevarede borgerlige bygning i Roskilde i dag, og sammen med Bondetinget 19 og de øvrige huse i gaden giver det et væsentligt bidrag til vores bygnings- og kulturhistorie specielt sammenholdt med den socialhistorie, det kan fortælle. Huse viser jo fremfor alt noget om mennesker og deres forhold til den til enhver tid herskende teknologi. Nr. 17 siger således lidt om, hvordan almene borgere i Roskilde (her lejefolk) har haft det fysisk, psykisk som socialt gennem henvend 400 år. Som minde herom er det vigtigt for Roskilde by at få bevaret dette byhistoriske levn så omhyggeligt som muligt. I det daglige kan det være med til at lette forståelsen for vor egen kultur og trivsel. Som led i ana-

Fig. 13:
Facade mod nord til gaden i Bondetinget 19 i mål 1:100. Opmålt forår 1979 (JRJ).

lysen har jeg påvist muligheder for indretning af de to huse til gode, sunde og tidssvarende boliger for almindelige mennesker fremover. Dette skal ske ved en nænsom restaurering, som tilføjer nutidige faciliteter, funktioner og installationer i forhold til husets oprindelige og nuværende skikkelse, alt i alt i så høj grad som muligt i tråd med husets særlige karakter og omskiftelige historie. Våningsopdelingerne må respekteres. På landsbasis har vi uhyre lidt tilbage af lejevåninger fra den tid, og med tiden skal det måske vise sig, om vi her vil kunne finde en våningstype, vi ikke kender andre steder fra.

*Fig. 14:
Snit i kamre mod øst, Bondetinget 19 i mål 1:100. Opmålt forår 1979
(JRJ).*

Roskilde Algade i middelalderen

Eugeniusz Gasiorowski

Eugeniusz Gasiowski

Roskilde Algade i middelalderen

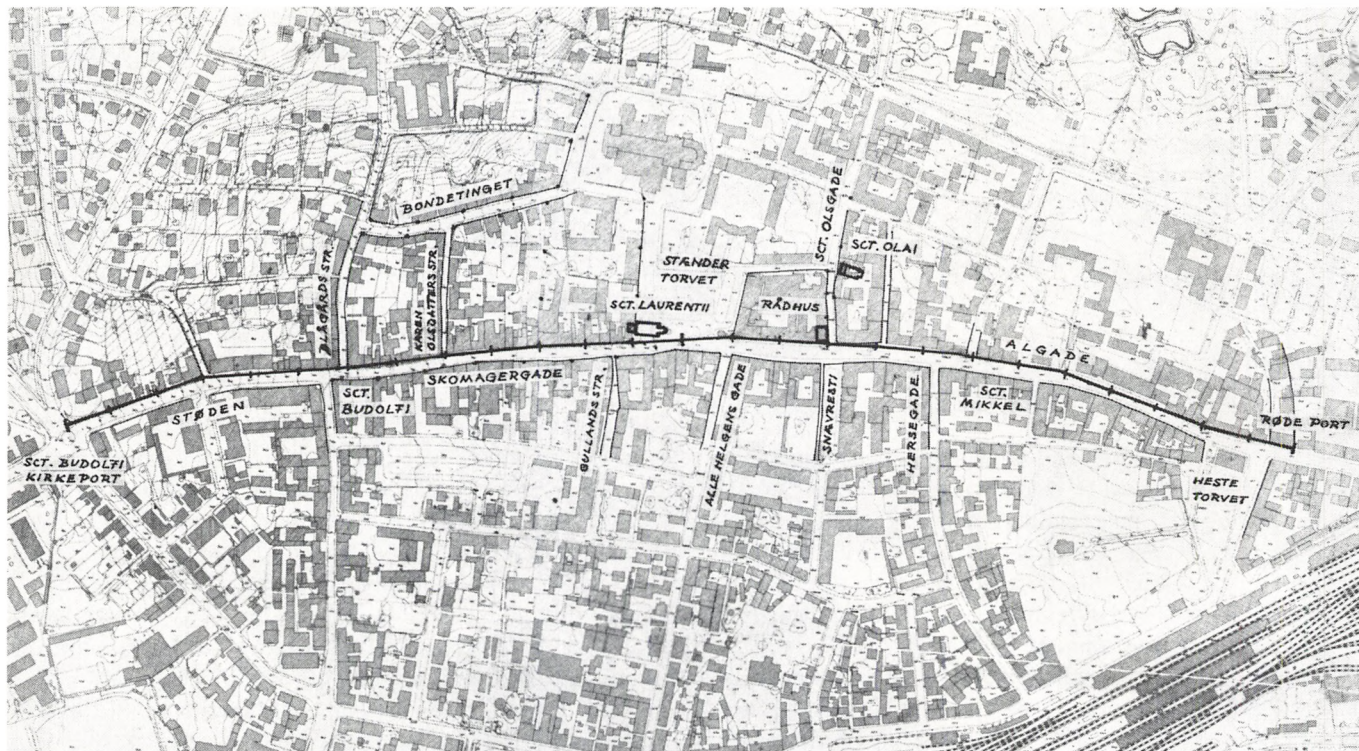
Artiklen beskæftiger sig med to problemer: den oprindelige opmåling af Roskildes ældste trafikakse samt parcelleringen og dens middelalderlige bebyggelse. Det første afsnit er en redegørelse over metrologiske undersøgelser, som er i en ikke afsluttet arbejdsfase og skal derfor betragtes som et forarbejde. Videre studier kan bringe en korrektion af de formulerede konklusioner. Når jeg nu fremlægger disse foreløbige resultater, så sker det fordi jeg tror, at de kunne være brugbare som arbejdshypoteser og diskussionsmateriale i forbindelse med forskningsprojektet »Middelalderbyen« som også omfatter Roskilde!¹⁾ Materialet til artiklen er blevet indsamlet i løbet af

dette år i forbindelse med Roskilde Museums registrering af historiske bygninger. Under dette arbejde er bl.a. alle byggesager vedrørende ejendomme langs Algaden - Stændertorvet-Skomagergaden blevet gennemgået i Roskilde Tekniske Forvaltning samt Nationalmuseets 2. og 3. afdelingers arkiver.

For hjælp som jeg har modtaget under dette arbejde af flere personer siger jeg min bedste tak, desuden særlig tak til doc. H. H. Engquist for venlige henvisninger angående danske borgerhuse og cand. mag. Laura Bjerrum for hjælp ved udskrifter fra Grundtaksten af 1682 samt gennemlæsning af manuskriptet.

Algadens opmåling

Enhver byplan er en vigtig historisk kilde, som indeholder en mængde betydningsfulde oplysninger. Selv efter de mange ændringer, som byen er gennemgået i tidens løb, blev der altid et antal byplanmæssig relevante punkter tilbage, som kunne belyse byens oprindelige plan, fordi hver byplan – selv den irregulære – opstod som et resultat af menneskets tankemæssige virksomhed. Enhver organisering af et større samfunds boplad kræver placering af boliger, veje o.s.v. og hver fladeopdeling kan kun ske ved hjælp af bestemte mål og opmålingsmetoder. En byplan er altså et teknisk værk, som opstod på en gang eller i etaper, og kan som sådan undersøges. I Sverige er

*Fig. 1:
Roskilde - metrologisk analyse af Algaden i sreenheder. Bearb. af forf.*

der en næsten hundredårig tradition for ved opmålinger af tidlige middelalderlige marker og landsbyer at foretage sådanne metrologiske plananalyser. I Polen har man med gode resultater brugt og udviklet denne metode til at undersøge middelalderbyplaner. Metoden gør det muligt at fastslå regelmæssigheder (eller uregelmæssigheder), forskelle og detaljer, som det hidtil ikke har været muligt at påvise.

Til undersøgelsen af Roskilde byplan valgte vi Algaden i hele dens længde, som gaden fik i forbindelse med byvoldens anlæggelse o. 1150.²⁾ Mod øst var Algaden afgrænset ved Røde port, som nævnes allerede i slutningen af 1200-årene (øst for Hestetorvet), og mod vest af Sankt Budolfi kirkeport (krydset ved Støden og Byvolden). Arkæologiske undersøgelser har bekræftet, at den nuværende strækning Algade-Stændertorvet-Skomagergade-Støden stadigvæk følger den gamle vej. Dens ældste niveau ligger o. 2-2,5 m under det nuværende; niveauet fra den senere middelalder o. 1,5 m under nutidens overflade.³⁾ Man kunne også fastslå, at de fleste tværgader stammer fra middelalderen, hvad de skriftlige kilder også bekræfter. Der hvor Sct. Olsgade - den gamle nordfra kommende vej - møder Algaden opstod byens middelalderlige centrum og her blev rådhuset lokaliseret. Algaden - den gamle »*platea regie et communis*« - var byens vigtigste trafik- og handelsåre.⁴⁾ Her lå også dens torv,

som efter bestemmelsen i tilføjelserne til Roskildes stadsret fra 1268 skulle være i vest fra det nye Helligåndshus (vest for Sankt Laurentii kirke) til begyndelsen af Sankt Mikkels kirkegård i øst (Hersegade).⁵⁾

Allerede efter en indledende metrologisk undersøgelse kan man fastslå, at Algadens opdelinger indeholder spor af et opmålingsarbejde, som blev gennemført på en gang og efter et ensartet metrologisk system. Som udgangspunkt for undersøgelsen valgte vi den gamle rådhuskarré (begrænset af Algade, Sct. Olsgade, Palæstræde og Stændertorvet). Dens sydlige til Algaden orienterede del har (efter bekræftelsen i kartografiske og skriftlige kilder) bevaret sin middelalderlige størrelse. Længden af denne karréside (fra Sct. Olsgade til Stændertorvet) måler efter et bykort i målestok 1:500 - 86,50 m. Man kan fastslå, at et sådant afsnit og dets halvdel (43,25 m) har en vis betydning også for andre gadepartier. En længde på 43,25 m ligner meget en måleenhed som er kendt som »snor« og ret almindeligt brugt ved afstikning af middelalderlige byer i Nordtyskland, det tidlige tyske ordens land og Polen. Snorens længde fremkommer som et resultat af multiplicering af foden. Snoren kan altså have forskellige størrelser afhængig af tid og sted. I systemet brugte man følgende måleenheder: en fod, en alen = 2 fod, en rode = 15 fod eller 7,5 alen (man kender også roder på 10, 12 og 16 fod) og en snor = 10 roder.⁶⁾ På

grundlag af dette system, med dette mål som udgangspunkt, en snor = 43,25 m, bliver 1 fod = 0,288 m, 1 alen = 0,576 m, 1 rode = 4,32 m. Denne fodlængde (0,288 m) er næsten identisk med den middelalderlige danske fod (0,283 m) og den lybske fod (0,287 m) som også blev anvendt i Sønderjylland.⁷⁾

Bekræftelsen for en sådan anvendelse af foden – ca. 29 cm – i Roskilde i det 12. og 13. århundrede finder vi i Sankt Laurentii og Sankt Olai kirkeplaner. Dele af disse kirker, som stammer henholdsvis fra 1. halvdel af det 12. og fra begyndelsen af det 13. århundrede, blev efter afdekning i det 20. århundrede opmålt og beskrevet.⁸⁾ Sankt Laurentii ydre kor – og indre bredde af skibet svarer til 7 m, som divideret med 29 (fodens størrelse) giver 24 fod d.v.s. 12 alen. Den på den samme måde beregnede indre bredde af koret 16 fod (8 alen), skibets bredde 32 fod (16 alen) og murens tykkelse, som er angivet til ca. 1,10-1,20 m, ligner 4 fod. Denne talrække: 2, 6, 8, 12 og 16 svarer nøjagtigt til de daværende målesystemer og kendes fra flere middelalderlige bygninger. I Sankt Olai kirke er den ydre bredde af tårnet 40 fod, den indre 20 fod og den vestlige skibsmurs bredde er ca. 4 fod.

Trods Algadens irregularitet og bugtede forløb gennem byen, både m.h.t. dens længde og de tværgående gaders skæringspunkter (som også bestemmer de forskellige karréers grænser), kan man fastslå, at den er blevet

afstukket ved en opmåling som har benyttet en snor på 43,25 m. Man kan konstatere, at en »målelinie« på dette mål er blevet anvendt langs større afsnit af Algaden. Byens idéelle centrum ligger midt på torvet øst for Sankt Laurentii kirke. Afstanden herfra til den østlige og vestlige byport er i begge sider præcis 13 snore. Hele gadens længde var altså 26 snore.

Går man vestpå fra den gamle rådhuskarrés østlige hjørne (ved Sct. Olsgade) på den nordlige side af Algade og Skomagergade, kan man fastslå, at en række ens snoreafsnit svarer til gadens net eller parcellens grænser.⁹⁾ Rådhuskarréen måler 2 snore, torvet (det nuværende Stændertorv) 2 snore, karréen mellem torvet og Karen Olsdattersstræde 4 snore. De næste målepunkter svarer til det vestlige hjørne af Blågårdsstræde – 2 snore, det østlige hjørne af Højbrøndsstræde – 3 snore og det vestlige hjørne af den sidste bykarré ved Byvolden, hvor den gamle Sankt Budolfi kirkeport lå – 3 snore. En anvendelse af det samme målesystem kan man også konstatere andre steder nord for Algaden (Bondetinget, karréens bredde mellem Skomagergade og Bondetinget, Rådhuskarréen og et afsnit af Sct. Olsgade).

Algadens opdeling på den sydlige side er forskubbet i forhold til den nordlige side og rummer ikke så tydelige målepunkter. Men også her svarer en række afsnit til det samme snoremål, f.eks. den vestlige karrés længde fra

Ringstedgade langs Skomagergade til Gullandsstrædes østlige side måler lige 6 snore. Det ser ud som om et afsnit på 5 roders længde (½ snor) også har haft en betydning da planen blev afstukket, fordi denne længde ofte svarer til parcelgrænser på begge sider af gaden. Selve Algaden har på det bredeste sted ved rådhuset haft målet 4 snore.

Spørgsmålet som rejser sig efter at det er blevet konstateret, at byens plan blev afstukket efter et ensartet system er, hvor stor var den oprindelige byparcel? Opdelingen i byparceller var nemlig en integrerende del af enhver middelalderlig byplanlægning. Et »area« eller »hof« i en middelalderby betyder det samme som en afgrænset plads bestemt for byggeri. Senere overgik betegnelsen til selve parcellens bebyggelse. Da hele byens areal i middelalderen ejedes af feudaltheren – kongen eller kirken – var »hofes« ejerskab forbundet med nogle servitutter og afgifter (byskat) som ejeren skulle betale hvert år.¹⁰ Dette feudale system krævede en byplanmæssig opdeling i ensartede arealer – »hofe«. Adskillige europæiske byprivilegier indeholder bestemmelser angående parcellens størrelse!¹¹

Hvor stor den oprindelige parcel i Roskilde var, ved vi ikke noget om. Desværre mangler der også supplerende oplysninger fra andre danske byer. Skødetransaktioner fra det 14. og 15. århundrede giver nogle oplysninger

om parcellens størrelse. F.eks. var et hus i Sankt Olai sogn på den sydlige side af Algaden 16 alen bred (1369) og en jord ved Skomagergadens vestlige ende 41 alen bred (1466).¹² En gård ved Sankt Olai gaden målte 43 alen (1459) en anden ved Hersegaden 22 alen (1492).¹³ Alle mål er angivet i »syelandske Ale«. Om dette mål svarer til målet, som vi har beregnet for det 12. og 13. århundrede i Roskilde, ved vi ikke noget om. En analyse af Helsingørs byplan fra 1426 har konstateret en fod på 29 cm.¹⁴ Måske kunne dette anses som en bekræftelse på, at dette mål stadigvæk var i brug. Oplysninger om den sjællandske alens størrelse i det 16. århundrede er meget upræcise.¹⁵

En anden kilde, der indeholder oplysninger om grundenes størrelser, er Grundtaksten fra 1682.¹⁶ Denne kilde oplyser om byens situation for 300 år siden og derfor siger den meget mere om middelalderens parceller end man kan aflæse i det nuværende bykort. Målene er angivet i alen, som på denne tid blev beregnet til 63,26 cm.¹⁷ På dette grundlag har vi omregnet de daværende parcellers bredder langs Algade, Torvet og Skomagergade til en 57,66 cm stor alen, som vi tidligere har beregnet for Roskilde. Man skal dog tilføje, at parcellstørrelser i 1682 er meget forskellige, eftersom parcellerne er blevet delt og sammenlagt i løbet af flere århundreder. Dog kan man finde størrelser som optræder flere gange. Først og fremmest skal nævnes en parcel på 46 fods bredde. Den op-

træder 6 gange på den sydlige side af Skomagergaden, en af disse gange som dobbeltparcel på 92 fod. To parceller på 92 fod (en af dem 70 + 22 fod) finder vi også på torvets sydlige side, tæt ved Allehelgensgade. Også disse enheder kan omregnes til en 46 fods parcel. Det samme mål gentages også i den nu forsvundne karré på torvets nordlige side og på nordsiden af Algaden. Flere gange findes på begge sider af Algaden lignende størrelser, flest på 45 fod, som svarer til 3 roder. Disse kan måske pege på, at det er enheder som går tilbage til byens oprindelige parcelopdeling. Der findes også ofte parcellbredder på 20, 25, 30, 35, 40, 50, 60 og 70 fod (eller der omkring) som er fremkommet som resultat af delinger og multipliceringer af rodeafsnit. F.eks. måler 2 sikkert middelalderlige naboparceller ved Snævresti på Algadens sydside (nr. 8) 35 og 55 fod, som tilsammen udgør 90 fod, svarende til 6 roder, og som tidligere kunne være 2 parceller på 45 fod.

De sikreste resultater ville man naturligvis få ved opmåling af bevarede bygninger. Desværre findes der ingen middelalderlige huse i Roskilde mere og parcellgrænserne har ændret sig så væsentligt, at det vil kræve et meget stort arbejde for at fastslå deres middelalderlige udstrækning. I flere tilfælde er sporene blevet helt fjernet. Det eneste som er tilbage er to middelalderlige kældre og opmålinger og fotografier af to andre. Deres bredder svarer

til: Algade 15 – 2,5 roder, Algade 4 – 4 roder, Stændertorvet 8 og huset Skomagergade 9 – under hvilket der er en delvis bevaret kælder – 3 roder. Alle disse størrelser passer til vores tidligere beregninger.

Til sidst rejser spørgsmålet sig: hvornår fandt gadens middelalderlige opmåling sted? Dens uadskillelige sammenhæng med gadens længde, som blev bestemt ved byvoldens opførelse (ca. 1150) kan betyde, at det skete ved denne anledning. Også konstatering af det fodmål, som svarer til den fod som blev anvendt ved Sankt Laurentii kirke, kunne støtte en sådan hypotese.

Fig. 2:
Rådhuskarréen. Udsnit af Resens Grundplan fra 1677.

Rådhuskarréen

Hele karréen blev fuldstændig ødelagt under en stor brand i 1731, men er afbildet på Resens Grundplan fra 1677!¹⁸⁾ Dette byprospekt viser langs Algaden en række gavlhuse med et på hjørnet til Sct. Olsgade, som træder frem i gaden. Efter planens oplysninger er hele karréen (benævnt med 40) betegnet som rådhuset. Dette blev ukritisk opfattet af J. Kornerup¹⁹⁾ og delvis kritisk af A. Fang, som uden at benægte Resens information, koncentrerede sin opmærksomhed om det fremtrædende hjørnehus og betragtede dette som det rigtige rådhus.²⁰⁾ Han støttede sig her på en beskrivelse fra Pontoppidans Danske Atlas fra slutningen af det 18. århundrede, hvor det middelalderlige rådhus blev placeret vis-à-vis apoteket på hjørnet af Sct. Olsgade. Denne lokalisering finder en sikker bekræftelse i rådhusprotokollerne fra 1736, da man traf beslutningen om at bygge et nyt hus på den afbrændte rådhusplads til Jørgen Andersen, som til gengæld har skødet sin grund på torvet til opførelse af det nye rådhus.²¹⁾

Rådhuset

Roskilde rådhus blev nævnt første gang som »*pretorium civitatis*«²²⁾ allerede i byens stadsret fra 1268.²²⁾ Senere optræder det flere gange i kilderne i forbindelse bl.a. med borgernes skødesager i 1386, 1458, 1481 og 1489, hvor det også blev betegnet som »*domus consulatus*«²³⁾

eller »*Byting*«²³⁾ I 1581 måtte bygningen være i meget dårlig tilstand eftersom ved et kongebrev »*Borgerne i Roskilde blive i to Aar fri for deres aarlige Byskat til hjælp til at bygge og forbedre deres Raadhus*«²⁴⁾ En bevaret renæssance-udskæring med byvåben og årstallet 1603 minder om, at rådstuen sandsynligvis i dette år fik et fornemt udstyr.²⁵⁾ Bygningens tekniske stand var igen i begyndelsen af det 18. århundrede meget dårlig. I 1718 skulle en fagmand erklære sig om »*hvorvidt Raadhuset, der er noget forfaldent, kunde ved en Reparation hjælpes eller, om det maatte nedbrydes og igjen opbygges*«. ²⁶⁾ I 1723 blev taget repareret og i 1724 blev rådhuset renoveret, og der blev »*afstrøget Raadhusets søndre Gavl og de tvende Sider saavidt, som paa Gaden udstaar*«²⁷⁾ Under ildebranden 1731 blev rådhus »*lagt i Aske*«²⁸⁾ samt byens arkiv, mål og vægt, som der var opbevaret.²⁸⁾ Den udbrændte bygnings samt inventars værdi blev beregnet til 2500 rd.²⁹⁾

Resens grundplan er den eneste billedmæssige skildring af det middelalderlige rådhus. Den viser rådhuset som et to etagers grundmuret gavlhus med en arkade med spidsbuer under den i gaden fremtrædende del af bygningen. Bekræftelse for at huset faktisk havde en gavl og var fremrykket i gaden giver det citerede notat om gavlens reparation i 1724. Gavlen til gaden havde efter Resens prospekt måske allerede en renæssanceform, såvidt man

kan aflæse det af gengivelsen. Gavlen bagpå derimod har en række gotiske fialer, typiske for det 14. århundrede. Arkadens eksistens blev bekræftet under udgravninger i 1949/50, da dens fundamenter blev fundet.³⁰⁾

Et meget værdifuldt supplement til Resens prospekt er rådhusets beskrivelse i Den Danske Atlas, som siger: *»Det laa lige for Apotheket paa Algadens Nordre Side, og strækkede sig ned ad Ols-Gaden med Side-Bygningen. Dette gamle Raad-Huus var en reel og anselig Bygning med 3 Portaler ud til Al-Gaden. Under Raad-Huseet var Stads-Kielderen hvor Roskilde Magistrat har haft deres Oplag af Viin og Tydsk Øl i gamle Dage til Udsalg. Oven over var en anseelig lang og viid Sahl, hvor der var et Gallerie til Musikantere ved forefaldne Hoytideligheder og Brylluper, som ofte blev holdt paa Raad-Huseet«*³¹⁾ Den nævnte kælder var i 1731 udlejet til Rasmus Rassmussen som der *»holdte med Ølsalg og h kkeri«*³²⁾ En del af det gamle rådhus' kældermure er endnu idag bevaret under det nuværende hus Algade 11.

Alle ovenfor citerede oplysninger supplerer meget godt hinanden og beskriver en rådhusstype som optræder siden midten af det 13. århundrede i Nordtyskland og det daværende tyske ordens land. Det er en bygning, som flugtede med gadens bebyggelse fra hvilken den trådte frem med en arkade i den fremtrædende del. Under arkaden holdt man byens ting. Det ældste bevarede rådhus af

Fig. 3:
Rådhus i Paslek (Polen) efter O. Stiehl.

denne slags ligger i Dortmund i Westfalen, og det blev bygget efter 1240³³⁾ Rådhuset af samme type ligger i Münster (Westf.) fra 1335 og Paslek (tidligere Preussisch-Holland i Østpreussen) fra slutningen af det 14. og 15. århundrede. Sidstnævnte ligner Roskilde rådhus slående.³⁴⁾ Bygningernes funktion var den samme. I stueetagen tingstuen og handels- og vejeboder (i Dortmund tjente stuen dog som klædeshal). På første sal fandtes rådstuen og en stor sal som blev brugt til forskellige formål, bl.a. også til festligheder.

Det er svært at sige, hvornår Roskilde rådhus blev bygget. Som bygningstype kunne man datere det til slutningen af det 13. århundrede, sandsynligvis stammer det snarere fra det 14. århundrede. I hvert fald tyder bagsidens gavlfremform herpå. Måske kunne en undersøgelse af kælderens rester give et mere tydeligt svar. Oplysninger om rådhusets dårlige stand i det 16. århundrede tyder på, at det dengang allerede var en gammel bygning.

Stenboderne

De på Resens kort viste gavlhuse er hidtil blevet betragtet med nogen skepsis og er opfattet som frie gengivelser, som ikke havde meget med virkeligheden at gøre. Den præcise gengivelse af rådhuset, som er blevet bekræftet i andre kilder, kræver dog, at man skulle tage dem mere alvorligt. Undersøges sagen nærmere, har vi en anden

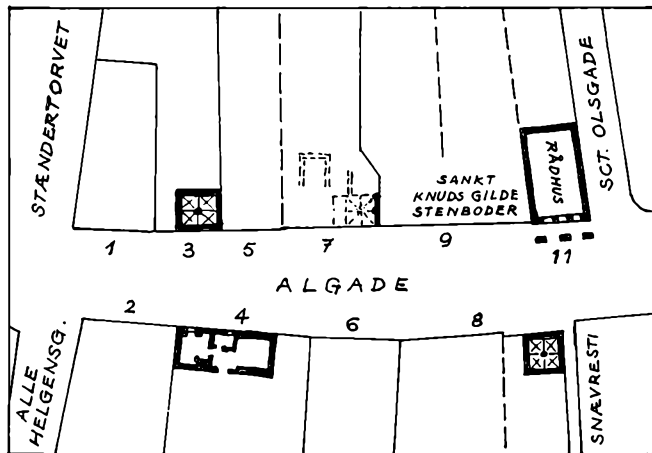

Fig. 4:
Algade. Situationsplan af rådhuset og de middelalderlige kældre.
Bearb. af forf.

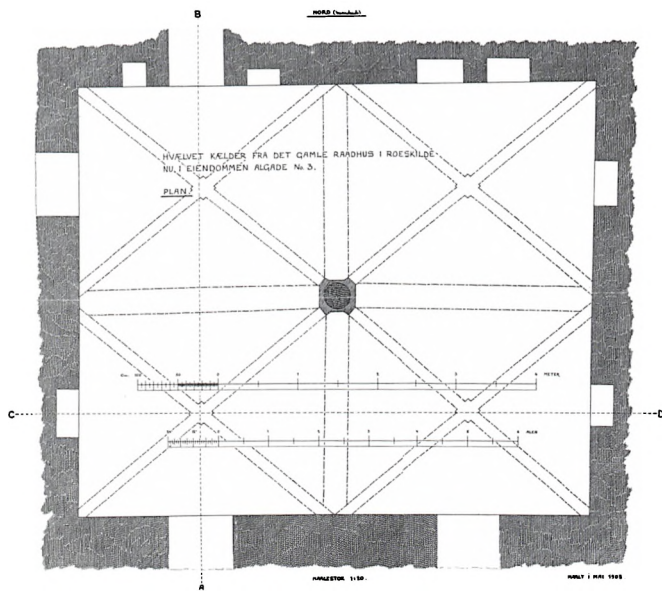
kilde fra den samme tid som Resens plan (1677) til rådighed, nemlig Grundtaksten fra 1682.³⁵⁾ Denne indeholder mange konkrete oplysninger om de pågældende huse i karréen – deres bredde, højde, byggemateriale og tagbeklædning. Efter Grundtaksten stod der ikke 5 men 6 huse, alle »murit« eller af »murværk« og »teglhængt«. Med undtagelse af huset på det vestlige hjørne og en del af nabohuset, som begge var en etage høj, var alle andre

**Fig. 5: (Modsat side)
Algade 3. Kælder. Foto 1903 (?)**

**Fig. 6: (Herunder)
Algade 3. Kælderplan. 1903. (Nationalmuseet).**

**Fig. 7: (Til højre)
Algade 7. Den østlige kældermur. Foto 1930. (Nationalmuseet).**

2-etagers huse, som svarer til Resens plan. Taksten angiver ikke om det var gavlhuse. Husbredderne var nogenlunde ens med undtagelse af en som lå i midten af karréen og var næsten dobbelt så stor. Måske var der engang to huse med to gavle. Arkæologiske undersøgelser har afdækket rester af kældre på parcellen (Algade 7), som kunne tyde på, at der tidligere stod to huse.³⁶⁾ Med disse forbehold, når man tænker på total antal og højden af husene i karréens vestlige ende, så kunne man anse Resens prospekt for at være en rimelig gengivelse af den daværende rådhuskarrés bebyggelse.

Under huset Algade 3 er der bevaret en næsten kvadratisk middelalderkælder med krydshvælvinger som bæres af en søjle i midten. Kælderen, som tidligere fejlagtigt blev betragtet som en del af rådhuskælderen, blev opmålt 1903 efter en brand som ødelagde det ovenpå stående hus.³⁷⁾ Den runde granitsøjle er meget bredere end kapitælen, som tyder på, at begge dele stammer fra forskellige steder og er blevet anvendt igen. Kapitælen har tydelige romanske former. Der blev også på parcellen fundet en lignende søjle, som kan tyde på, at i nærheden lå en tilsvarende kælder.³⁸⁾ Resterne af en anden sådan kælder var indtil fornylig bevaret under huset Algade 7.³⁹⁾

Fig. 8:
Hus Algade 8. Foto fra før 1868. (Nationalmuseet).

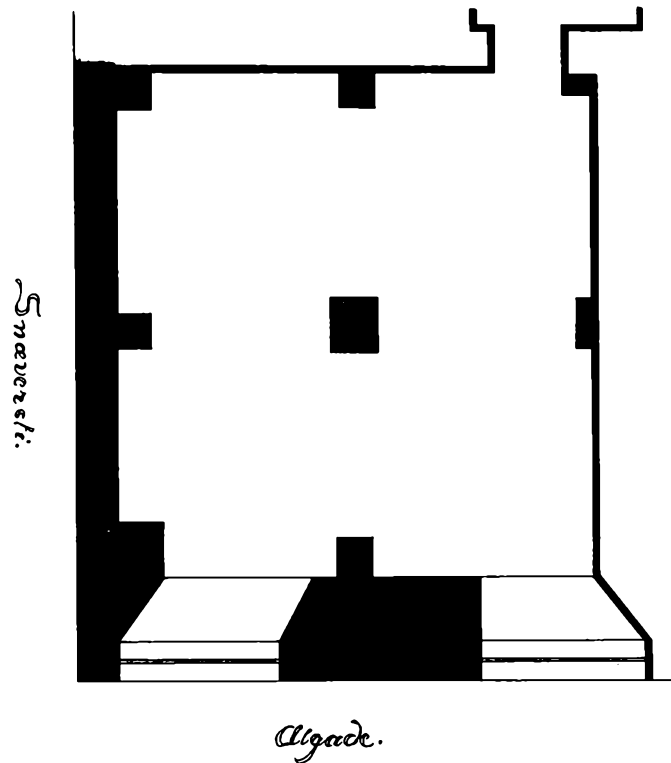

Fig. 9:
Algade 8. Kælderplan. 1919 (Nationalmuseet)

denne blev opdaget ved ombygning i 1911.⁴⁰⁾ Bevaret var kælderens østlige mur (til naboparcellen nr. 9) med fragmenter af hvælvingsribber som svarede til dem fra Algade 3.

Yderligere en kælder af denne type eksisterede endnu i 1919 på den anden side af Algaden, vis-à-vis rådhuset (Algade 8). Huset optræder i kilder, hvor det 1413 blev præcist lokaliseret – »*inter curiam Jacobi Petri proconsulis et Snævresti*« – på vestsiden af Snævrestien.⁴¹⁾ Dengang lå her »*1 curia cum domo lapidea*« som ejeren Bertholdus Quado fra København solgte til Roskildes borgmester Ingwaro Anders. I 1476 blev den samme ejendom samt stenhuset solgt af Domkapitlet til Pæther Rebergh, som 1485 skødede denne til St. Erasmus alter i Roskilde Domkirke.⁴²⁾ 1614 figurerede ejendommen stadigvæk i domkapitlets jordebog og ved ejendommens overtagelse i 1650 af apotekeren Esaias Fischer var ejendommen behæftet med en årlig afgift »*halvanden god rigsdaler*« til naboparcellen som havde betegnelsen »*Maria Magdalena Residenz*« og »*Vicariatum Erasmi poses*«.⁴³⁾ Ejendommen blev dengang betegnet som »*grundmuret huus*« og »*Gaard og Boden*«. Huset kan ses på fotografi fra før 1868. Det var en muret to-etagers bygning med indkørsel i vestlige side, sandsynligvis det gamle middelalderlige hus, men senere ombygget. Kælderen lå under den østlige del ved Snævresti. Op til stueetagen

førte 7 trin, som betyder, at kælderen nåede ca. 1 m over gadens niveau. I middelalderen, da gadeniveauet lå ca. 1,5 m dybere, var kælderen – lige som de andre kældere på den modsatte side af Algaden – direkte tilgængelig fra gaden.

De omtalte kældere repræsenterer en særtype som ikke er karakteristisk for de middelalderlige nordeuropæiske borgerhuses kældre. Hermed rejser spørgsmålet sig om deres funktion og hvorfor de optræder så koncentreret i Roskildes centrum langs Algaden (måske var der engang endnu flere?), og hvornår blev de bygget?

Murede kvadratiske huse med tilsvarende kældre er kendt fra mange europæiske byer som adelige beboelsestårne, men så er også deres placering en helt anden. Her i Roskilde handelscentrum er kun et andet alternativ muligt – at det var boder. Boder var meget udbredt i de skandinaviske byer og i Roskilde optræder de tit i kilderne, både som de kirkelige institutioners, gildernes og privates ejendom. I kilder fra det 14. århundrede og indtil det 16. århundrede findes oplysninger om, at Sankt Knuds Gilde ejede murede boder (tabernas lapideas), som lå ved Rådhuset – yderligere får vi efterretning om, at to andre boder ligger vest for disse – altså en række boder.⁴⁴⁾ I Sankt Olaii sogn på begge sider af Algaden nævnes der også flere private boder i årene 1386, 1389, 1396, 1437 og 1483.⁴⁵⁾ Byen har sikkert også ejet boder, som blev udlejet til

kræmmere og håndværkere, selv om der mangler oplysninger i kildematerialet.

Den nærmeste arkitektoniske analogi til de beskrevne kældre er de fornylig ved Overgaden 1 og 3 i Odense fundne rester af to middelalderlige kvadratiske huse, som

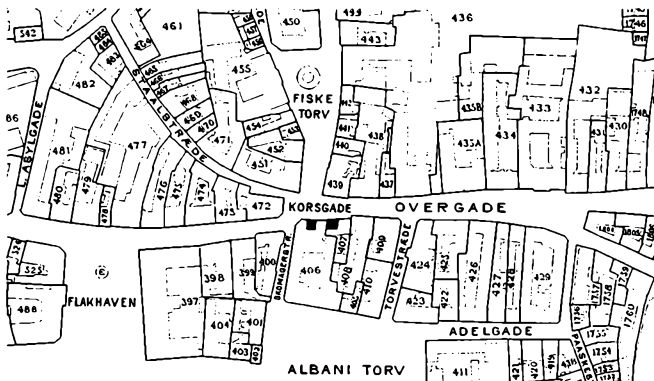

Fig. 10:
Odense. Bymidten i 1887 med placeringen af Stenhusene Overgaden 1 og 3. Efter F. Grandt-Nielsen.

blev dateret til ca. 1420.⁴⁶⁾ Særlig nr. 3 med krydshvælvninger over en midtersøjle. I Malmö fandtes i det 14. og 15. århundrede stenboder i form af næsten kvadratiske gavlv-

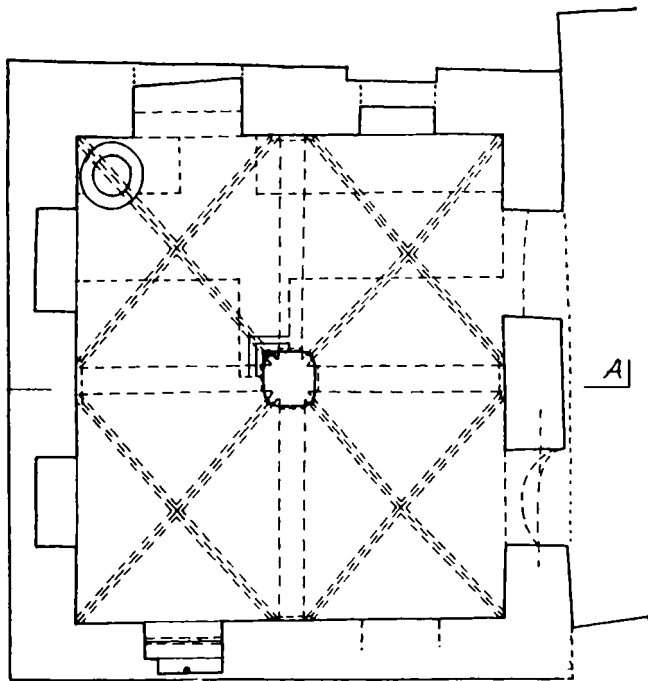

Fig. 11:
Odense. Kælder under Overgaden 3. Efter F. Grandt-Nielsen.

huse langs store dele af Algaden. Nogle blev sammenkøbt som f.eks. de s.k. »Høye klæderbother« (benævneelse fra o. 1400), fem boder med fem næsten kvadratiske hvælvede kælderrum som hver har en søjle i midten. I det 15. århundrede var boderne i de øvre etager beboede.⁴⁷⁾ Også i Trondheim fandtes der indtil 1910 en kælder mage til Roskildes og Odenses, som var placeret ved en af byens middelalderlige handelsstrøg.⁴⁸⁾ Lignende kældre

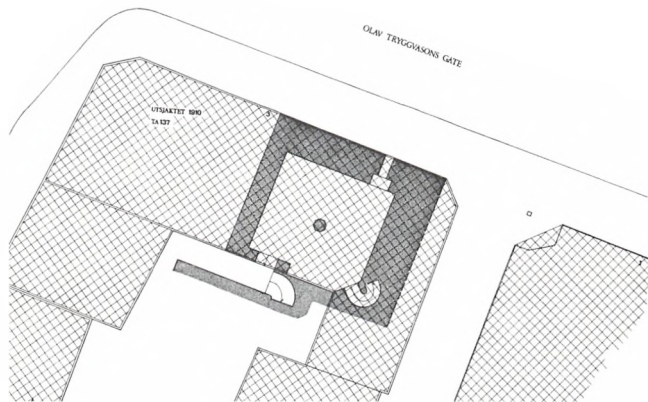

Fig. 12:
Trondheim. Kælder ved Olav Tryggvasons gate 3. Efter Ø. Lunde.

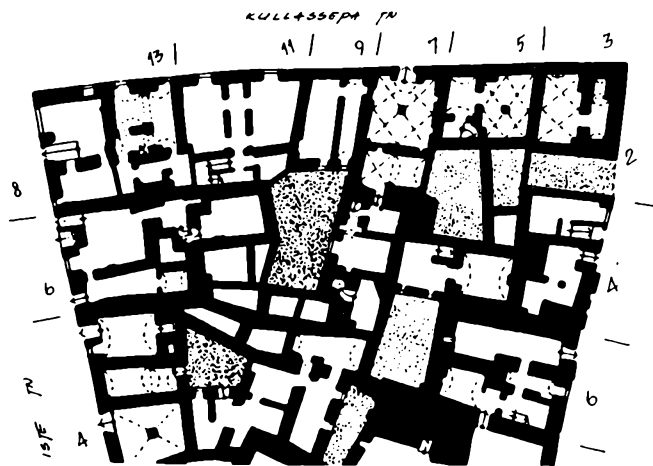

Fig. 13:
Tallin. Kælderplan af huse ved Kremerstrate. Efter H. Üprus.

findes også i Flensborg (Holm 3 og 15), men i sammenhæng med det typiske dybe borgerhus.⁴⁹⁾ Helt entydigt derimod er den slags kældre forbundet med kræmmer- og håndværker boder i Tallin.⁵⁰⁾ De var ofte ejet af byen eller en rig borger, som ikke boede der, men lejede ud. De var også beboet, og i nogle tilfælde blev kælderen behandlet som en selvstændig part, som blev udlejet for sig

selv. Det samme kan man tænke sig for Roskildes vedkommende.

De omtalte kældres bredde her i Roskilde varierer fra ca. 5 m (Algade 8) til ca. 7 m (Algade 3), mål incl. murværk. Tilsvarende bredder for Odense er ca. 6 m (Overgade 3) og ca. 8 m (Overgade 1), Malmös »Høye klæderbother« ca. 7 m, og for Trondheim ca. 7,70 m. Selv om der mangler konkrete beviser på, at kældre ved Algaden 3, 7 og 8 er blevet bygget som dele af kvadratiske huse (det kunne også være et bredere hus med indkørsel som Algade 8), så kan de sikkert jævnføres med husene fra de andre nævnte byer.

Til sidst kommer problemet med Roskilde-kældrenes datering. Den forsvundne kælder Algade 8 blev før dens fjernelse af »sagkyndige« dateret til o. 1400.⁵¹⁾ Et fællestæk for alle disse kældre er brede glatte jordbuer og ribber. Identiske former har kælderen under Københavns Universitets konsistorie-bygning (bare med den forskel at den er langstrakt og med to søjler) som stammer fra den gamle Roskilde bispegård fra o. 1420.⁵²⁾ På baggrund heraf vil det ikke være urimeligt at datere Roskilde-kældrene til samme tid.

Bogerhusene

Om de middelalderlige borgerhuse som stod langs Algaden ved vi ikke meget, fordi der er ikke et eneste hus be-

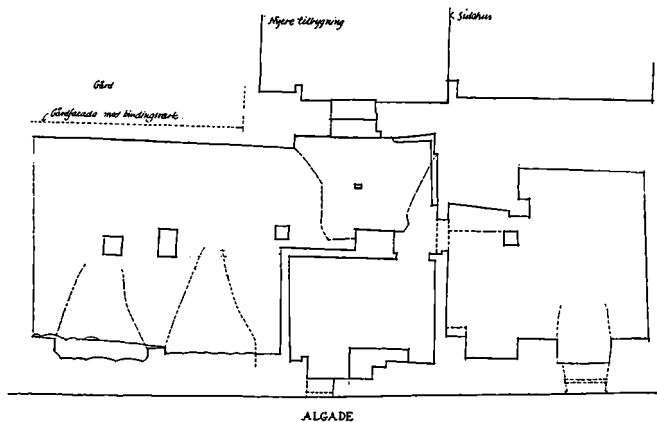

Fig. 14: (Herover)
 Roskilde. Algade 4. Kælderplan. Opmåling K. Kayser.

Fig. 15: (Foregående side)
 Roskilde. Kælderen under huset Algade 15. Foto 1917.

Fig. 16: (Til højre)
 Stændertorvet 8. Kælder, sydmur. Foto 1932 (Nationalmuseet)

varet. Dette skyldes de mange brande og nedrivninger, som har fundet sted. Der findes heller intet billedmateriale.

Middelalderlige kilder nævner ofte gårde med stenhuse, mange af dem lokaliserede ved Algaden.⁵³ Her boede sikkert de rigeste borgere, så man kan formode, at de prægtigste huse netop har stået her.

Nogle antydninger af husenes type giver de sidste bevarede eller før deres fjernelse dokumenterede kældre. Alle disse: Algade 4 (fjernet 1972), Algade 15, Stænder-torvet 8 (fjernet i trediveerne) og Skomagergade 9 er langstrakte, placeret parallelt til gaden og, med undtagelsen af den sidste, udfyldte de hele husets bredde.⁵⁴ Den eksisterende Algade 15 og den nu fjernede Algade 4 var tøn-dehvælvede, den sidste først o. 1600. Om de andre vides intet. Den langstrakte plan og placering langs gaden ty-der på, at kældrene tilhørte langhuse, som sandsynligvis lignede dem som er kendt fra andre danske middelalder-byer.⁵⁵

Noter

1. O. Olsen, »Middelalderbyen« og Roskilde; J. Nielsen, *Topogra-fiske problemer i det middelalderlige Roskilde. Begge artikler i Historisk årbog fra Roskilde amt, 1977, s. 3-9.*
2. A. Fang, *Roskilde. Fra byen og dens historie. Bd. I-II, Roskil-de, 1945 og 1970.*

3. N. A. Christiansen, *Algade-fundet. En foreløbig oversigt. Fra Roskilde Museum 1950.*
4. H. Matthiessen, *Torv og Hærstræde. Studier i Danmarks Byer. København 1922, s. 31-34; A. Fang, Af et torvs historie. Fortid og Nutid, bd. XVI, h. 1-2, 1945, s. 10-21.*
5. *Danmarks gamle Købstadslovgivning III. Ved E. Kroman, Kø-benhavn, 1955, 171 og 175.*
6. E. Stamm, *Miary długości w dawnej Polsce, Warszawa 1935; F. Bömisch, Die Zusammenführung einiger alten Fussmasse nach der geographisch-massanalytischen Methode. Berichte zur Deutschen Landeskunde, Bd. 24, 1959/60.*
7. N. E. Nørlund, *De gamle danske længdeenheder, København 1944, s. 17.*
8. H. Matthiessen, *Sct. Laurentii Kirke i Roskilde. Fra Køben-havns Amt 1931; Danmarks Kirker, bd. I, København 1944, s. 31 ff. og 134 ff.*
9. *Undersøgelsen blev foretaget med hjælp af en omregnet måle-stok i snore på bykortene i skalaen 1:1000 og 1:2000.*
10. H. Strahm, *Die Area in den Städten. Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte, Bd. 3, Aarau 1945.*
11. *F. eks. skulle parceller i det 12. århundrede i sydtyske og svejt-siske byer have størrelsen: i Freiburg/Breisgau, Villingen og Rottweil – 50×100 fod, Fryburg og Bern – 60×100 fod, Burg-dorf – 40×60 fod. I Lübeck skulle i 1158 den enkelte parcel måle 25×100 fod. I det tyske ordens land var størrelsen ofte baseret på en rodes længde, f. eks. i Toruń (Thorn, grundlagt 1233) var det 2, 3 og 4 roder. Man finder også parceller på en*

- størrelse af 5 roder, som senere blev opdelt i 2 eller 3 parceller. I Toruń kendes også fra det 13. århundrede en byskat beregnet ud fra en hel eller halv parcel. Kraków i Polen havde 1257 ved torvet parceller af størrelsen 36×72 alen, som dog alle i det 14. århundrede blev opdelt i 10.
12. *Danmarks Breve fra Middelalderen*, 2. bd. nr. 2874; 2. række, 1. bd, nr. 2162.
 13. *Danmarks Breve . . . op. cit.* 2. række, 1. bd, nr. 937; 2. række, 4. bd, nr. 7187.
 14. E. Gasiorowski, *Helsingør – Erik af Pommerns by*. Arkitekten nr. 19/1975.
 15. N. E. Nørlund, *op. cit.*, s. 17-20; P. Rasmussen, *Mål og Vægt, København 1975*, s. 55-56.
 16. *Landsarkivet i København, Roskilde Rådstue, I*, 259.
 17. N. E. Nørlund, *op. cit.*, s. 17 ff., P. Rasmussen, *op. cit.*, s. 55.
 18. A. Fang, *Roskilde, op. cit.*, 2. bd, s. 113-120.
 19. J. Kornerup, *Roskilde i gamle Dage, København 1892*, s. 5-7.
 20. A. Fang, *op. cit.*, 1. bd, s. 72-74.
 21. J. Kornerup, *op. cit.*, s. 255; I senere kilder opræder Jørgen Andersens hus på det gamle rådhus' sted.
 22. Se note 5.
 23. J. O. Arhning, *Roskilde Domkapitels Historie, I, Roskilde 1937*, s. 198; *Danmarks Breve fra Middelalderen*, 2. rk, 1. bd, nr. 866; 2. rk, 3. bd, nr. 4891; 2. rk, 4. bd, nr. 6525; 2. rk, 4. bd, nr. 7089; 2. rk, 5. bd, nr. 8346.
 24. J. Kornerup, *op. cit.*, s. 198, efter Rådstueprotokollen.
 25. A. Fang, *Roskilde, op. cit.*, II, s. 113.
 26. J. Kornerup, *op. cit.*, s. 6.
 27. J. Kornerup, *op. cit.*, s. 6.
 28. J. Kornerup, *op. cit.*, s. 224/25, 255.
 29. *Landsarkivet i København, Roskilde Rådstue, Reg. for brandskader 1731, nr. 45.* »Roskilde Raadhus Grundmuret med tilføjende Inventarium, ansættes brutto for 2500 rd.«
 30. N. A. Christiansen, *op. cit.*, s. 6.
 31. *Den Danske Atlas, bd. VI, København 1774*, s. 147.
 31. *Landsarkivet i København, Roskilde Rådstue, Reg. for brandskader 1731.* Rasmussen beregnede sine skader på møbler til 133,5 rd.
 33. O. Stiehl, *Das deutsche Rathaus im Mittelalter, Leipzig 1905*, s. 14.
 34. O. Stiehl, *op. cit.*, s. 48-50.
 35. *Landsarkivet i København, Roskilde Rådstue, I*, 259.
 36. *Nationalmuseets 2. afd. Beretning og opmåling af H. Stiesdal fra 1963, skala 1:50, foretaget i anledning af en stor udgravning til den nye Sparekasse bygning. Mange fotografier.*
 37. *Nationalmuseets 2. afd. Kælderens grundplan og 2 snit, 1:20.*
 39. Se note 36.
 40. *Nationalmuseets 2. afd. Beretning af Chr. A. Jensen, juli 1911.*

- Ejeren har dengang »med stor pietet skånet muren, lader den fuge og agter at bevare den«. Pieteten var i 1963 meget mindre, da man har fjernet muren fuldstændig.*
41. *Danmarks Breve fra Middelalderen, 3. bd, nr. 5302, 5303. Kælderens opmåling ved H. Matthiessen fra 1919, 1:40, i Nationalmuseets 2. afd.*
 42. *Danmarks Breve fra Middelalderen, op. cit, 2. rk, 3. bd, nr. 5701.*
 43. *A. Fang, Roskilde Domapotek, 1650-1950. Roskilde 1950, s. 5-12. Husets fotografi fra 1868 i Nationalmuseets 2. afd.*
 44. *J. O. Arhning, op. cit, s. 197 og 198 samt noter 297 og 300. Boderne blev nævnt første gang i 1338 »duas tabernas . . . juxta forum ad partem occidentalem a tabernis lapideis convivii sancti Kanuti immediate et proxime sitas«. De sidst nævnte blev helt præcist lokaliseret i 1514, når det hedder om en gård, at den ligger: »i Roskilde uthi Sancte Olaii Soghen poo then nørræ Gadhe ved Torweth vesthen nest opp tuill Sancte Knwtz Bother, som lygæ ved Raadhussith«.*
 45. *Danmarks Breve fra Middelalderen, op. cit, 2. bd., nr. 3553, 3727; 3. bd, nr. 6869; 2. rk, 3. bd, nr. 5191.*
 46. *F. Grandt Nielsen, To middelalderlige stenhuse i Odense, Fynske Minder 1970, s. 133-168; do. forf. og H. Vensild, Mens Odense overvejer, Skalk nr. 1/1971, s. 9-15; J. Hertz, En ruin holder flyttetag, Fynske Minder 1972, s. 77-96.*
 47. *N. G. Sandblad, Skånsk stadsplanekunst och arkitektur intill 1658, Skånsk senmedeltid och renässans, Lund-København 1949, s. 90-106.*
 48. *Ø. Lunde, Trondheims Fortid i Bygrunden, Riksarkivarens Skrifter, Nr. 2, Trondheim 1977, s. 84-86.*
 49. *F. Stender, Das Bürgerhaus in Schleswig-Holstein, Tübingen 1971, s. 36-37.*
 50. *H. Üprus, Das Wohnhaus in Tallin vor 1500, Häuser und Höfe im Ostseegebiet im Norden vor 1500, Acta Visbyensia V, 1976, s. 157-162.*
 51. *A. Fang, Roskilde Apotek, op. cit, s. 10/11.*
 52. *B. Liisberg, Konsistoriebygningen i Universitetsgården, Arkitekten nr. 29/1904, s. 281-286, mener at hvælvinger blev senere indbygget i kælderens, som stammer fra begyndelsen af det 15. årh. I »Hvem byggede hvad« red. af H. Langberg, bd. 1, København 1968, s. 94, blev kælderens dateret til o. 1420.*
 53. *Efter Danske Breve fra Middelalderen, op. cit. i årene: 1351, 1369, 1389, 1398, 1413, 1470, 1473, 1503, 1505, 1507.*
 54. *Algade 4 – beretning af doc. H. H. Engquist samt skitseplan 1:100 fra 10.3.1971 i Det særlige Bygningssyn i København. Kælderens er opmålt i skalaen 1:50 af ark. K. Kayser i 1973. Opmålingen og fotografier findes på Nationalmuseets 3. afd. Hele huset Algade 4 fra o. 1600 samt kælderens blev fjernet i forbindelse med opførelse af Privatbankens bygning i 1974; Støndertorvet 8 – beretning af H. Matthiessen fra aug. 1932 samt 4 fotografier i Nationalmuseets 2. afd.; Skomagergade 9 – opmåling 1:50 af L. Larsen fra juni 1971 i Nationalmuseets 2. afd.*
 55. *H. H. Engquist, Über die Gestaltung und Disposition des Bürgerhauses in Dänemark um 1500. Häuser und Höfe im Ostseegebiet . . Acta Visbyensia V, 1976, s. 173-190.*

ZUSAMMENFASSUNG

Die Algade von Roskilde im Mittelalter

Die Stadt Roskilde, die im 11. Jahrhundert als die Hauptstadt Seelands und als ein königlicher Sitz genannt wird, bestand im Mittelalter aus zwei Siedlungskomplexen: dem bischöflichen um den Dom konzentrierten Bezirk und der bürgerlichen Stadt. Dieser Aufsatz, der der bürgerlichen Stadt gewidmet ist, beschäftigt sich mit zwei Themen: der metrologischen Analyse der alten städtischen Hauptachse nebst den längs ihr liegenden Bürgerparzellen und der Bebauung der Strasse im Mittelalter. Diese Achse, Adelgade, Algade oder Hærstræde genannt bildet ein charakteristisches und für die meisten mittelalterlichen dänischen Stadtpläne typisches Element. Sie entstand als ein Teil der königlichen Landstrassen und war somit auch innerhalb der Stadtgränze – als platea regis et communis – königliches Eigentum. Die Algade von Roskilde (heute in Algade, Stændertorvet und Skomagergade aufgeteilt) erhielt ihre mittelalterliche Länge im Zusammenhang mit dem Bau der Stadtbefestigung um 1150. Das Strassenniveau aus dieser Zeit liegt ca 2.5 m unter dem heutigen. In ihrem mittleren Abschnitt diente die Algade als Markt, dessen Gränzen schon im Stadtrecht von 1268 festgelegt wurden.

Als Ausgangspunkt für die Analyse wählten wir den

im Zentrum der Stadt liegenden Rathausblock, dessen Länge – berechnet nach einem Fuss = 0.29 m, im Masssystem 15 Fuss = 1 Rute, 10 Ruten = 1 Schnur – rund 2 Schnüre beträgt. Eine Bestätigung der Anwendung dieser Fussgrösse finden wir in zwei fragmentarisch erhaltenen Roskilder Stadtkirchen aus der 1. Hälfte des 12. und den Anfang des 13. Jhr. In der genannten Schnureinheit gemessen, hat die Algade vom genauen Mittelpunkt der Stadt zu den beiden östlichen und westlichen Stadttoren rund 13 Schnüre. Ihre ganze Länge beträgt somit 26 Schnüre. Runde Abschnitte dieses Schnurmasses stimmen mit den Schnittpunkten einiger Querstrassen sowie Block- und Parzellengränzen überein, was als Beweis angesehen werden darf, dass die ganze Strasse nach einem einheitlichen Messsystem wahrscheinlich um 1150 abgesteckt wurde.

Die mittelalterlichen Parzellengränzen sind infolge vieler Stadtfeuer und Um- und Neubauten heute grösstenteils verschwunden oder sehr unsicher. Man kann jedoch mit Hilfe von der metrologischen Analyse und von verschiedenen Quellen, vor allem einer Grundtaxe von 1682 in der die damaligen Breiten der Höfe angegeben wurden, einige hypothetische Schlüsse ziehen. Eine öfters vorkommende Breite von 46 und 45 Fuss (3 Ruten) kann darauf deuten, dass es sich um eine Parzellenbreite aus der Zeit der Absteckung des Stadt-

planes handelt. Viele weitere Parzellen hatten 1682 Breiten (z.B. 15, 20, 30, 40, 60, 70 Fuss), die alle als Resultat von Teilungen oder Zusammenlegungen dieser vermuteten 3-Ruten-Parzelle entstehen konnten.

Die älteste ikonographische Überlieferung der teilweise noch mittelalterlichen Bebauung vor den grossen Stadtfeuern 1731 und 1735, die eine fast völlige Vernichtung der längs der Algade gelegenen Häuser verursacht haben, ist der s.g. Resens Grundplan von 1677. Das dort abgebildete (nach 1731 verschwundene) mittelalterliche Rathaus ist typischerweise an der Ecke einer alten und wichtigen Fernstrasse (Sct. Olsgade) situiert. Obwohl es schon 1268 erwähnt wurde, scheint der Bau aus dem 14. Jhr. zu stammen. Das Rathaus war der Häuserflucht hervorgeschoben und hatte im Erdgeschoss eine Gerichtslaube. Der Keller diente zum städtischen Wein- und Bierausschank, den ganzen ersten Stock nahm ein grosser Saal ein. Dieser Rathaustyp ist aus Norddeutschland und den einstigen Deutschordensland gut bekannt.

Neben dem Rathaus stand eine Reihe Giebelhäuser von denen der Keller Algade 3 noch erhalten ist. Er hat einen fast quadratischen Plan und ein Kreuzgewölbe das auf einer Mittelsäule gestützt ist. Ähnliche Keller hatten auch die Häuser Algade 7 und 8. Mittelalterliche Quellen nennen neben dem Rathaus eine Reihe von Buden (tabernae) von denen einige der Sct. Knudsgilde gehörten.

Solche Buden (manche als »Steinbuden« bezeichnet) werden öfters längs der Algade erwähnt und gehörten zu den typischen Markteinrichtungen in den mittelalterlichen dänischen Städten. Die nächsten Analogien zu den genannten Kellern bilden die unlängst entdeckten Keller in Odense (Overgade 1 und 3), sowie die Keller in Trondheim (Olaf Tryggvasonsgate 3), Malmö (Adelgatan) und Tallin (Kremerstrate). Den stilistischen Einzelheiten gemäss dürften die Roskilder Keller ca 1420 entstanden sein.

In Roskilde ist kein einziges mittelalterliches Bürgerhaus erhalten geblieben, obwohl mittelalterliche Quellen oft »Steinhäuser« erwähnen. Einige Hinweise betr. den Typ der Häuser liefern die letzten bewahrten (z.B. Algade 15) oder vor ihrem Abbruch vermessenen Keller (Algade 4). Es sind langgestreckte, parallel zur Strasse liegende tonnengewölbte Keller (Algade 4 erst ca 1600 eingewölbt), die die ganze Tiefe des Hauses einnehmen und auf Traufenhäuser deuten.

Forfatterliste

Niels A. Christiansen,
cand. mag. Museumskonsulent. Roskilde Museum.

Erling Bondesen,
professor, mag. scient. Institut for Miljø, Teknologi og Samfund. Roskilde Universitetscenter.

Ulla Lund Hansen,
lektor, mag. art. Forhistorisk-Arkæologisk Institut. Københavns Universitet.

Søren A. Sørensen,
Stud. mag. Roskilde Museum.

Ole Crumlin-Pedersen,
museumsinspektør, cand. polit. Vikingeskibshallen i Roskilde.

Frank A. Birkebæk,
museumsinspektør, cand. phil. Roskilde Museum.

Niels-Knud Liebgott,
museumsinspektør, cand. mag. Nationalmuseets 2. afd.

Michael Andersen,
stud. mag. Roskilde Museum.

Nils Engberg,
cand. phil. Daglig leder, Arkæologi-79. Roskilde.

Ingrid Nielsen,
cand. mag. Medarbejder ved Statens Humanistiske Forskningsråds projekt Middelalderbyen.

Ole Schiørring,
cand. mag. Daglig leder af Statens Humanistiske Forskningsråds projekt Middelalderbyen.

Richard Frederiksen,
stud. mag. Nationalmuseet.

Jens Riis-Jørgensen,
stud. arch.

Eugeniusz Gasiowski,
dr. phil. Bygningskonservator. Roskilde Museum.